

פרק לב. בין אדם למקום ובין אדם לחברו

קסד. מצוות¹

רק שמירת מצוות מבטיחה את הגשמת יעודי התורה²

טובת היחיד

אמונה ויראת השמים פסוק מפורש בתורה: "ויצונו ה' לעשות את כל החקים האלה ליראה את ה' אלקינו..."³

מדות טובות המשנה באבות אומרת: "אם אין תורה אין דרך ארץ"⁴ ומבאר רבינו יונה: "כלומר מי שאינו יודע תורה אינו שלם במדות של דרך ארץ כי רוב מדות הטובות שיש בדרכי העולם - בתורה הם... אם כן בלא תורה לא יהיו דעותיו שלמות בדרך ארץ"⁵

כבוד כותב הרב סולוביצ'יק: "אחת מזכויות היסוד של האדם, שהיהדות ייחסה להן חשיבות יתירה – ולא מצאנו מערכות מוסר אחרות שבהן ייחסו לכך חשיבות גדולה כזו – היא הזכות הטבעית של האדם לדעת ולחוות כבוד עצמי והערכה אישית עצמית"⁶

פיתוח האישיות כותב הרמב"ם: "וכאשר תמצא תורה שכל טכסיסה להביט במצעה על תקינות המצבים הגופניים וגם בתקינות הדעות, ונותנת הדגשתה למתן השקפות נכונות בה' יתעלה... ורצונה להחכים את האדם ולהבינו ולהעירו עד שידע את כל המציאות כפי הצורה האמיתית תדע שאותו הטכסיס מאתו יתעלה ושאותה התורה אלקית"⁷ כותב רמח"ל: "אי אפשר לאדם להגיע אל השלימות אלא על ידי דרכי התורה בלבד, לפי שהם דרכים למעלה משכלנו, שרק הבורא ית"ש היה יכול לסדרם ולחקוק אותם כאשר עשה"⁸ כותב השפת אמת: "וכן בנפש כל איש ישראל יש נקודה נשמת אלוך ממעל, והמצוות הם נרות שנוכל למצוא נקודה הנ"ל"⁹

¹ על הבחנה בין מצוות שבין אדם למקום ובין מצוות שבין אדם לחברו ראה משנה יומא ח ט. עם זאת, כל מצוה שבין אדם לחברו היא גם מצוה שבין אדם למקום, ומי שפגע בחברו צריך להתוודות לפני הקב"ה, כמבואר ברמב"ם ריש הלכות תשובה. וראה הסכמת הנצי"ב לספר אהבת חסד. וראה כוזרי ג יא, שיש שלושה סוגי מצוות: א. "המצוות האלקיות", היינו החוקים, ב. "המצוות החברתיות", ג. "המצוות השכליות", הכוללות גם את האמונה בה'. מדבריו ניתן להסיק כי ההבחנה שבין חוקים ובין משפטים אינה בהכרח תואמת את ההבחנה שבין מצוות שבין אדם למקום ובין המצוות שבין אדם לחברו.

² ראה סעיפים ב כז - לא.

³ דברים ו כד. וראה סעיף קסב.

⁴ משנה אבות ג יז.

⁵ פירוש רבינו יונה למסכת אבות בבלי דפוס ווילנא.

⁶ על הגדרתו הדתית של האדם, מהו כבוד האדם (בכת"י). וראה סעיף קנח.

⁷ מורה נבוכים ג מ. וראה רמב"ם תמורה ד יג: "ורוב דיני התורה אינן אלא עצות מרחוק מגדול העצה לתקן הדעות ולישר כל המעשים". וראה צדקת הצדיק רכט: "המצוות הם עצות לאדם איך להיות שלם".

⁸ מסילת ישרים א עמ' עח. וראה סעיפים ריג – רטז.

⁹ שפת אמת חנוכה תרל"ג ליל ג.

עולם הבא כותב המהר"ל: "כי התורה מורה לאדם את הדרך, אשר בדרך ההוא יגיע אל תכליתו האחרון מה שאפשר לאדם להגיעו הוא אל עולם הבא וזה אין בכח שום חכמה".¹⁰

טובת הכלל

קיום האומה כותב רב סעדיה גאון: "... כי אומתנו איננה אומה כי אם בתורותיה".¹¹ כותב הכוזרי: "אכן, אומה זו חלושת החומר היא, אך אמיצת הצורה... כי אם אמנם 'בגויים לא תתחשב', בהיותה מעוטת מספר, משועבדת ומפוזרת, בכל זאת שארית התורה האלקית מחברת אותה, חבור בו נעשים בניה כאיש אחד".¹²

כותב הראי"ה קוק: "... מה שנתקיימה האומה עד כה על ידי קיום המצוות אנו רואים בעדות של נסיון, שאי אפשר להכחישו, ואם אפשר שתתקיים היא ורוחה בלא קיום התורה, לפי ידיעתנו הוא דבר נמנע".¹³

אחדות ושלוש כותב הרלב"ג: "ואין דרך בזולתה להקנות המוסר בקבוצים המדיניים כי האנשים להתחלף מזגיהם יתחלפו תכונותיהם מאד ויתבלבל מפני זה ענין קבוצם לולא התורה שתנהיגם יחד בהנהגה אחת ונימוס אחד ומי שישמור תורה אשרהו כי בה יקנה המוסר באופן שלם".¹⁴ כותב הרב משה אלמושיני: "... אם אין תורה אלקית מקובלת מפורסמת לאמיתית לא יתקיים הקבוץ במצוות השכליות כי הם יבקשו טעמים כפי השכל לקיים הטעות, אך כאשר יבואו בתורה הדברים מבוארים, ויונחו לאמיתיים בלתי פקפוק וערעור כלל, אז יתקיים הקבוץ על נכון".¹⁵ כותב הנצי"ב: "ביאר הכתוב משפטים וחוקי ה'... שבאופנים הללו יתקיים שלום המדינה או פרנסתה, שעל שני דברים אלו עומד כל מדינה ועם... ובאו מצוות ה' שבאלו המשפטים והחוקים דוקא יתקיים שלום בישראל ופרנסתם".¹⁶

טובת המדינה

שלטון החוק כותב הראי"ה קוק: "כי מבלעדי דעת אלקים האמתית הנקלטת בלבבות רק על ידי הכשר כל סדרי עבודת ה' לפי פרטיה הרבים והשונים, תרבה השערוריה בעולם ויד התקיפים לעולם תהי' על העליונה על ידי אמצעיים של חמס ושווד ופריצת כל גדרי מוסר ומשרים".¹⁷

¹⁰ נתיבות עולם נתיב התורה א.

¹¹ ספר האמונות והדעות מאמר שלישי.

¹² כוזרי ב סד.

¹³ אגרות הראיה א פט. וראה אורות, אורות ישראל ה יד.

¹⁴ רלב"ג משלי כט יח. וראה עיקרים ג כח; עין איה שבת א פרק שני טז. וראה מסילת ישרים ה: "... הבורא יתברך שמו, שברא היצר הרע באדם, הוא שברא התורה תבלין לו... והנה פשוט הוא, שאם הבורא לא ברא למכה זו אלא רפואה זו, אי אפשר בשום פנים שירפא האדם מזאת המכה בלתי זאת הרפואה...". וראה בתורתו של ר' גדליה עמ' קח: "בני אדם חושבים שהם יכולים ליצור סדר חברתי, צורת חיים, שתפתור את כל בעיות האדם. פעם זה קומוניזם, ופעם קפיטליזם או ליברליזם, בכל דור משהו אחר... זה לא יפתור שום דבר, משום שלפתח חטאת רובץ, מפני שיש לאדם יצר הרע, האורב לו עם צאתו לחיים, בפתח... הדרך היחידה להצליח היא להתמודד עם היצר הרע". וראה קדמוניות היהודים ספר שלישי 213.

¹⁵ פרקי משה על פרקי אבות ג יז.

¹⁶ העמק דבר ויקרא יט ג.

¹⁷ עין איה ברכות ב פרק תשיעי רעא.

טובת האנושות

כותב הראי"ה קוק בספרו מדבר שור: "שעל ידי שמירת התורה ישיגו התכלית האמיתית הנכספת והיא לעשות רצון השי"ת בהשלמת המין האנושי. כי העמים יכירו על ידי זה כבודן של ישראל... ועל ידי זה יתרצו ללכת באור ה' וישתלמו כראוי".¹⁸

קידוש השם

פסוק מפורש בתורה: "ושמרתם ועשיתם כי הוא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים אשר ישמעון את כל החקים האלה ואמרו רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה", ומבאר הרמב"ן: "ואמר כי בחוקים ובמשפטים תועלות גדולות, שהם תפארת לעושיהם מן האדם, ואפילו שונאיהם ישבחו אותם בהם. ועוד שהם תועלת גדולה שאין כמותה, שה' יהיה קרוב להם בכל קראם אליו, וכן העמים יתבוננו בזה וידעו כי החוקים נעשים בחכמה ובינה לקרבה אל האלקים וייראו מהם..."¹⁹.

על שכרם של שומרי המצוות פוסק הרמב"ם: "... והבטיחנו בתורה שאם נעשה אותה בשמחה ובטובת נפש ונהגה בחכמה תמיד... ישפיע לנו כל הטובות המחזיקות את ידינו לעשות התורה כגון שובע ושלוש ורובי כסף וזהב כדי שלא נעסוק כל ימינו בדברים שהגוף צריך להם אלא נשב פנויים ללמוד בחכמה ולעשות המצוה..."²⁰. כותב מעלות המדות: "גדול קיום המצוות, שכל המקיים את המצוות, קונה לו חיי העולם הזה וחיי העולם הבא..."²¹.

על בית דין לכפות קיום מצוות על פי גדרים ונהלים שהתורה קובעת.²²
על הפרנסים לטפח שמירת מצוות.²³ פסוק מפורש בתורה: "... אדם כי יקריב מכם קרבן לה'..."²⁴, ומבאר אור החיים הק': "עוד ירמוז לצוות את אנשי חיל להשתדל לקרב לבבות עם בני ישראל לעבודת ה'..."²⁴.

פוסק הרב שטרנבוך: "לתמוך בתורה ובמצוות בארץ ישראל מלבד מצות צדקה והחזקת תורה, בזה הארץ מתקדשת יותר, ומתקיים 'וירשתם אותה וישבתם (בה)'..."²⁵.
על הפרנסים לחזק במיוחד שמירת מצוות שטעמן אינו ידוע. כותב הרמב"ן: "... ועתה יזהיר בחוקים שהם גזירותיו... כי אלו הם צריכין חזק יותר, מפני העלם טעם החקים..."²⁶.

¹⁸ מדבר שור הדרוש השנים ועשרים עמ' רג.

¹⁹ פירוש הרמב"ן על התורה דברים ד ה.

²⁰ רמב"ם תשובה ט א.

²¹ מעלות המדות המעלה הרביעית.

²² ראה סעיף רלט רמז.

²³ ראה ראב"ע דברים א יב: " 'טרחכם' – להבין אנשים פתאים המצוות". וראה סעיפים קנו רלט רמז.

²⁴ אור החיים ויקרא א ב.

²⁵ שו"ת תשובות ונהגות ג סא.

²⁶ פירוש הרמב"ן על התורה דברים ד ה. וראה משך חכמה ויקרא יח ד-ה: "והנה האומה בכללה נקל אצלה להיות נוהר בחוקים המה דברים הדתיים מלהיות נוהר במשפטים... אולם יחיד הפרטי, לו לבדו נקל להיות זהיר במשפטים שמשיגים מצד השכל ומצד הנימוס".

גדול שכרם של פרנסים המחזקים שמירת תורה ומצוות. שנינו במסכת אבות: "כל המזכה את הרבים אין חטא בא על ידו... משה זכה וזיכה את הרבים זכות הרבים תלויה בו שנאמר: 'צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל'".²⁷ כותב הילקוט: "אמר לו הקב"ה: אלקנה, אתה הכרעת את ישראל לכף זכות וחנכתם במצוות וזכו רבים על ידך. אני אוציא בן ממך שיכריע את ישראל לכף זכות ויחנך אותם במצוות".²⁸ כותב ספר חסידים: "וצדקתו עומדת לעד" – זה המזכה את הרבים...".²⁹

פרנס שבידו לחזק שמירת מצוות ולא עשה כן נמנה בין אלו שהקב"ה אינו מספיק בידם לעשות תשובה לפי גודל חטאם.³⁰

גדול עונשם של פרנסים המתירים איסורים, המכשילים בעבירות או המחייבים לעבור על מצוות התורה. שנינו: "... וכל המחטיא את הרבים אין מספיקין בידו לעשות תשובה... ירבעם חטא והחטיא את הרבים חטא הרבים תלוי בו...".³¹ הספרי אומר: "הגורם תקלה לחבירו הרי הוא מוכנס תחתיו".³² פוסק הרמב"ם: "ואלו הן שאין להן חלק לעולם הבא... המינים והאפיקורוסין... ומחטיאי הרבים... מחטיאי הרבים כיצד אחד שהחטיא בדבר גדול כגון ירבעם וצדוק ובייתוס, ואחד שהחטיא בדבר קל אפילו לבטל מצות עשה, ואחד האונס אחרים עד שיחטאו כמנשה שהיה הורג את ישראל עד שיעבדו עבודת כוכבים או שהטעה אחרים והדיחם".³³

עם מותו של משה רבינו החל תהליך ממושך של ירידת הדורות בכל הנוגע לשמירת מצוות.³⁴ הגמרא אומרת: "דרש רבי שמלאי: שש מאות ושלוש עשרה מצות נאמרו לו למשה... בא דוד והעמידן על אחת עשרה... בא ישעיהו והעמידן על שש... בא מיכה והעמידן על שלש... בא חבקוק והעמידן על אחת, שנאמר: 'וצדיק באמונתו יחיה' ", ומפרש רש"י: "שבתחילה היו צדיקים והיו יכולים לקבל עול מצוות הרבה אבל דורות האחרונים לא היו צדיקים כל כך".³⁵ בכמה מקומות פשיטא לה לגמרא שלא מסתבר שהדור השתפר.³⁶

²⁷ משנה אבות ה יח.

²⁸ ילקוט שמעוני שמואל א סימן עז.

²⁹ ספר חסידים (מרג.) סה.

³⁰ ראה רמב"ם תשובה ד א.

³¹ משנה אבות ה יח.

³² ספרי על במדבר ל טז. וראה פירוש רש"י, רמב"ן ורבינו בחיי על התורה שם.

³³ רמב"ם תשובה ג י. וראה שו"ת יביע אומר ה יו"ד יג, שפרנס המתיר איסורים, המכשיל רבים או יחידים או מחייב את הציבור לעבור על מצוות התורה עובר על ולפני עור לא תתן מכשול וכן על איסור מסית. הוא אף עלול לעבור על איסור חילול השם, ראה סעיף לא. וראה ספרי על דברים כג ח: "שהמחטיא את האדם קשה לו מן ההורגו, שההורגו אין מוציאו אלא מן העולם הזה והמחטיאו מוציאו מן העולם הזה ומן העולם הבא", וראה רש"י על דברים כג ט. וראה ביאור הרב פרלא לספר המצות לרס"ג עשה כח, שאין כל יסוד בהלכה לדון על פי סברא זו.

³⁴ על ירידת הדורות בקרב חכמים ראה סעיף עו. על ירידת הדורות בתחום יראת שמים ראה סעיף קסב.

³⁵ רש"י בבלי מכות כד א ד"ה והעמידן על אחת עשרה.

³⁶ ראה בבלי יבמות לט ב; בבלי חולין צג ב. ראוי לציין כי בעניינים פרטיים מצאנו לעיתים ש"אכשור דרי", וכי חל שיפור בתחום זה או אחר, ראה, לדוגמא, סעיפים עו קסג קעה שיח.

על שמירת מצוות בזמנו כותב המהר"ק: "ידוע הוא שבעו"ה רבו היום המתפרצים פורצי גדר התורה וארצינו שממה. בקעות פרצות אין חומה תחת חזק את בדק התורה ולגדור את גדרה כי יתירו להם היתר אשר לא גבלו ראשונים אז ח"ו ירבה המינות וכסו פני הדור חרולים וקמטונים".³⁷ כותב הרב אליהו בן חיים: "שבזמנים האלה בעונותינו שרבו עם בני ישראל נזורו אחר מדרך התור' ורוב' יקריבו את משפט' לפני הערכאו' ודיינים אחרים ולא צייתי דין תורה".³⁸

כותב המהרש"א: "והנה רוב עוונות וכמעט כולם הם בדור הזה בעו"ה. איסורי שבת מעט מזער שנזהרים בהם ורבים שאינם יודעים באיסורן... רבים הם שדרך חיוב הוא להם להשתכר במ"ש ולבטל ק"ש של שחרית בזמנו. ביטול תינוקות של בית רבן הוא מצוי בכל קהלה. גם הבחורים מבטלים רוב הימים בבין הזמנים והולכים ברחובות בביטולים וטיולים... בזוי תלמידי חכמים ושלא לקבל תוכחתם מצוי הוא כל יום. משא ומתן אינו באמונה ובכל מיני אונאה ורביית וגזילה עד שנעשה כהתר למי שבא לידו ממון חבירו ואינו משלם... והיה ראוי להאריך בכל זה אך אמרתי לי אולי לא יהיה משגיח בדבר וכבר אחז"ל בכל כיוצא בזה מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידים".³⁹ כותב המהר"ם שיף: "ובפרט שבזמנים הללו שרבים מבני עמינו מקילים בחילול שבת... ומה לנו להזכיר שאר עבירות שקרוב לודאי שעושין שפורקין עול מלכות שמים ק"ש ותפלה תפילין וציצית וכה"ג עצמו מספר בלי ספק... וישנו כמה ראשי עבירות אשר בעו"ה הוין ורגילין".⁴⁰

לפני כמאה וחמישים שנה כתב הנצי"ב: "בדורות הקודמים לא היו הבינונים בסכנה כ"כ שיפרוק עול תורה ומצוות".⁴¹

הרב אריאלי סובר, שבימינו יש לדון את עם ישראל כמי שאינו עושה את רצונו של מקום.⁴² הרב עובדיה יוסף כותב: "בזה"ז שבעוה"ר רבו קלי דעת שאינם מאמינים כ"כ בדת תוה"ק...".⁴³ למרות שכיום אין יד ישראל תקיפה, על הפרנסים לפעול במיטב יכולתם למנוע קבלת החלטות הפוגעות בשמירת תורה ומצוות⁴⁴ ולהשתדל לחזק שמירת מצוות בכל התחומים.

³⁷ שו"ת מהר"ק קמט.

³⁸ שו"ת מים עמוקים ב קא.

³⁹ חידו"א בבלי שבת קיט ב ד"ה ואמר רבה. וראה מ"מ רמב"ם אישות יד ח מפני מה נוהגים שלא כדעת הרמב"ם באומרת מאיס עלי; מ"מ רמב"ם גירושין ו כז מפני מה מצריכים ביטול מודעא בכל גט; שו"ת מהרש"ל לג בטעם דינא דמשנה סוף נדרים, שאשה אינה נאמנת לומר טמאה אני לך וכו'. זאת גם הנחת השואל שו"ת חתם סופר אבהע"ז ל בענין גזירת מיניקת ועוד.

⁴⁰ חדושי הלכות מהר"ם שיף בבלי גיטין בסוף המסכת. הדברים נכתבו בשנת שצ"ה. על הקשר בין תהליך העיור ובין הירידה ברמת שמירת המצוות ראה סעיף פו הערה 38.

⁴¹ שו"ת משיב דבר א מד.

⁴² ראה בבלי יומא כב ב, שמותר למנות את ישראל בזמן שהם אינם עושים רצונו של מקום. וראה עינים למשפט ברכות סב ב ד"ה ונתנו איש כופר וכו'. הרב אריאלי מסיק מגמרא זו, שבימינו מותר למנות את ישראל. וראה שו"ת ציץ אליעזר ז ג ענף א ס"ק ב שתמה עליו.

⁴³ שו"ת יביע אומר ב אא"ע כ (ז).

אומר מדרש תורת כהנים: "והבאתי אותם בארץ אויביהם" זו מדה טובה לישראל שלא יהו ישראל אומרים הואיל וגלינו לבין א"ה נעשה כמעשיהם, אני איני מניחם אלא אני מעמיד נביאי עליהם ומחזירין אותם למוטב תחת כנפיי".⁴⁵ פוסק הרמב"ם: "וכבר הבטיחה תורה שסוף ישראל לעשות תשובה בסוף גלותן ומיד הן נגאלין, שנאמר: 'והיה כי יבאו עליך כל הדברים וגו' ושבתי עד ה' אלקיך ושב ה' אלקיך וגו'".⁴⁶ כותב האגרות משה: "דכשיבא המשיח יהיו כלם צדיקים ולא יחטאו...".⁴⁷ אומר הרב יוסף דב סולובייצ'יק: "יש ויש רבים מישראל שהתרחקו ושיצאו לרעות בשדות זרים - אבל 'סוף ישראל לעשות תשובה'... עד כמה שכנסת ישראל לא תרחיק, עד כמה שלא תתבולל ותתנכר ליהדות סופה לחזור!"⁴⁸

*

המומחים למדעי המדינה בימינו עומדים על הגישות השונות לדת הרווחות במדינות העולם⁴⁹ ודנים בשאלה כיצד ראוי למדינה לנהוג כאשר במדינה אחת אוכלוסיות הדבקות בדתות שונות.⁵⁰

מתוך עיון בחוקות השונות ניתן להבחין בארבע גישות בסיסיות לדת.

א. למדינה יש דת רשמית.⁵¹ משמעות הדבר בדרך כלל היא, שהמדינה מתחייבת לתמוך בדת זו ולהגן עליה,⁵² לסייע למוסדות הדת⁵³ ולמוסדות החינוך הדתי,⁵⁴ המלך וחלק מנבחריו הציבור צריכים להיות בני אותה דת,⁵⁵ ועוד.⁵⁶

⁴⁴ ראה מורשה עמ' קמז: "לפי ידיעתי במשך שנות קיומה של הכנסת לא יצא מהם שום חוק שכופה את הציבור לנהוג כמוהו, ושהרבנים התנגדו לו והודיעו שלא יצייתו לו, מלבד במקרה של גיוס בנות לצבא".
ראוי לציין שבפועל לא כופים בנות לשרת בצבא או בשירות לאומי.

⁴⁵ תורת כהנים על ויקרא כו מא. וראה דרשות בית ישי חלק א א ג שלעתיד לבא הגאולה החמרית תהא בחינת קימנא קימעא ואילו הגאולה הרוחנית תהיה מהר.

⁴⁶ רמב"ם תשובה ז ה.

⁴⁷ שו"ת אגרות משה יו"ד ג סימן נט. וראה גם בבלי יומא יג א תוספות ישנים ד"ה הלכה כר' יוסי.

⁴⁸ על התשובה עמ' 96.

⁴⁹ ראה בנימין נויברגר, "דת ומדינה – הסדרים ומגמות במדינות דמוקרטיות", שני עברי הגשר, עמ' 3 – 20, שבמדינות המפותחות קיימים ארבעה דפוסיים למערכת שבין דת ומדינה - דגם הכנסיה הרשמית, דגם ההפרדה, דגם הכנסיה הנתמכת ודגם הקהילות המוכרות.

⁵⁰ ראה The Constitution of Liberty עמ' 181, שאם רוצים שהחשיבה הדמוקרטית תתקבל כלגיטימית אין לנתק את החוקים מעולם הערכים של החברה. חשוב לציין כי רולס (J. Rawls) בספרו The Law of Peoples סובר שניתן להצדיק בדיעבד שלטון הירארכי, ובכלל זה משטר דתי, אם הוא עומד בכמה דרישות יסוד שהוא מפרט בסעיף 9.3. לעומתו טוען פרופ' טיסון (Tisson) בספרו A Philosophy of International Law פרק רביעי, שאין להצדיק אלא משטר ליברלי. וראה סעיפים קסא רי.

⁵¹ ראה ICL חוקת נורבגיה 2 (2), שהדת האוונגלית - לותרנית היא דת המדינה. הוא הדין בדנמרק כמבואר בחוקתה סעיף 4 ובאיסלנד כמבואר בחוקתה סעיף 62. וראה חוקת יוון 3 (1), שדת המדינה היא הכנסיה האורתודוקסית המזרחית, וזו גם הדת המסורתית של בולגריה, ראה חוקת בולגריה 13 (3). וראה חוקת איטליה 7 (2) שמעמד הדת הקתולית נקבע באמצעות הסכם לאתנרן (Lateran Treaty) משנת 1929, והסכם זה קובע בסעיף הראשון שהדת הקתולית היא דת המדינה. עם זאת בסעיף 8 (2) קובעת חוקת איטליה שיש רשות לכל דת להתארגן כרצונה.

- ב. למדינה אין דת רשמית אך יש לה יחס מיוחד לאחת הדתות.⁵⁷
- ג. דת אינה נזכרת כלל בחוקה אך המדינה מתחייבת לסייע לפעילות דתית של אזרחי המדינה.⁵⁸ מדינות אחדות מאפשרות כינון דתי על חשבון המדינה.⁵⁹
- ד. המדינה אינה מכירה בשום דת ואינה תומכת בשום דת, לא במישרים ולא בעקיפין.⁶⁰ יש מדינות המכריזות על עצמן כחילוניות.⁶¹

⁵² ראה ICL חוקת נורבגיה 4 שעל המלך לתמוך ולהגן על דת המדינה, וראה חוקת איסלנד 62. וראה ICL חוקת דנמרק 4 שהמדינה מתחייבת לתמוך בדת המדינה. בארגנטינה אין דת רשמית אך נאמר בחוקתה סעיף 2 כי הממשלה תומכת בדת הרומית קתולית אפיסטולי.

⁵³ ראה ICL חוקת לוקסמבורג 106, שמשכורות ופנסיות של אישי דת יהיו על חשבון המדינה.

⁵⁴ ראה חוקת נורבגיה סעיף 2 (2) שאזרחים בני הדת האוונגלית לותרנית חייבים לחנך את ילדיהם בדרך זו.

⁵⁵ ראה ICL חוקת נורבגיה סעיף 4 כי על המלך להיות בן הדת האוונגלית לותרנית, ושם סעיף 12 כי יותר ממחצית מחברי הממשלה צריכים להיות בני דת זו. וראה חוקת דנמרק סעיף 6 שהמלך נדרש להיות בן דת המדינה.

⁵⁶ ראה ICL חוקת נורבגיה סעיף 16 שהמלך עומד בראש הכנסייה. ראה שם חוקת יון 3 (3) שאין לשנות את הנוסח הרשמי של כתבי הקדש ללא הסכמת הכנסייה.

⁵⁷ ראה ICL חוקת ספרד 16 (3) שאין שם דת מדינה אך יחד עם זאת על רשויות המדינה לקחת בחשבון את האמונות הדתיות של החברה הספרדית ועליהן לשמור על יחסים הולמים של שיתוף פעולה עם הכנסייה הקתולית ועם עדות אחרות. וראה חוקת פולין 25 (1) שלכל הדתות יש מעמד שווה אך בסעיף 25 (4) נזכרת במפורש הדת הקתולית. וראה שם 13 (2) שמוסדות הדת יופרדו מהמדינה. וראה חוקת פאראגוואי 85 שהמדינה מכירה בתרומת הדת הקתולית להיסטוריה ולתרבות המדינה.

⁵⁸ ראה ICL חוקת שוויצריה 15 (3) שלכל אזרח הזכות לקבל כינון דתי. וראה שם חוקת בלגיה 24 (1.4) שהמדינה מתחייבת לתת כינון דתי של "אחת הדתות המוכרות". וראה חוקת רומניה 7 שהמדינה מתחייבת לסייע לרומנים הגרים מחוץ לארצם לשמור על זהותם הדתית, ושם 29 (5) על התחייבות לתמוך בכל הדתות, ולדאוג לשירותי דת לאזרחים הנמצאים בצבא, בבתי החולים, בבתי הכלא, במוסדות סיעודיים ובבתי יתומים. וראה שם חוקת לוקסמבורג 106 שהמדינה מממנת משכורות ופנסיות של אישי דת.

⁵⁹ ראה ICL חוקת ברזיל 210 (1) שהמעוניינים בחינוך דתי יקבלו אותו בבתי הספר היסודיים במסגרת שעות הלימודים הרגילות; וראה חוקת בלגיה 24 (1.3) שהחינוך הציבורי יהיה ניטרלי תוך כדי כיבוד המושגים הפילוסופיים, האידיאולוגיים או הדתיים של ההורים ושל התלמידים. וראה שם סעיף (1.4) שבמסגרת כינון חובה תהא אפשרות לבחור בשיעורי דת של אחת הדתות המוכרות או בשיעורי אתיקה. בסעיף (3.2) נאמר ששיעורים אלו על חשבון המדינה. וראה שם חוקת שוויצריה 15 (3), שלכל אזרח הזכות לקבל כינון דתי. כן גם בחוקת אירלנד 44 (2.4).

⁶⁰ ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה התוספת הראשונה לחוקה: "הקונגרס לא יחוקק חוק הנוגע למיסודה של דת". בית המשפט העליון בארצות הברית אסר על המדינה לתמוך בצורה כל שהיא במוסדות כינון דתיים, וראה החוקה האמריקאית עמ' 123. משמעות החלטה זו היא שבתי ספר דתיים ללא יוצא מן הכלל אינם מקבלים כל תמיכה מן המדינה, אף לא לשיעורי חול.

⁶¹ ראה ICL חוקת צרפת 2 (1) וחוקת הודו בהקדמה.

קסה. כבוד הבריות

רבינו יונה כותב: "... אינך רשאי לגרוע מחברך מכבודו הראוי..."¹.

המכבד את הזולת מקיים שתי מצוות

- א. החיד"א כותב: "אמר 'הזהרו בכבוד חבריכם' שהוא כולל כל התורה כמו שאמרו חז"ל 'ואהבת לרעך כמוך' זה כלל גדול בתורה שהוא כלל לכל מצות שבין אדם לחברו"².
- ב. הליכה בדרך הבורא. כותב המהר"ל: "ובמדרש 'ויבא מלך הכבוד' למה נקרא שמו של הקב"ה מלך הכבוד שהוא חולק כבוד לבריות"³.

כבוד הבריות בא לידי בטוי בדרכים הבאות

כיבוד האישיות⁴ כותב הרש"ר הירש: "עליך לכבד כל אדם כאיש השווה לך, אותו, את אישיותו הבלתי נראה..."⁵. כותב הרב חיים שמואלביץ: "מצות כבוד חבירו... לא שיכבדהו בגיוני כבוד חיצוניים גרידא, אלא שיעריצו ויכבדו בלבן, וכמו שאדם מוצא בעצמו כמה מעלות טובות, בה במדה ימצא בחברו"⁶. כותבים תלמידים בשם הרב שלמה זלמן אויערבאך: "צריך לחשוב כן תמיד על כל אדם... שהריהו קדוש כקדושת ספר תורה"⁷.
 ספר חסידים אומר: "רצונו של אדם זה הוא כבודו"⁸.
 כותב הרש"ר הירש: "כבד את תביעתו לאמת"⁹.
 מצוה ללמד זכות על הזולת¹⁰ ואסור לחשוד בכשרים.¹¹

¹ פירוש רבינו יונה משנה אבות ד יב. וראה סעיף קנה הערה 1.

² פתח עינים ברכות כח ב. וראה רמב"ם דעות ו ג. על כך ש"זה כלל גדול בתורה" ראה מדרש הלכה המובא ברש"י ויקרא יט יח וכן חידו"א בבלי שבת לא א ד"ה דעלך סני.

³ נצח ישראל פרק מ בעקבות גירסת המהר"ל במדרש. וראה סמ"ק ח: "... הוסיף בן עזאי ואמר גדול הימנו שנאמר כי בצלם אלהים עשה את האדם. פי' אף על פי שאינו מקפיד על כבוד עצמו יש לו להקפיד על כבוד חבירו". על המצוה ללכת בדרך הבורא ראה סעיף מב.

⁴ ראה סעיף כז.

⁵ אגרות צפון, אגרת יא.

⁶ שיחות מוסר תשל"א כב. וראה סמ"ק מצוה יד, שמי שחושב את עצמו לצדיק עובר על לאו.

⁷ הליכות שלמה ב מועדים פרק שביעי ארחות הלכה 104. וראה שם פרק עשירי ארחות הלכה ציון 133: "איך המדקדקים במצוות נוטלים את הלולב, באיזו מין זהירות יוצאת מהכלל הם אווזים ומשגיחים היטב על ארבעת המינים כאילו היה זה מטמון יקר... על אחת כמה וכמה שחייב אדם ליתן אל לבו להוקיר את זולתו ולחבבו, ולהזהר בכבודו של כל אחד ואחד פי כמה וכמה ממה שהוא זהיר באתרוגו..." וראה סעיף קעת.

⁸ ספר חסידים (מרג.) קנב. וראה ירושלמי פאה א א (דף ג ב): "הואיל והוא רצונה הוא כבודה"; תוס' קידושין לא ב ד"ה ר' טרפון. וראה בבלי יומא פז א; רלב"ג סוף שופטים התועלת השמינית. וראה סעיף צה.

⁹ אגרות צפון אגרת יא. וראה סעיף קנט הערה 29.

¹⁰ ראה פלא יועץ ערך סגוריא: "ידוע שהקב"ה חפץ שילמדו סגוריא על ישראל על הכלל ועל הפרט". וראה שם ערך חשדא. וראה סעיף נד.

¹¹ ראה רמב"ם תשובה ד ד שחושד בכשרים היא אחת מן העבירות ש"אין חזקתו לשוב מהן". וראה בית הבחירה בבא בתרא ט א: "כל מה שאפשר לו לאדם להשתדל שלא יבוא לחשוד את הבריות ישתדל".

גינוני כבוד שנינו: "והוי מקבל את כל האדם בסבר פנים יפות".¹² ראוי להקדים ולומר שלום לכל אדם מוכר,¹³ ומדת חסידות לומר שלום לכל אדם בשוק.¹⁴ שנינו: "רבי אליעזר אומר, יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך, ואל תהי נוח לכעוס..."¹⁵

כיבוד הפרטיות פוסק הלכות קטנות: "שיש איסור לבקש ולחפש מסתוריו של חברו ומה לי לא תלך רכיל לאחרים או לעצמו".¹⁶ כותב הפלא יועץ: "ויש מין גנבה אחרת שדשו בה רבים, הלוא היא גנבת דעת הבריות, ויש מינים ממינים. הכלל הוא, שכל שמשדל לידע מה שבלב חברו... - גנבת דעת מקרי ואסור".¹⁷ פוסק הפתחי חושן: "... יש להזהר להתעכב כנגד פתח בית חברו או חצירו, ולראות אפילו ראה קלה".¹⁸ פוסק הרב זילברשטין: "הרי שאדם המאזין לשיחות חברו, עובר בזה משום 'לא תלך רכיל'".¹⁹

פוסק ההגהות מימוניות: "מנין לאומר לחבירו דבר שהוא בבל יאמר עד שיאמר לך אמור? תלמוד לומר: 'מאהל מועד לאמר' לך אמור בדברים".²⁰ החידושים ובאורים מחדש: "ואפילו בדברים שאין בהם גנות וכל אדם מקפיד בדבר... שזהו עיקר הרכילות לגלות דברים שבסוד אצל אחרים".²¹

כותב הרש"ר הירש: "... נצטוונו אפוא לשמור על כבודו של כל אדם ולכבד את ענייניו הפרטיים".²²

מצוה לכבד כל אדם ואדם ובכלל זה את עם הארץ.²³ באופן מיוחד יש לכבד קרובים,²⁴ שכנים,²⁵ זקנים,²⁶ עושי מצוה,²⁷ כהנים,²⁸ פרנסים,²⁹ חכמים,³⁰ כל אחד כדינו.³¹

¹² משנה אבות א טו.

¹³ ראה בבלי ברכות ו ב: "ואמר רבי חלבו אמר רב הונא: כל שיודע בחברו שהוא רגיל ליתן לו שלום - יקדים לו שלום, שנאמר: 'בקש שלום ורדפהו', ואם נתן לו ולא החזיר - נקרא גזלן, שנאמר: 'ואתם בערתם הכרם גזלת העני בבתיכם'".

¹⁴ ראה משנה אבות ד טו. הערת הרב נבנצל: "שמעתי בשם המהרש"א דהנ"מ בבני אדם העומדים לומר לו שלום".

¹⁵ משנה אבות ב י.

¹⁶ שו"ת הלכות קטנות א רעו. בענין שמירה על הפרטיות ראה סעיף קנח.

¹⁷ פלא יועץ ערך גנבה. וראה פתחי חושן נזיקין יד ס"ק נג.

¹⁸ פתחי חושן ה יד א. וראה תורת המנחה פרשת יתרו, דרשה כד; שו"ע אבהע"ז עד ט. וראה שו"ע או"ח תרלו ג בהגה שאסור לאדם להכנס ולישב בסוכת חברו שלא מדעתו, וראה משנה ברורה שם ס"ק ט. וראה חשוקי חמד ברכות עמ' שפד, שאין להאזין לתפילת הזולת.

¹⁹ חשוקי חמד בבא בתרא עמ' מו. וראה שם בהמשך שהאיסור הוא רק אם המשוחחים אינם מודעים לכך שמאזינים להם.

²⁰ הגהות מימוניות על הרמב"ם סוף הלכות דעות. וראה שערי תשובה ג רכה. הובא בח"ח הלכות רכילות ח ה. וראה במראה הבזק ז קא אות ה.

²¹ חידושים וביאורים פאה א טז. וראה יעלזו חסידים מאמר הכבוד עמ שפו: "וגם ישמרו לפיהן מחסום מלגלות לבעליהן על הנשים שהיו עמהם בבית הטבילה".

²² פירוש הרש"ר הירש ויקרא יט טז. וראה סעיף קסז. וראה בספר ההגנה על צנעת הפרט.

²³ ראה שו"ת משיב דבר ב ט: "וגם אני בעניי הוכחתי מאדר"נ פט"ז דאסור אפילו לשנוא לעמי הארץ..."

²⁴ ראה סעיף קפט.

²⁵ ראה משלי כז י: "טוב שכן קרוב מאח רחוק". וראה בבלי יבמות סב ב: "האזהב את שכניו, והמקרב את קרוביו, והנושא את בת אחותו, והמלוה סלע לעני בשעת דחקו, עליו הכתוב אומר 'אז תקרא וה' יענה תשובה'".

מצוה לכבד את הזולת גם אם דרכו אינה נראית. כותב השם משמואל: "והנה במתן תורה כתיב 'ויחן שם ישראל... בלשון ויחן הוא לשון חן שדרכו של חברו מצא חן בעיניו... עוד יש מעלה גדול מזו, והיינו לאהוב לכל איש ישראל אף כשדרכו לא מצא חן בעיניו אחרי שידוע מטרת כוונתו שהיא לטוב אף שתועה מדרך השכל... כי הכל חפצים ליראה את שמך אלא ששאר שבעיסה מעכב..."³².

מצוה לכבד גם את מי שנכשל בעבירה. אומרים חז"ל: "אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו"³³, ומפרש המאירי: "אם ראית שבא דבר עבירה לידו... אל תדין אותו לכף חובה... שלפעמים אין אפוטרופוס לעבירה, ושמה אף אתה אלו בא לידך כך, לא היית שולט בעצמך"³⁴. לא ראוי לכבד את הכסיל. אומר החכם מכל אדם: "כשגל בקיץ וכמטר בקציר כן לא נאווה לכסיל כבוד"³⁵, ומבאר הרלב"ג: "לא יאות לכסיל כבוד כי אין מחקו לפי הנהוג לתת לו כבוד ונתינת הכבוד לו הוא דבר מזיק להמון העם יבא לחשוב שאין יתרון לחכם על הכסיל"³⁶. אסור לכבד רשעים.³⁷

גדול שכרו של המכבד את הבריות. שנינו: "איזהו מכובד המכבד את הבריות"³⁸.

בית דין אינו כופה קיום מצוה זו.

ראוי לפרנסים לטפח יחסי הכבוד בין אדם לחברו ולהגן על האזרחים מפני פגיעה בכבודם ובזכותם לשמור על פרטיותם.³⁹

ויאמר הנני". וראה שו"ע יו"ד רנ"א ג בהגה: "... ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו... והקרובים קודמים לשכניו ושכניו לאנשי עירו...". וראה שו"ע חו"מ קע"ח: "כל הרוצה למכור קרקע ובאו שנים, כל אחד מהם אומר: אני אקח בדמים אלו, ואין אחד מהם בעל המצר... שכן וקרוב, שכן קודם". וראה העמק דבר שמות יב ד; דרש משה על שמות יב ד.

²⁶ ראה שו"ע יו"ד רמ"ד א: "מצוה לקום מפני שיבה, דהיינו בן שבעים שנה", ומוסיף הרמ"א: "אפילו הוא עם הארץ ובלבד שלא יהיה רשע". וראה חפץ חיים פתיחה עשין ח שיש לדבר בדרך כבוד ואדנות גם אל זקן עם הארץ.

²⁷ ראה ארח מישרים ד ג: "יכבד עשירים אם הם גומלים חסד בעשרם וכל מי שרודף צדקה וחסד".

²⁸ ראה סעיף רד.

²⁹ ראה סעיף רה.

³⁰ ארח מישרים ד ד. על המצוה לכבד חכמים ראה סעיף רג.

³¹ ראה ארח מישרים ד ב: "יכבד לכל אדם לפי מעלתו ולא ישוה קטן וגדול". על עונשה של ירושלים שהשוו בה קטן כגדול ראה סעיף צד.

³² שם משמואל שבועות תרע"ב ד"ה והנה במתן תורה.

³³ משנה אבות ב ה.

³⁴ בית הבחירה שם. ראה גם צדקת הצדיק מג וכן אורות התשובה יד יד.

³⁵ משלי כו א. וראה שם כו ח: "כצור אבן במרגמה כן נותן לכסיל כבוד".

³⁶ רלב"ג שם. הכונה שלא לתת לו כבוד מופרז אך בודאי אין התר לבזותו וכד'. וראה סעיף קנח הערה 1.

³⁷ על איסור חנופה לרשעים ראה סעיף קעט.

³⁸ משנה אבות ד א.

³⁹ ראה סעיף קנח.

גם כיום תקפה המצוה לכבד את הבריות ולכבד את פרטיותם. פוסק הרב זילברשטיין: "... דכשם שאסור לפתוח מכתב סגור של זולתו, גם הדם וגם מחלותיו הם בגדר מכתב סגור שאסור לפותחו, והדבר ק"ו".⁴⁰ פוסק הרב כהן: "ישנם המאזינים לחבריהם בכל מיני 'סקאנרים' ומכשירי ציתות והאזנות למיניהם, או על ידי טלפונים אלחוטיים... יש איסור גמור בדבר... והוא הדין בפורצים לקודי מחשב או לכל מאגר מידע חסוי וכדו' הנקראים 'האקרים' עוונם חמור".⁴¹

*

אמנות וחוקות רבות קובעות שיש לכבד את פרטיותו של כל אחד וכי כל אחד זכאי להגנה של החוק מפני פגיעה בפרטיותו.⁴²

במדינות המפותחות לא קיימת דרישה חוקתית או חוקית לכבד את הזולת, והן מסתפקות בקביעה שכל אחד זכאי להגנה מפני פגיעה בכבודו או בשמו הטוב.⁴³

⁴⁰ ראה עלינו לשבח במדבר שו"ת נב. וראה שושנת העמקים, ורפא ירפא, הערה על סעיף נח: "וני"ל שאסור לאדם להסתכל בפנקס זהות של חברו על מנת לדעת את גילו, אם יש חשש שהלה מתנגד...".

⁴¹ עמק המשפט הלכות שכנים עמ' רג. וראה חשוקי חמד בבא מציעא עמ' קלב, שאסור להקליט את חברו בלי ידיעתו. וראה עלינו לשבח בראשית שו"ת יב, הדן בשאלה אם מותר למכור מכשירי האזנה.

⁴² ראה הכרזה סעיף יב; אמנה בינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות 17 – 2. וראה סעיף קנח.

⁴³ ראה סעיף קנח הערה 1. וראה סעיף קסו.

קסו. בושה ובזיון

כותב המהרש"א: "לבייש אחד מישראל, לא תהא כזאת עבירה גדולה בישראל".¹

איסור זה תקף בפני הזולת ושלא בפניו,² בחייו ולאחר מותו.³ המבייש את הזולת עובר על ואהבת לרעך כמוך ועל אל תונו איש את אחיו.⁴ המבזה חסרי ישע עובר על איסורים נוספים.⁵

כותב המדרש שמואל: "ואפשר עוד לפרש שאמר 'אל תהי בז לכל אדם'... כי זו היא קלה להכשל בה, כי לעולם האדם נראה בעיניו שחבירו פחות ממנו, ולכך מבזה אותו, ועבירה שהיא קלה בעיני האדם גוררת כל שאר עבירות שבתורה, כי כמו שב'ואהבת לרעך כמוך' תלויה כל התורה כלה, כן המבזה הוא מבטל כל התורה כלה".⁶ בנוסף לכך, המבזה עלול להגיב שלא כדין ונמצא שהמבזה עובר גם על לפני עור לא תתן מכשול.⁷

באופן מיוחד יש להזהר מלבזות את הזולת בפומבי. פוסק הרמב"ם: "המלבין פני חברו ברבים - אין לו חלק לעולם הבא. לפיכך צריך אדם להזהר שלא לבייש חבירו ברבים בין קטן בין גדול".⁸

פוסק הבנין ציון: "... דאם יכול להציל עצמו ממיתה ע"י שיבייש גדול או קטן דמרגיש בבושה בפני שני ישראלים חייב למסור עצמו למיתה".⁹

ההולך רכיל והמדבר לשון הרע עובר על לאוים נוספים. פוסק הרמב"ם: "המרגל בחבירו עובר בלא תעשה שנאמר 'לא תלך רכיל בעמך'... אמרו חכמים שלש עבירות נפרעין מן האדם בעולם הזה ואין לו חלק לעולם... ולשון הרע כנגד כולם".¹⁰ המספר שקרים בגנות חבירו עובר על איסור חמור יותר - איסור מוציא שם רע.¹¹

גם בעת קיום מצוה אסור לבייש או לבזות את הזולת. פוסק הרמב"ם: "המוכיח את חבירו תחלה לא ידבר לו קשות עד שיכלימונו שנאמר ולא תשא עליו חטא...".¹² עוד פוסק הרמב"ם:

¹ חידו"א בבלי סנהדרין יא א ד"ה אתה שציערת.

² ראה ספר חסידים (מרג.) תרכח. וראה יפה ללב ד חו"מ תכ ס"ק ו.

³ ראה נשמת אברהם ג סימן שמט. וראה א"ת ערך הלבנת פנים.

⁴ ראה שערי תשובה לרבינו יונה ג קסה; פתחי חושן ד סימן טו; א"ת ערך אונאת דברים.

⁵ ראה פתיחה לספר חפץ חיים, דון מינה ואוקי באתרא.

⁶ מדרש שמואל על אבות ד ג.

⁷ ראה כו"ב שו"ע יו"ד רמ כ: "המכה לבנו גדול, היו מנדין אותו, שהרי עובר על לפני עור לא תתן מכשול". הערת הרב נבנצל: "ולפעמים עלול גם לאבד עצמו לדעת רח"ל".

⁸ רמב"ם דעות ו ח. וראה רמב"ם חובל ומזיק ג ז; רמב"ם תשובה ג יד.

⁹ שו"ת בנין ציון א קעב. וראה שערי תשובה ג קלט; שו"ת מנחת שלמה ז ד ושו"ת בנין סימן מא. וראה שו"ת בנין ציון א קע, שאסור לעשות נתיחת מתים גם לצורך פקוח נפש. הערת הרב נבנצל: "זו מחלוקת ראשונים, אם הילפותא מתמר היא הלכה למעשה. תוס' ורבינו יונה נוקטים כן אך הרמב"ם והמאירי חולקים".

¹⁰ רמב"ם דעות ז א - ג. וראה רמב"ם שם: "המרגל בחבירו... גורם להרוג נפשות רבות מישראל... צא ולמד מה אירע לדואג האדומי". ולכאורה דואג האדומי היה מוסר ולא רק בעל לשון הרע, ואכמ"ל.

¹¹ ראה רמב"ם דעות ז ב.

¹² רמב"ם דעות ו ח. וראה מתנות עניים י ה. וראה חשוקי חמד פסחים עמ' רנו - רנח, שאסור לספר את נפלאות ה' אם בעת הסיפור תגרם בושה לחברו.

"כל הנותן צדקה לעני בסבר פנים רעות ופניו כבושות בקרקע אפילו נתן לו אלף זהובים אבד זכותו והפסידה".¹³

חובה להמנע מכל פעולה שעלולה לבייש את הזולת אפילו באופן עקיף. כותב ספר חסידים: "אם יבא לביתך אורח אל תשאל לו מדברי תורה אלא אם כן תדע שידע להשיב או תשאל בינו לבינך שלא יתבייש".¹⁴ כותב יסוד ושורש העבודה: "הבקר אור והאנשים שלחו את ידם להדר בקיום המצוה של מתנות לאביונים... ויזהר האדם מאד ומאד שלא יבא לאביון ח"ו שום ביוש ובזיון דהיינו שלא יתן לו השליח בפני רבים ויתבייש".¹⁵

אסור לבייש את הזולת אפילו אם המבוש בייש את עצמו באותו אופן קודם לכן.¹⁶

אסור לבייש גם את מי שנחשב כפחות ערך. כותב רבינו בחיי: "וכאשר יתיאש היצר מלהכשילך באופנים אשר הזכרנו... יאמר לך: הנך יחיד בדורך ומיוחד באנשי זמןך לפיכך ראוי לך להבליט את יתרוןך עליהם בכך שתגנה אותם ותזלזל בהם ותזכיר מגרעותיהם... תשיבהו ותאמר לו: והיאך אגנה ואכלים מי שאיני יודע מצפוני וליבו לפני השם, ואף על פי שבחיצוניותו מגונה? ואם הנביאים הכלימו והוכיחו אנשי דורם הרי זה בהרשות הבורא יתעלה אותם... ושמא תוכיות המגנה... טובה הרבה יותר מנגלהו, ומה יודע אני עליו? ושמא מצפוני טוב ממני לפני השם יתרום ותהדר ואף שנגלהו רע?"¹⁷ כותב המאירי: "עם הארץ שאינו מלוכלך במדות צריכים אנו להזהר שלא לביישו".¹⁸ שנינו: "אל תהי בו לכל אדם", ומבאר המהר"ל: "ובכל הנבראים בהעולם שיש להם דבר זה בעצמו כי יש לכל אחד מקום מיוחד, לכך אמר 'על תהי בו לכל אדם', לומר כי אדם זה אינו נחשב לכלום והוא נחשב דבר מיותר בעולם, ואין לו חלק בעולם כלל..."¹⁹ פוסק החפץ חיים: "דע דאסור סיפור לשון הרע הוא אפילו על עם הארץ".²⁰

המבזה את הזולת נענש בחומרא בידי שמים. פוסק הרמב"ם: "המתכבד בקלון חבירו אין לו חלק לעולם הבא".²¹ כותב הרב שמואלביץ על בר קמצא: "בושתו של אדם מושחת זה בוקעת רקיעים, והיא היא שהחריבה את בית המקדש ושרפה את ההיכל".²²

¹³ רמב"ם מתנות עניים י ד. וראה שו"ע יו"ד רמ ד.

¹⁴ ספר חסידים (וויס.) תתלד. וראה שם תתכח תתלא תתלג.

¹⁵ יסוד ושורש העבודה שער השנים עשר - שער המפקד, פרק ששי. וראה מסילת ישרים ב פרק יא: "הונאת הדברים, בכללה הוא לדבר בפני חבירו דבר שיבוש ממנו, כל שכן האמירה בפירוש דבר שיבוש או לעשות לו מעשה שיגרום לו שייבוש". וראה הקדמת פאת השלחן עמ' ה על הנהגותיו של הגר"א. ראה שו"ת משנה הלכות ג ס, שהיה נהוג שילדים המחזרים על הפתחים שמו מסוה על פניהם שלא יכירם. וראה שו"ת תשובות ונהגות א תד: "נהגו לשלוח מעות (מתנות לאביונים בפורים) על ידי גבאים משום בזיון עניים".

¹⁶ ראה א"ת ערך בושת. וראה בבלי בבא קמא צ ב. וראה רמ"א חו"מ רכח א: "ומי שמאנה את עצמו מותר להוניהו". וראה יש"ש פרק החובל לח, שמחלק בין הנדונים.

¹⁷ תורת חובת הלבבות, שער יחוד המעשה פרק חמישי, עמ' קפז - קפח. וראה כתבי רמב"ן א אגרת המוסר של הרמב"ן עמ' שעו; פלא יועץ ערך אהבת רעים.

¹⁸ בית הבחירה פסחים מט ב.

¹⁹ דרך חיים על אבות ד ג.

²⁰ חפץ חיים, הלכות לשון הרע ח ד. וראה שם רכילות ז ב.

²¹ רמב"ם דעות ו ג. וראה שם תשובה ד ד.

²² שיחות מוסר תשל"ב לו. וראה הקדמת העמק דבר לספר בראשית על שטאת חנם בימי בית שני.

אמנם מותר לבזות את המבזה²³ אך לא ראוי לעשות זאת. פוסק הרמב"ם: "כללו של דבר יהיה מן הנרדפים ולא מן הרודפים, מן הנעלבים ולא מן העולבים".²⁴

מותר ולעיתים מצוה לבזות את מי שאינו מקבל תוכחה.²⁵ מותר לקרוא לעבריין בשם רשע אם הוא עבר על איסורים מסוימים ומותר אף לפרסם ברבים שהוא רשע.²⁶ מותר לומר לשון הרע על בעלי מחלוקת.²⁷ מותר ולעיתים מצוה לומר לשון הרע כדי למנוע פגיעה בזולת.²⁸

מותר לתבוע את הזולת לדין למרות שעצם ההעמדה לדין עשויה לגרום לו בזיון.²⁹

המבזה את הזולת נענש על ידי בית דין.³⁰ השלחן ערוך פוסק כמה הלכה בדבר הענשת מי שמבזה את הזולת: "המבייש בדברים, מנדין אותו עד שיפייסנו כראוי, לפי כבודו".³¹ "אם חרף תלמיד חכם מנדין אותו... ואם חרף עם הארץ עונשין אותו כפי שהשעה צריכה".³² "רקק בחבירו חיב. אבל רקק בבגדיו, או שביישו בדברים, פטור. ויש לבית דין בכל מקום ובכל זמן לגדור כפי מה שיראו. ויש אומרים שמנדין אותו עד שיפייס המבויש", ומוסיף הרמ"א: "ויש אומרים דמכים אותו מכת מרדות".³³

קיים חרם קדמונים שלא לספר לשון הרע על המתים.³⁴

אין הוראה לפרנסים בכל הנוגע לבזוי הזולת.³⁵

רבינו תם ובית דינו גזרו: "ויען וביען כי בעלי לשון הרע עושים במחשך מעשיהם גזרנו נדוי אף על ידי גלגול אם לא יפצוהו על פי טובי העיר".³⁶ פוסק הרא"ש: "נהגו בכל מקומות מושבות ישראל לעשות תקנה וסייג לדבר, להטיל חכה בפי בעלי לשון, ולקנוס המבייש, הכל לפי

²³ ראה ספר החינוך שלח.

²⁴ רמב"ם דעות ה יג. וראה רמב"ם יסודי התורה ה יא.

²⁵ ראה רמב"ם דעות ו ח; ספר החינוך רמ. וראה סעיף קעד.

²⁶ ראה שו"ת אגרות משה אבה"ע א צא. וראה שו"ת חוות יאיר סב: "... שאין רשות לאדם לחרף חבירו על חטאו שעבר זה זמן רב אם מתנהג עתה יפה". ראה חשוך חמד על יומא עמ' צד, שדן בשאלה למה ר' שלמה קלוגר פרסם בספרו שם של עשיר שזלזל בחול המועד.

²⁷ ראה ירושלמי פאה א א (דף ד ב); הגהות מימוניות דעות ז ג אות ג. וראה סעיף קצ וסעיף קצו.

²⁸ ראה חפץ חיים הלכות לשון הרע כלל י.

²⁹ ראה שו"ת תרומת הדשן, פו"כ רסה: "וזה כיון לתועלתו ולהוציא זכותו לאור ומה הוה ליה למיעבד". וראה שו"ת הב"ח ט, שיש להעניש את מי שתבע את חברו בבית דין, וניכר שכל כוונתו לבייש את הנתבע.

³⁰ על הענשה שלא מן הדין ראה בבלי פסחים קיג ב: "... נגדיה לזיגוד". וראה שו"ת ראנ"ח קיא: "ואף על פי שרבי שבתי טוען שאמת הדבר מכל מקום כיון שאינו מברר זה על פי שני עדים חייב לעונש". וראה שו"ת שבות יעקב א קסד: "אחד שתבע לחבירו ששלח שליח עכו"ם לביישו ברבים והלבין פניו ברבים ומברר הדבר בעדים אם קונסין הנתבע... ודינו חמור ומסור לב"ד לקנסו כפי מגדר מילתא". וראה סעיף שלח.

³¹ שו"ע חו"מ א ו.

³² שו"ע חו"מ כז ב.

³³ שו"ע חו"מ תכ לח.

³⁴ שו"ע או"ח תרו ג. וראה שו"ע חו"מ תכ לח.

³⁵ ראה, לדוגמא, שו"ת חוות יאיר סה. וראה פרוץ נחום רקובר, "על לשון הרע ועל הענישה עליה במשפט העברי", סיני כרך נא תשכ"ב עמ' קצז – רט ועמ' שכו – שמה. וראה א"ת ערך בשת.

³⁶ כלבו קיז.

הענין".³⁷ פוסק החוות יאיר: "... המבייש בדברים פטור, ודאי אמת הוא מצד דינא דש"ס... ונתפשט בכל גבול ישראל לקנוס על זה לפי תואר הענין... ואם חלילה לא יעשו כן ירבו יום יום מחלוקת בישראל ואיש את רעהו חיים יבלעו".³⁸

בליטא תקנו: "איזה בית דין שיהיה נגבה בין איש לרעהו, ויהיה נראה מתוכו שאותו עד הוא הולך רכיל אחת דתו להיות פסול לעדות ולשבועה, לפי ראות עיני הב"ד, וזולת שאר עונשים גדולים אשר יושת עליו ביתר שאת".³⁹

במשך הדורות התרבו בעלי לשון הרע. כותב הב"ח: "והנה הרב ר"י מינץ ז"ל כתב וז"ל: '... רבו כמו רבו מוציאי דבה'... עכ"ל ואם זה בזמנם, ק"ו בן ק"ו עכשיו בדורותינו זה ששונאים זה את זה ביתר שאת ויתר עז ומוציאי דבה נמצאו בשווקים וברחובות ומטילים מום בקדשים המשפחות הקדושים והמיוחסים ואי אפשר לעשות דין בכל הריקים והפוחזים...".⁴⁰

לפיכך קיים כיום צורך גדול מבעבר להעניש את מי שמבייש את הזולת, בעלי לשון הרע וכד'.

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם והאמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעות שלכל אחד זכות אחד לקבל הגנה של החוק מפני פגיעה בכבודו או בשמו הטוב.⁴¹

חוקות רבות קובעות שלכל אחד הזכות לשמור על כבודו העצמי ולהגן על שמו הטוב.⁴²

חוקות רבות מתירות להגביל את חופש הבטוי אם הוא פוגע בכבוד הבריות.⁴³

³⁷ שו"ת הרא"ש קא ט.

³⁸ שו"ת חוות יאיר סב.

³⁹ פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ד לפ"ק רצז.

⁴⁰ שו"ת ב"ח הישנות ק.

⁴¹ ראה סעיף קנח.

⁴² ראה, לדוגמא, ICL חוקת סלובקיה 19 (1).

⁴³ ראה סעיף ריט.

קסז. פגיעה בזולת**אסור לפגוע בזולת בכל צורה שהיא**

חיים פוסק הרמב"ם: "אף על פי שיש עונות חמורין משפיכות דמים אין בהן השחתת ישובו של עולם כשפיכות דמים... וכל מי שיש בידו עוון זה, הרי הוא רשע גמור ואין כל המצוות שעשה כל ימיו שקולין כנגד עון זה ולא יצילוהו מן הדין..."¹.

אסור לקרב קיצו של גוסס.² המתת חסד אסורה³ ואפילו החולה עצמו מבקש למות.⁴ אסור להרוג חסר דעה או חולה נפש.⁵ הפלות מותרות רק במקרים חריגים.⁶

התורה מחייבת לנקוט באמצעי בטיחות המונעים את סיכון הזולת. פוסק הרמב"ם: "אחד הגג ואחד כל דבר שיש בו סכנה וראוי⁷ שיכשל בו אדם וימות, כגון שהיתה לו באר או בור בחצירו... חייב לעשות להן חוליה גבוהה עשרה טפחים או לעשות לה כסוי כדי שלא יפול בה אדם וימות".⁸ כותב ספר חסידים: "לפני עור לא תתן מכשול" שלא ירחץ אדם שהוא מוכה שחין עם יהודי אחר אלא אם כן יודיענו".⁹

על חומרת איסור שפיכת דמים אומרת הגמרא: "... לקטלוך ולא תקטול. מאי חזית דדמא דידך סומק טפי? דילמא דמא דההוא גברא סומק טפי".¹⁰ פוסק הרמב"ם: "... שנאמר במצוות אשר יעשה אותן האדם וחי בהם וחי בהם ולא שימות בהם... במה דברים אמורים בשאר מצוות חוץ מעבודת כוכבים וגלוי עריות ושפיכת דמים. אבל שלש עבירות אלה אם יאמר לו עבור על אחת מהן או תהרג - יהרג ואל יעבור".¹¹ מבאר הקובץ שיעורים: "מי יודע שנפשו חביבה יותר מנפש חבירו, ואפילו הוא גדול שבגדולים וחבירו קטן שבקטנים".¹²

חירות כותב הרב שמשון רפאל הירש: "... עליך לכבד כל אדם... כבד... את זכותו לחופש..."¹³.

פוסק הרמב"ם: "כל הגונב נפש מישראל עובר בלא תעשה שני' לא תגנוב, פסוק זה האמור בעשרת הדברים הוא אזהרה לגונב נפשות, וכן המוכרו עובר בלא תעשה שזה בכלל לא ימכרו ממכרת עבד".¹⁴

¹ רמב"ם רוצח ושמירת נפש ד ט.

² ראה סמ"ק פב; שו"ת שבות יעקב א יג; נשמת אברהם יו"ד רנב ב; א"ת ערך גוסס.

³ ראה מנחת שלמה צא כד.

⁴ ראה שו"ת מהר"ם מרוטנברג פראג לט. וראה שש"כ לב ציון יג בענין הצלת מתאבד בשבת. וראה שו"ת ציץ אליעזר חלק ה - רמת רחל פרק ה, שו"ת אגרות משה חו"מ ב עג; שו"ת אגרות משה ט אגרות השקפה ד; שו"ת תשובות והנהגות ב פב.

⁵ ראה ספר החינוך לד מנ"ח (א)ג.

⁶ ראה אנציקלופדיה רפואית הלכתית ערך הפלה.

⁷ הערת הרב נבנצל: "כלומר: ואפשר".

⁸ רמב"ם רוצח ושמירת נפש יא ד.

⁹ ספר חסידים (מרג.) תרעג.

¹⁰ בבלי פסחים כה ב.

¹¹ רמב"ם יסודי התורה ה א - ב.

¹² קובץ שיעורים פסחים ה. וראה רש"י סנהדרין עד א ד"ה מאי חזית וכו'; נשמת אברהם ד יו"ד רנא ס"ק א.

¹³ אגרות צפון אגרת יא.

¹⁴ רמב"ם גניבה ט א. וראה א"ת ערך גונב נפש.

אסור לכלוא את הזולת בניגוד לרצונו¹⁵ ואסור להעביד אותו בכפייה בניגוד לרצונו.¹⁶

כותב רבינו יונה: "ובאחיכם בני ישראל איש באחיו לא תרדה בו בפרך". לא ישתעבד אדם בחבריו, ואם אימתו עליהם או שהם בושים להחל דברו, לא יצוה אותם לעשות קטנה או גדולה, אלא לרצונם ותועלתם, ואפילו להחם צפחת מים או לצאת בשליחותו אל רחוב העיר לקנות עד ככר לחם...".¹⁷ אין להטריח את הזולת אלא בשעת צורך גדול.¹⁸

בטחון אישי אסור לחבול בזולת, אפילו אם הלה מבקש זאת.¹⁹ מי שמצווים אותו לחבול בזולת יהרג ואל יעבור.²⁰

כותב ספר חסידים: "כל מעשה גרמות שאדם גורם צער לחבירו נענש".²¹ פוסק הפלא יועץ: "מה מאד צריך לזהר שלא לצער את חברו לא בדבור ולא במעשה לא בראיה ולא ברמיזה, ולא יעשה ולא ידבר שום דבר שיש לחוש אחד מני אלף שיכול לגרום צער לחברו".²² כותב הסטייפלר: "עוון גדול וחטא נורא לצער אדם מישראל אפילו צער קל בדיבור בעלמא..."²³

פוסק רבי יעקב בעל הטורים: "כשם שאסור לאדם שיזיק את חברו, ואם הזיק חייב לשלם, כך צריך לשמור ממונו שלא יזיק ואם הזיק חייב לשלם".²⁴

ממון אסור לפגוע בממון הזולת.²⁵ גם העוסק במצוה אינו רשאי לפגוע בממון הזולת. אסור לקיים מצוה בחפץ גנוב או גזול כגון מצה,²⁶ שופר,²⁷ ארבעה מינים,²⁸ סוכה,²⁹ הבאת קרבן³⁰ וכד'. מי שרץ לקדש את הלבנה והזיק חייב לשלם.³¹ המדליק נר חנוכה בחוץ וגרם לשריפה חייב.³² שיכור שהזיק בפורים חייב בתשלומי נזק.³³

¹⁵ ראה חזה התנופה סוף ספר חיים שאל אות יד. ויש לעיין אם אומרים בענין זה יהרג ואל יעבור.

¹⁶ ראה גליוני הש"ס גיטין נח א, שגם אם הזולת חייב כסף אין זכות לשעבד את גופו לשלם את החוב.

¹⁷ שערי תשובה ג ס. וראה שו"ת תשובות והנהגות ה שצד; עלינו לשבח דברים ב עמ' תכה – תכו.

¹⁸ ראה פתחי חושן ד טו ס"ק טו; משנה הלכות מה"ת ב קלו.

¹⁹ ראה א"ת ערך חובל ושם ח. במחילת הניזק.

²⁰ ראה שו"ת הרדב"ז ג תרכז. וראה נשמת אברהם יו"ד קנז ד (2), ומצד הסברא יש לחלק בין חבלה לחבלה.

הערת הרב נבנצל: "צ"ע בחבלה שאין בה סכנה".

²¹ ספר חסידים (מרג). תרסו. וראה ספר חסידים (מרג). תרלט: "בעיר אחת באו איש ובנו וציוה האב לבנו כשיקרא בתורה שלא ילך על ברכיו לנשק כי היה הרבה שם שלא היה להם בנים וציוה לבנו כן כי שלא יהא להם עגמת נפש".

²² פלא יועץ, כללות (א) כו. וראה בירת מגדל עוז, בית מדות, עליית הבושת, דף נט א: "ירגיל אדם עצמו שלא יעשה דבר שחברו מתבייש לומר לו".

²³ קריינא דאגרתא א נז. וראה סעיף רפד.

²⁴ טור חו"מ שפט.

²⁵ ראה א"ת ערכים גנב, גנבה, גזל, גזלה ואדם המזיק.

²⁶ ראה רמב"ם חמץ ומצה ו ז.

²⁷ ראה שו"ע או"ח תקפו ב ומ"ב ס"ק ט.

²⁸ ראה שו"ע או"ח תרמט א.

²⁹ ראה שו"ע או"ח תרלו ג.

³⁰ ראה רמב"ם איסורי מזבח ה ז.

³¹ ראה שו"ת חוות יאיר רז.

³² ראה רמב"ם נזקי ממון יד יג.

³³ ראה ים של שלמה בבא קמא ג ג.

פוסק הרמב"ם: "ואסור... לגנוב על מנת לשלם הכל אסור".³⁴ פוסק השלחן ערוך: "אפילו הוא בסכנת מות וצריך לגזול את חברו כדי להציל נפשו, צריך שלא יקחנו אלא על דעת לשלם".³⁵

פוסק הרמב"ם: "אסור לרמות את בני אדם במקח וממכר או לגנוב את דעתם".³⁶ אסור להתאוות לממון הזולת ואסור לחמוד אותו.³⁷ אסור להנות מסעודה שאינה מספקת לבעליה.³⁸ אסור לערוך תחרות עסקית שאינה הוגנת.³⁹

מצוות אסור למנוע את הזולת מלעשות מצוה⁴⁰ או להכשילו בעבירה.⁴¹

גדול שכרו של מי שנוהר שלא לפגוע בזולת. כותב הסטייפלר: "בתהילים קפיטל ט"ו קחשיב חמש עשרה דברים אשר העושה אותם לא ימוט לעולם ואחד מהם הוא 'לא עשה לרעהו רעה' ונאמר עליו: 'מי יגור באהלך' עיין שם".⁴²

מותר ואפילו מצוה לפגוע בזולת כדי להפריש אותו מאיסור וכדי למונעו מלפגוע בעצמו או באחרים.⁴³ הרב זילברשטיין פוסק: "...שאם החולה הסיעודי עלול לגרום צער רב לשאר החולים אין לו להמצא בחברתם, מאחר והוא גוזל מהם את המגיע להם".⁴⁴

פגיעה בזולת מותרת רק בהסכמת בית דין או מורה הוראה. הרב שטרנבוך פוסק: "נדרשתי מיהודי אחד שהיה בסכסוך עם חברו... ועכשיו נפל לידו מכתב המיועד לבעל דינו וסובר שאם יפתח ויקראנו תהיה לו תועלת מרובה בדיון תורה שמתכוון נגד חברו, ובזה יציל ממונו ויקבל המגיע לו... לא נוכל להתיר ח"ו שכל יחיד יעביד דינא לנפשיה אלא חייב לבוא לפני ג' ת"ח שישמעו דבריו ויסכימו שבזה דוקא יכול להציל ממונו".⁴⁵

בית דין מעניש את מי שפוגע בזולת. פוסק השו"ע: "אף על פי שדיינים שאינם סמוכים בא"י אינן מגבין קנסות, מנדין אותו עד שיפייס לבעל דינו...".⁴⁶ בית דין מעניש עבריינים גם על פי

³⁴ רמב"ם גניבה א ב.

³⁵ שו"ע חו"מ שנט ד. אולם יש מקום להתיר במקרה שהגזלן מתכוון להציל את חיי הנגזל. הערת הרב נבנצל: "ע' ב"ב שה"י איוב גזול שדה ומשביחה ומחזירה".

³⁶ רמב"ם מכירה יח א.

³⁷ ראה רמב"ם גזלה ואבדה א ט – י יב. וראה שם שלא תתאוה ולא תחמוד הם איסורים שונים. וראה שו"ת תשובות והנהגות ג תעה. וראה שם, שהוא הדין אם מפציר במוכר למכור את החפץ לאחר.

³⁸ ראה רמב"ם תשובה ד ד.

³⁹ ראה א"ת ערך יורד לאומנות חברו. וראה סעיפים רנח – רנט.

⁴⁰ ראה שו"ע חו"מ שפב א ובאחרונים שם.

⁴¹ ראה סעיפים קעא קעב.

⁴² קריינא דאגרתא א נז.

⁴³ לצורך מניעת הפסד מותר לעיתים לספר לשון הרע, ראה חפץ חיים רכילות ט י ובאמ"ח א. וראה אהבת חסד פתיחה נתיב החסד ס"ק ה. ראה סעיף קעג וסעיף שכו.

⁴⁴ שושנת העמקים ורפא ירפא הערה בעמ' צח.

⁴⁵ שו"ת תשובות והנהגות ג שפח. הערת בני הרב טוביה שלמה: "שמעתי כמה פעמים ממרן רה"י, הרב אברהם שפירא, לגבי התר לשון הרע לתועלת במקרים שונים, שיש צורך לקבל על כך התר מב"ד".

⁴⁶ שו"ע חו"מ א ה.

גדרי הוראת שעה. פוסק ערוך השלחן: "ואם ראו ב"ד לתקן תקונים שלא יתרבו הגנבים יכולים לעשות ליסרם בכל האפשר כדי שישבו מדרך הרעה לדרך הטובה".⁴⁷

לפרנסים סמכות לקבל תקנות להגנת האזרחים. רבינו גרשום תקן: "חרם על המכה חבירו... עד שיקבל כל מה שיגזור בית דין... קנס קצוב למכה חוץ מבית הכנסת ובבית הכנסת הקנס כפול".⁴⁸

גם כיום תקפות כל המצוות שבין אדם לחברו.⁴⁹

*

על כל חברה להגן על זכותו של כל אחד לחיים, לחירות, לבטחון אישי ולקנין.⁵⁰

האמנות למיניהן אינן מביעות עמדה בכל הנוגע להמתת חסד⁵¹ או לגבי זכות עובר לחיים.⁵²

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת, שכל אחד זכאי לחירות מפחד.⁵³

מדינות אחדות קובעות זכות זו בחוקתן.⁵⁴

מדינות אחדות מציינות בחוקתן שגם לעובר זכות לחיים.⁵⁵

ההכרזה, האמנות והחוקות אינן קובעות שחובתו של אדם לסרב להוראה להרוג את הזולת אפילו במחיר חייו שלו.⁵⁶

⁴⁷ ערוך השלחן חו"מ שנח יח. וראה סעיפים שא שלט.

⁴⁸ באר הגולה שו"ע יו"ד סוס"י שלד.

⁴⁹ ראה תחוקה לישראל על פי התורה, הצעת חוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 12: "המדינה תשקוד על קדושת חיי האדם". וראה כתבי אמנה 1040 6: "לכל בן אנוש זכות טבעית לחיים". על זכות טבעית ראה סעיף ג הערה 15.

⁵⁰ ראה A Theory of Justice עמ' 114.

⁵¹ ניתן לטעון שהמתת חסד עומדת בניגוד לזכות לחיים, ראה ההה"מ סעיף 863. בשנים האחרונות כמה מדינות, ביניהן הולנד ושוויצריה, מתירות זאת בתנאים מסוימים.

⁵² ראה ההה"מ 863: "הזכות לחיים... אף אחד מן המסמכים שהזכרנו אינו מתייחס לבעיה זו, ברם יש להניח כי המתה מתוך רחמים של חולים חשוכי מרפא, תינוקות בעלי מום מילדה, ישישים מופלגים, אנשים בלתי שפויים בדעתם וכיו"ב הנה אסורה".

⁵³ הכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם בהקדמה. על חירות מפחד ראה סעיף קנט.

⁵⁴ ראה ICL חוקת יפן בהקדמה וחוקת דרום אפריקה 198 (a).

⁵⁵ ראה ICL חוקת סלובקיה 15 (1); חוקת אירלנד 40 (3.3).

⁵⁶ ראה ההה"מ סעיף 823.

קסח. "בתם לבב וביושר"¹

כותב המסילת ישרים: "ההליכה בדרכיו כולל כל ענין יושר המדות ותקונם... וכלל כל זה שינהג האדם כל מדותיו וכל מיני פעולותיו על פי היושר והמוסר".²

נעים זמירות ישראל אומר: "...אני מישרים אשפט", ומבאר המלבי"ם: "...שהמישרים והיושר הוא היסוד שעליו העולם עומד... אם המישרים והיושר ימעט ויתמוטט ממקומו, ממילא תתמוגג הארץ ממקומה ויכלו כל יושביה".³ כותב הראי"ה קוק: "התום והיושר הם יסוד האושר".⁴

חשיבות יתירה נודעת ליושר בעניני משא ומתן. אומר המדרש: "והישר בעיניו תעשה" - זה משא ומתן. מלמד שכל מי שנושא ונותן באמונה רוח הבריות נוחה הימיו ומעלין עליו כאילו קיים את כל התורה כולה".⁵

תם לבב ויושר באים לידי בטוי באופנים הבאים⁶

אמירת אמת⁷ **והודאה על האמת**.⁸ אומר הנביא: "דברו אמת איש את רעהו".⁹ המשנה אומרת: "רבן שמעון בן גמליאל אומר על שלשה דברים העולם עומד על הדין ועל האמת ועל השלום", ומבאר רע"ב: "ועל האמת" - "שלא ישקרו איש בעמיתו".¹⁰ פוסק הרמב"ם בהלכות דעות: "ולא ישנה את דבורו ולא יוסיף ולא יגרע...".¹¹ כותב ספר חרדים: "מצות עשה לדבר אמת אפילו במילי דעלמא דליכא בהו דררא דממונא".¹²

זו דרך הבורא. הגמרא אומרת: "...חותמו של הקב"ה אמת".¹³

¹ ראה סעיף מ. את הבטוי תם לב מפרש רש"י בראשית כ ו "שלא דמית לחטוא". וראה שיטה מקובצת בבא קמא לח א בשם רבינו יהונתן ד"ה שור של ישראל וד"ה עמד והתיר: "ענש העו"ג כפי אכזריותו ופטר הישראל כפי תום לבבו". וראה שמונה קבצים ז קעח.

² מסילת ישרים בהקדמה.

³ פירוש המלבי"ם לתהילים עה ג - ד. וראה הרב משה צבי נריה, "משפטיו לישראל"; תחומין ב הערה בעמ' 312; חכמה ומוסר ב לח.

⁴ שמונה קבצים ז ריח. וראה הקדמת העמק דבר לספר בראשית; שיחות מוסר תשל"א כח.

⁵ מכילתא על שמות טו כו. וראה בבלי תמיד כח א: "רבי אומר איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם... ויש אומרים יחזיק באמונה יתירה...". וראה מפרש שם. וראה ליקוטי מוהר"ן א צג ושם רי שהנושא ונותן באמונה מאהיב שם שמים.

⁶ ראה מו"נ ג מט: "וזה הוא הצדק אשר נחלוהו מיעקב ויצחק ואברהם שלא לשנות דבור ולא להחליף מועד, וליתן כל החובות בשלמות ובמלואם". וראה סעיפים צ רס.

⁷ ראה שערי תשובה ג קעח - קפז. ראה הצבא כהלכה פרק כט על ערך אמירת אמת בצבא.

⁸ ראה אורחות צדיקים השער העשרים ושלוש

⁹ זכריה ח טז.

¹⁰ רע"ב על משנה אבות א יח. וראה ספר החינוך מצוה שלו. וראה ספר הזכרונות, הלכות גמילות חסדים ד: "הכל מודים שאם אין אמת אין העולם יכול להתקיים אפילו שעה אחת".

¹¹ רמב"ם דעות ה ז. וראה מנחת חינוך על מצוה רנט א ג שראוי לכל אחד לנהוג כן.

¹² ספר חרדים יב כו.

¹³ בבלי שבת נה א. וראה פירוש רבינו יונה על אבות א יח.

אסור לשקר גם לצורך קיום מצוה,¹⁴ ובכלל זה כדי להציל עשוק מיד עושקו.¹⁵ לאו מפורש בתורה: "ולא תשבעו בשמי לשקר".¹⁶

במיוחד יש להתרחק משקר הגורם לזולת טרחה או הפסד. פוסק הרמב"ם: "היו חמרין מבקשין תבואה לא יאמר להם לכו אצל פלוני והוא יודע שלא מכר תבואה מעולם".¹⁷ כותב השל"ה: "ובכלל משא ומתן באמונה אמרו גם כן כשימכור אדם סחורתו לא ישבח אותה יותר מדאי וכשיקנה לא יפליג בגנותה, וכל הדובר אמת בלבבו ואינו רוצה לדבר שקר אפילו דברים שיחשוב וידבר, אף על פי שלא יתכוון להם, מכל מקום דבריו מתקיימין שנאמר: 'ותגזור אומר ויקם לך'".¹⁸

המרמה את זולתו במקח וממכר בכל צורה שהיא עובר על לאו מן התורה: "... אל תונו איש את אחיו", ומוסיף החינוך: "כי כמו שהוא לא יונה אחרים גם אחרים לא יונו אותו".¹⁹ פוסק ערוך השלחן: "משא ומתן באמונה אין הכוונה שלא יגנוב ולא יגזול או לעשות מדות ומשקלות שקרים, דדברים אלו אין נכנסין בכלל זה, דהעושה כן הוא רשע גמור... אלא הכוונה שיהא הן שלו צדק ולא צדק וכשאומר שסחורה זו עולה לו כך וכך ושהיא טובה לא ישקר".²⁰

גדול שכרו של האומר אמת. כותב הרב יעקב עמדין: "אמת קנה ואל תמכור כי הוא יקר החפצים הנזהר בו אינו מת בלא זמנו".²¹

גדול עונשו של דובר שקר. מפורש בתהלים: "דובר שקרים לא יכון לנגד עיני".²² הגמרא אומרת: "אמר ר' אלעזר: כל המחליף בדבורו כאילו עובד ע"ז".²³ כותב החינוך: "כי השקר נתעב ונאלח בעיני הכל, אין דבר מאוס ממנו, והמארה והקללות בבית כל אוהביו".²⁴ כותב ר' יהונתן אייבשיץ: "ואיש שהוא מרמה ותוך תחת לשונו, גם לעולם הבא לא יזכה, דהוא עלמא דקשוט ואין בו לאנשי מרמה חלק".²⁵

עמידה בהתחייבויות²⁶ כותב השל"ה הק': "תוכחת מוסר שהאדם יהיה נאמן בדיבורו וישמור מוצא שפתיו אף שלא היה בדרך נדר, ולא היה מחויב בדבר, כענין שאמר מרע"ה לבני

¹⁴ ראה חידו"א בבלי סוכה כט ב ד"ה ופוסקי צדקה ברבים.

¹⁵ ראה סעיף קצו הערה 3.

¹⁶ ויקרא יט יב. וראה רמב"ם שבועות א ג. וראה סעיף קצו.

¹⁷ רמב"ם מכירה יד יד.

¹⁸ של"ה א דף קיד א על מסכת חולין.

¹⁹ חינוך מצוה שלו. על איסור אונאה בשידוכים ראה שו"ת דברי יציב אבהע"ז יד.

²⁰ ערוך השולחן אורח חיים קנו ג.

²¹ בירת מגדל עוז, בית מדות, עליית האמונה והאמת, דף נא ב. וראה בבלי סנהדרין צו א "אמר רבא: מריש

הוה אמינא ליכא קושטא בעלמא...".

²² תהילים קא ו.

²³ בבלי סנהדרין צב א.

²⁴ ספר החינוך עד.

²⁵ יערות דבש א דרוש ה ד"ה והנה יש כאן שני פנים.

²⁶ ראה מו"נ ג מט: "ויש ללמוד מפרשת יהודה מדה נעלה וצדק במשפטים... אבל הצדק אשר למדנוהו... שלא לשנות דיבור ולא להחליף מועד וליתן כל החובות בשלמות ובמלואם". וראה שערי תשובה ג קפג; של"ה מסכת חולין ענין משא ומתן באמונה א קיד; פלא יועץ ערך הן צדק וכן ערך אמת; א"ת ערך התחייבות אות ה; שם ערך חזקת כשרות ו ערך הן צדק. וראה הרב זלמן נחמיה גולדברג, "תוקפה המשפטי של הבטחה",

גד וראובן 'והיוצא מפיכם תעשו', פרש"י 'שקבלתם עליכם לעבור למלחמה עד כבוש וחלוק וכו' י' ²⁷ כותב הפלא יועץ: "וכן יעשה האדם הטוב שאם הוציא מפיו לעשות טוב עם חברו או שלא לעשות עמו רעה לא יחזר בו בשום אופן ולשום סיבה שבעולם כי בושה גדולה היא".²⁸

המקיים הבטחתו הולך בדרך הבורא. כותב השל"ה: "ואמת. מדה שמינית, שמאמת דברו והבטחתו אמת לא ישוב ממנה ריקס".²⁹ זו מדת החכם המעיד על עצמו: "ולא אמרתי הן וחזרתי בי אפילו אם היתה מאבדת כל ממוני ממני".³⁰

באופן מיוחד יש להקפיד על מלוי הבטחות בתחום העסקי. מפורש בגמרא: "מי שפרע מאנשי דור המבול ומדור הפלגה הוא עתיד להפרע ממי שאינו עומד בדבורו".³¹ פוסק הפתחי חושן: "המבטיח לשלם או ליתן הסחורה לזמן פלוני, ואינו עושה כן, עובר ב'הן צדק', ואם מתחלה לא היה בדעתו לקיים הרי זה מרמה ושקר".³²

מי שהתחייב בשבועה ועבר על שבועתו עובר על לאו מן התורה.³³

אומרת הגמרא: "ארבע כתות אין מקבלות פני שכינה: כת ליצים וכת חניפים וכת שקרים..."³⁴, וכותב רבינו יונה: "וזה דבר כת שקרים. ענין הכת הזו נחלק לתשעה חלקים... והחלק הששי - המבטיח את חברו להיטיב עמו וישקר דבריו וישים לאל מלתו".³⁵

איסור ערמה מפורש בתורה: "ולפני עור לא תתן מכשול", ומבאר רש"י: "לפני הסומא בדבר לא תתן עצה שאינה הוגנת לו, אל תאמר מכור שדך וקח לך חמור, ואתה עוקף עליו ונוטלה הימנו".³⁶

אומרת הגמרא: "מה תלמוד לומר הין צדק? והלא הין בכלל איפה היה? אלא לומר לך: שיהא הן שלך צדק, ולא שלך צדק! - אמר אביי: ההוא שלא ידבר אחד בפה ואחד בלבי".³⁷ פוסק הרמב"ם: "אסור לאדם להנהיג עצמו בדברי חלקות ופיתוי, ולא יהיה אחד בפה ואחד בלב אלא תוכו כברו והענין שבלב הוא הדבר שבפה... ואפילו מלה אחת של פיתוי ושל גניבת

תחומין יג עמ' 371 - 387. אין זה המקום להרחיב את הדבור על ההבחנה בין התחיבות בע"פ ובכתב, וראה תשובת מהרי"א יו"ד שטז.

²⁷ של"ה ב ריש פרשת מטות דף שסז א. וראה של"ה חולין נר מצוה נב.

²⁸ פלא יועץ ערך הן צדק. הערת הרב נבנצל: "ועי' כתובות נ"ג. שו"י וכו' י'.

²⁹ של"ה שער האותיות אמת ואמונה. וראה רש"י על בראשית כא ז שהקב"ה "מבטיח ועושה".

³⁰ בירת מגדל עוז, בית מדות, עליית הבחינה פרק ט, דף סז א.

³¹ בבלי בבא מציעא מד א. הערת הרב נבנצל: "רק בדברים ואיכא בהדי" מעות, כדאיתא בגמ', דבלא כן הוא רק בכלל אין רוח חכמים נוחה הימנו".

³² פתחי חושן ד פרק י ס"ק א.

³³ ראה רמב"ם שבועות א א - ג. וראה בבלי שבת פט א: "מה כתיב בה 'לא תשא', משא ומתן יש ביניכם?"

³⁴ בבלי סוטה מב א.

³⁵ שערי תשובה ג קפג.

³⁶ רש"י ויקרא יט יד. וראה שמו"ר לא יג: "כן אתה לא תראה את העני שיש לו בתים או שדות או כרמים או עבד או אמה ואתה עוקף עליו ונוטלו הימנו, לכך כתיב לא תהיה לו כנושה".

³⁷ בבלי בבא מציעא מט א.

דעת אסור, אלא שפת אמת ורוח נכון ולב טהור מכל עמל והוות".³⁸ כותב ספר חרדים: "מצות עשה שיהיה פיו ולבו של אדם שוין".³⁹

פוסק הרמב"ם: "העושה שליח לקדש לו אשה והלך וקדשה לעצמו הרי זו מקודשת לשליח, ואסור לעשות כן, וכל העושה דבר זה וכיוצא בו בשאר דברי מקח וממכר נקרא רשע".⁴⁰

כותב ספר חסידים: "לא יאמר אדם לחבירו מכור לי יין שלשה הינן בפרוטרת מעט מעט אם תתן לי בזול ונותן לו בזול וכשיקח חצי היין לא יאמר איני רוצה יותר...".⁴¹

כותב רבינו בחיי: "וידוע... שאם אין האדם מתנהג באמונה עם חבירו בכל דבריו או במשאו או במתנו או בשותפות שיש לו עמו הנה חסר האמונה בקב"ה".⁴²

מותר לנהוג שלא ביושר מפני דרכי שלום,⁴³ או להבדיל, בשעה שעוסקים עם רמאים ועם רשעים.⁴⁴

גדול שכרו של הנוהג ביושר. אומרת הגמרא: "... בשעה שמכניסין אדם לדין אומרים לו נשאת ונתת באמונה...".⁴⁵ הגמרא במסכת תענית אומרת: "ואמר רבי אמי: אין גשמים יורדים אלא בשביל בעלי אמונה, שנאמר: 'אמת מארץ תצמח וצדק משמים נשקף'".⁴⁶

כותב ארח מישרים: "לאדם נאמן וישר מעשרין אותו מן השמים שנאמר 'תומת ישרים תנחם', וכתוב 'ואיש אמונות רב ברכות'".⁴⁷

גדול שכרו של הציבור המקפיד על יושר. כותב הראב"ע: "ובהיותכם ישרים תהיו עוד מושלים על הנכרים".⁴⁸ כותב רבינו בחיי: "כל עיר שמתנהגין שם באמונה עונוותיה נמחלין...".⁴⁹ בגמרא מבואר: "אמר רבא: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שפסקו ממנה אנשי אמונה".⁵⁰

³⁸ רמב"ם דעות ב.ו.

³⁹ ספר חרדים פרק יב נט.

⁴⁰ רמב"ם אישות ט יז. וראה שו"ת תשובות והנהגות ד רטז שאסור לעשיר להודיע שהוא נותן סכום גדול לצדקה כשהוא אינו מתכוון לתת והוא מודיע זאת רק מתוך כונה להשפיע על אחרים לתת.

⁴¹ ספר חסידים (מרג.) אלף סח.

⁴² כד הקמח גזל.

⁴³ ראה א"ת ערך הבאת שלום ג. בשנוי מהאמת.

⁴⁴ ראה סעיף קמה שמותר ומצוה לרמות פרנס שיש לו כוונות רעות. וראה שו"ת תורה לשמה שעא שמותר לשקר בשביל למנוע עבירה. על היחס לרשעים ראה סעיף קפא.

⁴⁵ בבלי שבת לא א.

⁴⁶ בבלי תענית ח א.

⁴⁷ ארח מישרים כו ט. וראה בבלי נדה ע ב, שמן השמים מעשירים את מי שנושא ונותן באמונה.

⁴⁸ ראב"ע דברים טו ו.

⁴⁹ כד הקמח גזל.

⁵⁰ בבלי שבת קיט ב.

בית דין אוסף התנהגות ישרה בדרכים הבאות

- ביטול עסקאות שהיתה בהן אונאה⁵¹
- הפעלת לחץ גדול על אדם לעמוד בדבור⁵²
- ענישה⁵³ פוסק הרשב"א: "בית דין שזכו לבעל חוב את חובו, וכשבא להגבות מקרקע של לוח, עמד הלוח והקנהו לבנו קטן. אם יש כח ביד בית דין... להוציא מהן?... תשובה: ... זו מצוה רבה... שתורתינו אמתית, ודוחפת בשתי ידיים עושה רשעה".⁵⁴ פוסק הרמ"א: "וכן בכל דבר שיש לחוש לערמה לדחות בן המצר, מחרימין על כך".⁵⁵
- על בית דין להזהר מאד מפני הערמות. לדוגמא, פוסק השלחן ערוך: "וישבע מקבל המתנה על דעת ב"ד בלא ערמה ומרמה כמה קבל מתנה מראובין".⁵⁶

על הפרנסים לתקן תקנות בעת הצורך למניעת הערמות, להחמרה בענישה וכיו"ב.⁵⁷ פוסק ר"ת: "... שעל הדיינים לחקור היאך אינו חייב לו, וכן עיקר בדורות הללו שרבו הרמאים".⁵⁸ פוסק הריב"ש: "בעירנו זאת, נוהגין הדיינים לתפוש הלוח בגופו, כשנתחייב כן, והוא מצד תקנת הקהל. ועוד תקנו הקהל, שאף בלא חיוב, יתפש כל אדם, על כל תביעה שיתבעוהו; או יתן ערבים על התביעה, הנקרא: קיום ב"ד. ואני רציתי למחות בידם, על התקנה ההיא, באשר היא שלא כדין תורתינו. ואמרו לי: כי זו תקנת השוק, מפני הרמאין. ושלא לנעול דלת בפני לווין. והנחתים על מנהגם".⁵⁹

זו מדת חכמים. חז"ל תקנו שבועת הסת לכופר הכל,⁶⁰ תקנו תקנות בענייני שבועות⁶¹ ועוד.

כך מורים כמה מן הראשונים. פוסק הרשב"א: "... שאם הסכימו בפירוש שכל מי שלא יבא תוך זמן בין שמע בין לא שמע בין יורש בין אחר, ותקנו זה לפי שראו שיש בזה תיקון המדינה להרחיק הערמות מבעלי ערמה, כל מה שתקנו והסכימו והנהיגו בהנהגת כולם מה שעשו עשו ותקנו בין בדיון בין שלא בדיון רשאים הן...".⁶² המהר"ם מרוטנבורג כותב: "מצאתי חרם

⁵¹ ראה סעיף רס.

⁵² ראה פתחי חושן ז' פרק א' ס"ק ב. ראה גם א"ת ערך התחייבות ה. במכר. וראה בית הבחירה על סנהדרין נו ב בענין מצוות בני נח: "והדיינים הוא מניעת העול והחמס".

⁵³ ראה סעיף שלח.

⁵⁴ שו"ת הרשב"א ב רפג. וראה שו"ת מבי"ט א ב. הבעל התחייב שם שהוא לא ידרוש מהאשה שהיא תמחל לו את הכתובה ולפיכך הערים שתמכור אותה לאביו.

⁵⁵ שו"ע חו"מ קעה כח.

⁵⁶ שו"ע חו"מ צט ו.

⁵⁷ על תקנות כנגד מערימים בענייני מסים ראה סעיף קצט.

⁵⁸ הגהות מימוניות, רמב"ם טוען ונטען ו אות א.

⁵⁹ שו"ת הריב"ש תפד. וראה סעיף קלט, דוגמאות של חכמים שקבלו בדיעבד מנהגים או תקנות שאינן ראויים.

⁶⁰ ראה רמב"ם שבועות יא ז.

⁶¹ ראה רמב"ם סנהדרין כא א וכן רמב"ם טוען ונטען ב ח בענין היפוך שבועה. וראה רמב"ם שבועות ב טז ושם יא יח.

⁶² שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן נט.

קדמונים הנושא אשה ומתה תוך שנתה בלא ולד של קיימא מחזיר ליורשיה כל הנדוניא ותכשיטיה ובגדיה בלא ערמה...⁶³

בקהילות רבות תקנו תקנות כנגד פושטי רגל מזדמנים שהיו גם מכונים בשם בורחים. במעלהין תקנו: "מי שהשיא בתו ונתן לנדן. תוך רביעית שנה אחר הנשואין מגלה חסרונו ופשט רגלו... יוצאו הבית דין מחתנו כל מה שהכניס לו ויחלק בין הבעלי חוב".⁶⁴

כאשר הפרנסים מתקנים תקנה חדשה עליהם למנוע אפשרות שרמאים ינצלו אותה לרעה. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "הנותן מתנה בין בריא בין חולה צריך שתהיה גלויה ומפורסמת. אמר לעדים כתבו בסתר ותנו לו אינה כלום שזה מערים כדי לאבד ממון אחרים שיחזור וימכור אחר שיתן".⁶⁵ בעת שתקנו חכמים דינא דבר מצרא שמו לב לכך שלא יתאפשר למצרון להערים.⁶⁶ מדברי הגמרא למדנו שחזקה על חכמים שלא יתקנו תקנה שתקל על רמאים.⁶⁷

מורי הוראה מצווים שלא לתת יד לרמאים.⁶⁸

תהליך ירידת הדורות⁶⁹ לא פסח על התנהגות ביושר ובתום לב. עוד בזמן הבית היו עבריינים שלא זו בלבד שהיו מרמים את חבריהם אלא שהיו מנסים לרמות גם את ההקדש.⁷⁰ לאחר מכן התרבו הרמאים,⁷¹ והם התרבו עוד יותר בזמן הגאונים.⁷² המהרי"ק פוסק שבזמנו היו יותר רמאים מאשר בזמן רבינו תם ובענין שר"ת לא חשש לרמאים יש לחשוש בזמנו.⁷³ בנימין זאב פוסק: "דהאידנא דרבו הרמאים ושקרא שכיחא וקושטא לא שכיחא".⁷⁴

⁶³ שו"ת מהר"ם מרוטנברג ד (דפוס פראג) תפג.

⁶⁴ תקנות מדינת מעלהין ועד גאיי ת"י לפ"ק רל. ראה פנקס מדינת ליטא במפתח ערך בורח, וכן בפנקס הכשרים של קהילת פוזנא במפתח באותו ערך. התקנה הראשונה בפנקס של פוזנא היא בענין בורח.

⁶⁵ רמב"ם זכיה ומתנה ה א.

⁶⁶ ראה רמב"ם שכנים יג ה.

⁶⁷ ראה רש"י בבלי בבא מציעא קי ד"ה הכי נמי דמהימן. ראה חידו"א למהרש"א בבלי תענית כ א שרב הונא היה משמיד שיירי ירקות ולא נתן אותן לעניים, ומבאר המהרש"א הטעם לכך: "וגם מאן דאפשר לו לקנות יעשה עצמו עני לסמוך על רב הונא".

⁶⁸ ראה שו"ת מהרי"ק כט.

⁶⁹ ראה סעיפים עו קסב קסד.

⁷⁰ ראה בבלי שבועות מב ב. וראה רמב"ם כלי המקדש ז יב; רמב"ם תמידים ומוספים ד ג.

⁷¹ ראה רמב"ם גזלה ואבדה יג ד.

⁷² ראה רמב"ם מלוה ולוה ב ב והלכה ד.

⁷³ ראה שו"ת מהרי"ק כא: "הנה אמת כי צעקת... באה אלי באומרו כי רבים מבני עמינו מתנשאים ליתן עיניהם בבעלי כיסים להשליכם אל ארץ אחרת ולהזמין אותם לפני רב או דיין אשר מארץ רחוקה... בהיות הדבר ידוע שבטרים שאיש אמיד או הירא ורך הלבב ימלאנו לבו להיות נודד ממקומו שיתן לתובע תביעותו תהיה התביעה ישרה או לא ישרה, וא"כ הוא לקתה מדת הדין ח"ו ולא שבקת חיי לכל עשיר... ואפשר שגם ר"ת היה מודה בדורות הללו דיש לחוש לשמא יתנו עיניהם בעשירים כו' כיון דנפשי רמאי טובא ואפשר שבימיו לא הוו נפשי רמאי כל כך...".

⁷⁴ שו"ת בנימין זאב תיח.

כותב ר' יוסף קארו: "ומכל מקום נהגו להצריך ביטול כל מודעות לכתחלה מפני קלקול הדור ומפני הרמאין".⁷⁵

מאז נתרבו הרמאים עוד ועוד. כותב היעב"ץ: "ביחוד בדור הזה בעו"ה כשלה אמת ברחוב, ונכוחה לא תוכל לעמוד, אין לה רגל ולא עקב וסנדל ושקר מרבה רגלים כנדל, הולך וחזק וגדל, והתנוס והיושר חדל..."⁷⁶ כותב הפלא יועץ: "ואדם ניכר בכיסו, לפי שנפשו של אדם מחמדתו, בפרט בדורות הללו דור ממון, ודרך איש ישר בעיניו ומורה התרא מ"ט פנים לטהר את השרץ, כגון איסור גנבה וגזלה ואונאה ורבית והשגת גבול וכהנה רעות רבות".⁷⁷ כותב הרב שלמה קלוגר: "כי בדורות הראשונים שלא היו קלי הדעת, והיה הכל בחזקת כשרות - לענין ממון גם כן. ולכן מן הסתם שארית ישראל לא יעשו עולה... אבל בימים הללו שרבו בעוה"ר קלי הדעת..."⁷⁸

כיום קיים צורך גדול מבעבר לחזק יושר ותוס לב בכל ענין ובמיוחד בתחום הכלכלי.⁷⁹

כותב הרמב"ם: "ואני סבור שהסנהדרין תשוב לפני התגלות המשיח... וזה יהיה בלי ספק כאשר יכשיר ה' לבות בני אדם וירבו במעשה הטוב ותגדל תשוקתם לה' ולתורתו ויתרבה ישרם לפני בא המשיח".⁸⁰ אומר הנביא: "ואשיבה שופטין כבראשונה", ומבאר רד"ק: "... וזה יהיה בימות המשיח שיכלו הרשעים כלם, וישארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב".⁸¹

*

העוסקים בתורת המדינה עומדים על מקומם המרכזי של יושר ותוס לב בחיי החברה והמדינה בכל תחום ובעיקר בעסקים.⁸²

בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שלפיה על האזרחים לנהוג בתוס לב.⁸³

⁷⁵ בית יוסף אבהע"ז קלד.

⁷⁶ בירת מגדל עוז, בית מדות, עליית האהבה פרק יג, דף נז ב.

⁷⁷ פלא יועץ ערך ממון.

⁷⁸ חכמת שלמה על שו"ע חו"מ קנו ז.

⁷⁹ ראה רש"י בבלי שבועות לח ב: "ובדורותינו בטלו הראשונים שבועה דאורייתא לפי שענשה גדול ותקנו לגזור עליו ארור בעשרה". עוד על שבועות בימינו ראה סעיף קנא.

⁸⁰ משנה עם פירוש הרמב"ם סנהדרין א ג.

⁸¹ רד"ק ישעיהו א כו.

⁸² ראה The Logic and Limits of Trust עמ' 127 – 130, שיש להקפיד על יושר בעסקים הן מבחינת הנכונות לעמוד בהתחייבויות בכל מחיר והן מבחינת ההתחייבות למכור מוצרים טובים ולהיות אחראים להם.

⁸³ ראה ICL חוקת שויער 5 (3) שעל מוסדות המדינה ואזרחים פרטיים לנהוג בתוס לב.

קסט. אחוה¹

פוסק הרמב"ם: "כל הדברים שאתה רוצה שיעשו אותם לך אחרים עשה אתה אותן לאחיד בתורה ובמצוות"². כותב רמח"ל: "ואהבת לרעך כמוך", כמוך בלי שום הפרש, כמוך בלי חילוקים..."³. כותב הגר"א "כי תכלית האדם לשני דברים: אחד - לקיים מאמר 'את האלקים ירא ואת מצוותיו שמור'. הב' - שייטיב גם לבני אדם ויעשה חסד עמהם כי 'עולם חסד יבנה'".⁴ כותב הרב ירוחם ליוואוויץ: "אמרו חז"ל, שאחד ממ"ח דברים שהתורה נקנית בהם הוא 'נושא בעול עם חבריו'... ובאמת זוהי מדה בפני עצמה, שאינה נכללת במצות 'ואהבת לרעך כמוך'. ולא עוד, אלא כל מצות התורה כלולים במצוה זו..."⁵.

אחוה שבין אדם לזולתו באה לידי בטוי בדרכים הבאות

חיים פסוק מפורש בתורה: "לא תעמד על דם רעך", ומבאר החינוך: "שלא נמנע מלהציל נפש מישראל כשנראהו בסכנת המיתה והאבדה ויהיה לנו יכולת להצילו בשום צד".⁶ פוסק הרמב"ם: "בקר חולים מצוה על הכל... וכל המבקר את החולה כאילו נטל חלק מחליו והקל מעליו, וכל שאינו מבקר כאילו שופך דמים".⁷ מצוה לעשות גם למען בריאות נפשו של הזולת.⁸

פוסק ספר נשמת אברהם: "... אמנם אין עליו שום חיוב לתרום כליתו להציל את הזולת, אם בכל זאת הוא עושה את זה, מצוה גדולה יחשב לו".⁹ מצוה להרוג את הרודף אחר חברו להורגו.¹⁰

חירות מצוה לפדות שבו,¹¹ לפדות אסיר היושב בכלא שלא כדין¹² ולסייע לעבד להשתחרר מעבדותו.¹³

¹ בספר זה מופיע מושג האחוה במובן של גמילות חסדים לזולת. וראה רש"י בראשית מב ח: "והם לא הכירוהו" - כשנפל בידם, לנהוג בו אחוה". וראה שו"ת חתם סופר יו"ד רעא; אהבת חסד חלק א דיני מצות הלואה פרק ראשון י. וראה איש האמונה, קול דודי דופק עמ' 91: "חובת צדקה וגמילות חסד יונקת מחווית האחוה...". על משמעות אחרת למלה אחוה ראה בבלי ב"ק פח א, שלדעת רבי יהודה לעבד אין אחוה, ומפרש רש"י שם ד"ה יצא עבד, שהכונה היא שהוא אינו בא בקהל. לדעת חכמים שם יש לעבד אחוה, והכונה היא: שהעבד הוא אחיו במצוות.

² רמב"ם אבל יד א.

³ מסילת ישרים א עמ' קכא.

⁴ פירוש הגר"א לאיוב ו יד. וראה הקדמת נפש החיים.

⁵ דעת חכמה ומוסר א מאמר יב. על נשיאה בעול ראה משנה אבות ו ו; רש"י בבלי סוטה יג א ד"ה מי לא הוי מיעסקי ביה.

⁶ ספר החינוך רלז. וראה שו"ת ציץ אליעזר טו לח על המצוות שמקיים רופא. וראה פתחי חושן ה פרק יב. וראה הרב נפתלי בר אילן, "בענין מי שתורם לב או כבד להשתלה", אסיא מז מח, כסלו תש"ן עמ' 131 – 141. וראה א"ת ערך הצלת נפשות וכן ערך אבדה.

⁷ רמב"ם אבל יד ד.

⁸ ראה בבלי תענית כב א. וראה חידו"א בבלי נדרים נא א.

⁹ נשמת אברהם ד חו"מ תכ א. וראה שם דיון בשאלה האם הדברים אמורים גם במי שתורם בעבור תשלום. הערת הרב נבנצל: "אם אין בזה סיכון לעצמו כמו שכתב הרדב"ז". וראה הערה 68.

¹⁰ ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש א י - יא. וראה חוק לישראל, נזיקין עמ' 117 – 119. וראה סעיף שכו.

¹¹ ראה שו"ע יו"ד רנב א – ב.

בטחון אישי

מצוה לסלק מכשולים העלולים לסכן את חיי הזולת.¹⁴ מצוה לחבול במכה כדי להציל את המוכה¹⁵ ולהרוג את הרודף אחרי הערוה לאונסה.¹⁶ מצוה לסייע למי שתועה בדרך למצוא את דרכו.¹⁷

פוסק השבות יעקב: "... מצוה להצילו מהלבנת פנים שהוא בכלל 'לא תעמוד על דם רעך'".¹⁸

ממון

מצוות רבות מיועדות למנוע מהזולת הפסד ממון ובכללן מצות השבת אבידה,¹⁹ עזב תעזב, הקם תקים,²⁰ ועוד.²¹

מצוה לתת לעניים מתנות עניים²² ובכלל זה צדקה.²³ פוסק הבאר משה: "מחויב אדם לגמול חסד עם חבירו לדבר עם בני אדם שיתנו להעני ששעה דחוקה לו..."²⁴.

מצוה להעסיק נזקק, לעשות עמו שותפות, לתת לו הלואה²⁵ ולקנות ממנו.²⁶ כותב הפלא יועץ: "ובכלל צדקה בסתר הוא, לקנות מעני ביוקר כמה ששואל ולמכור לו בזול, ולהשכירו למלאכתו ולשלם לו יותר מן הראוי לשם צדקה..."²⁷.

גמילות חסדים

פוסק הרמב"ם: "מצות עשה של דבריהם לבקר חולים ולנחם אבלים ולהוציא המת ולהכניס הכלה וללוות האורחים ולהתעסק בכל צרכי הקבורה... ואלו הן גמילות חסדים שבגופו שאין להם שיעור".²⁸ מצוה להכניס אורחים.²⁹

¹² ראה שו"ת שרגא המאיר ד כ א.

¹³ ראה רמב"ם עבדים א ד.

¹⁴ ראה פתחי חושן ה ב ס"ק יב. וראה שם שיש מקום לומר, שמי שאינו מסיר מכשול עובר על עשה ד'השמר לך'. על האיסור לסכן את הזולת ראה סעיף קטן.

¹⁵ ראה שו"ת חו"מ תכא יג. וראה סמ"ע שם ס"ק כה; פתחי חושן ה ב ח – יב; חוק לישראל, נזיקין עמ' 109 - 124.

¹⁶ ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש א י - יא.

¹⁷ ראה רמב"ם נזקי ממון ה ג. וראה אהבת חסד ג ענין הכנסת אורחים פרק שני בענין אורחים אך פשיטא שמצוה לסייע לכל מי שאיבד את דרכו. על המצוה ללוות אורחים ראה סעיף רפב.

¹⁸ שו"ת שבות יעקב א קסד.

¹⁹ ראה רמב"ם גזלה ואבדה פרקים יא – יח; שערי תשובה ג ע; א"ת ערך השבת אבדה.

²⁰ ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש פרק יג.

²¹ ראה רמב"ם גזלה ואבדה יא. שיטת הרמב"ם בספר המצוות ל"ת רצז, שהלאו 'לא תעמד על דם רעך' כולל הוראה להציל את ממון הזולת, וראה שו"ת דברי חיים א י"ד ב.

²² ראה רמב"ם מתנות עניים. וראה מו"נ ג לט.

²³ ראה צדקה ומשפט; נקדש בצדקה.

²⁴ שו"ת באר משה ה קמט.

²⁵ ראה רמב"ם מתנות עניים י ז. וראה משנה אבות א ה ורע"ב שם; שו"ת חת"ס או"ח קעז. וראה סעיף רסז.

²⁶ ראה אהבת חסד דיני מצות הלואה פרק חמישי ו ז, שמצוה לקנות מישראל דוקא אם ההפרש מועט. הערת הרב נבנצל: "יש שפסקו עד עשרים אחוז. אך נלענ"ד דגם הפסד זמן, אם הישראל רחוק יותר, חשיב הפסד".

²⁷ פלא יועץ ערך צדקה.

²⁸ רמב"ם אבל יד א.

²⁹ ראה א"ת ערך הכנסת אורחים. וראה בבלי סנהדרין קג ב: "רבי נתן אומר: מגרב לשילה ג' מילים והיה עשן המערכה ועשן פסל מיכה מתערבים זה בזה ביקשו מלאכי השרת לדוחפו אמר להם הקב"ה הניחו לו שפתו מצויה לעוברי דרכים". ונראה שהכתוב בסוף ספר שמואל א מתאר את מדת הכנסת האורחים של בעלת האוב כדי להסביר מדוע היא זכתה להנצל בשעה ששואל ביער את האובות. וראה ספר חסידים (מרג). תרצו: "יש רשע שיש לו פרקליט אחד טוב כגון מקבל אורחים או עוסק במתים". וראה פלא יועץ ערך הצלה.

שנינו במסכת אבות: 'הוי קל לראש וכו' – ומפרש הכנסת ישראל על פרקי אבות: "כאשר יבואו אליך העניים והאומללים ויבקשו אותם שתהיה להם לפה ולמליץ אצל שרי ושופטי העיר אל תשיב את פניהם ריקם, אך הוי 'קל לראש' – הוי קל ללכת אל אדון וראש העיר".³⁰ מצוה להשאיל כלים ובהמה לזולת.³¹ מצוה להעיד בבית הדין, ולסייע לו להצדיק את הצדיק וכו'.³²

עצה טובה כותב ספר החינוך: "מצוה רלב שלא להכשיל תם בדרך, לא להכשיל בני ישראל לתת להם עצה רעה... שורש המצוה ידוע, כי תיקון העולם ויישובו הוא להדריך בני אדם ולתת להם בכל מעשיהם עצה טובה".³³ כותב השלי"ה: "ואם יודע איזה בשורה טובה לבר ישראל או לבת ישראל ירוץ אליו לבשרו... ומכ"ש כשיודע איזה מכשול ח"ו שיגיע לחבירו בדרך או באיזה עסק ירוץ ויזרוז ויאמר לו אחי השמר בזה הענין...".³⁴ כותב רמח"ל: "זאת היא חובת האדם הישר, כאשר יבא איש להתייעץ בו, ייעצוהו העצה שהיה הוא נוטל לעצמו ממש, מבלי שישקיף בה אלא לטובתו של המתייעץ ולא לשום תכלית אחר קרוב או רחוק שיהיה".³⁵

תפילה מפורש בגמרא: "כל שאפשר לו לבקש רחמים על חבירו ואינו מבקש נקרא חוטא".³⁶

ערבות כותב הרלב"ג: "... שראוי לאדם להישיר האנשים אל הטוב בכל הפנים שאפשר, כי בזה מתיקון המדינה... עם שבזה תגדל האהבה בין האנשים בהראותם זה לזה שהם משגיחים בענייניהם ומשתדלים שיהיו בתכלית התיקון והשלמות".³⁷

יש לנהוג באחוה עם כל אחד. אומרת הגמרא: "... מכאן למדה תורה דרך ארץ שיחזור גדול עם קטן בשושבינות".³⁸ פוסק הרמב"ם: "בקור חולים מצוה על הכל, אפילו גדול מבקר את הקטן...".³⁹ כותב השלי"ה הק': "... אפילו בריה קלה שבקלות תהא מאד חשובה בעיניו ליתן דעתו עליהם ויטיב לכל המצטרך לטובתו".⁴⁰

יש לנהוג באחוה גם עם מי שנכשל בעבירה. הרמב"ם פוסק בפירוש שמצוה להציל את חיי מי שאוכל נבילות לתיאבון⁴¹ ומצוה להשיב לו אבידתו.⁴² כותב הרלב"ג: "אם רעב שונאך - לא תמנע מלחון עליו להאכילו לחם ואם הוא צמא השקהו מים כי זאת מדה משובחת מאד להיטיב לכל האנשי לאוהב ולשונא".⁴³

³⁰ כנסת ישראל על פרקי אבות ג טז אות שא.

³¹ ראה רש"י בבלי סוכה מט ב ד"ה ובממונו.

³² ראה סעיף קצז.

³³ ספר החינוך רלב. וראה ספר החינוך מצוה רלב; תפארת ישראל פאה א א יכין אות ה; מצות העצה.

³⁴ שלי"ה א שער האותיות אות ב בריות (דף סב א). וראה פלא יועץ ערך בשורה.

³⁵ מסילת ישרים פרק יא. וראה שערי תשובה ג נד.

³⁶ בבלי ברכות יב ב.

³⁷ הרלב"ג על התורה סוף פרשת ויצא התועלת השלישית. וראה סעיף קעא.

³⁸ בבלי ברכות סא א.

³⁹ רמב"ם אבל יד ד.

⁴⁰ שלי"ה א דף ע ב.

⁴¹ ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ד יב. בענין טעינת שונא ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש יג יד.

⁴² ראה רמב"ם גולה ואבדה יא ב.

⁴³ רלב"ג משלי כה כא.

ראוי לנהוג באחווה יתירה עם חכמים, עם בעלי מעשים טובים, עם קרובים, עם שכנים⁴⁴ ועם תשושי כח.⁴⁵

אין מצוה לנהוג באחווה, כאשר הסיוע לזולת כרוך בהסתכנות או בנזק לא סביר. אין חיוב לסכן חיים כדי להציל את הזולת.⁴⁶ לדעת פוסקים רבים אדם אינו מצווה להוציא את כל ממונו כדי להציל נפש.⁴⁷ פוסק הרמ"א: "פרנסת עצמו קודמת לכל אדם, ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו..."⁴⁸ פוסק השו"ע: "אבידתו קודמת לאבידת חברו..."⁴⁹

אין להחלץ לעזרת הזולת, כאשר ברור שאדם שלישי עלול להפגע באופן לא סביר.⁵⁰

אין מצוה לנהוג באחווה עם רשעים.⁵¹

בית דין אינו כופה על האחווה. כותב הנצי"ב: "וכופין את האדם שלא להיות רע... ומעולם לא שמענו לכפות לעשות איזה דבר לטובת חברו."⁵²

הפרנסים מצווים לחזק אחווה.

בשעה שנכנסו ישראל לארץ תקן יהושע עשר תקנות שכולן ללא יוצא מן הכלל נוגעות ליחסי ידידות ואחווה בין אדם לחברו.⁵³

רבינו גרשום מאור הגולה תקן: "ומי שאבדה לו אבידה יש בידו כח להכריח הקהל להושיב החזן עד שיכנסו כלם בחרם, שכל מי שידע ממנה שום דבר יודיע לאחד צנוע מאנשי העיר..."⁵⁴

בקהילות היו מאפשרים לבעל דין להחרים כל מי שיודע לו עדות ואינו בא להעיד.⁵⁵

⁴⁴ ראה סעיף קסה הערה 25.

⁴⁵ ראה סעיף ער.

⁴⁶ ראה בבלי בבא מציעא סב א: "חייך קודמים לחיי חברך". וראה משנה ברורה או"ח שכט ס"ק יט; שו"ת ציץ אליעזר חלק ח סימן טו - קוני משיבת נפש פרק י; א"ת ערך הצלת נפשות.

⁴⁷ ראה נשמת אברהם ג חו"מ תכו ס"ק א שחוכך בענין זה. וראה הרב הרשלר, "חובת האדם בממונו להציל חברו מסכנה", הלכה ורפואה ג עמ' מה - נא; הרב זילברשטין ופרופ' מתתיהו וייסנברג, "שיקולים כספיים בהצלת חיי אדם", אסיא נה טבת תשנ"ה עמ' 46 - 53; הרב שמואל הלוי ואזנר, "בגדר חובת הצלה לזולת שיגרום לתורם חולשת הגוף וטורח", הלכה ורפואה ד עמ' קלט - קמב; הרב אליעזר יהודה וולדינברג, "בענין חיוב תרומת דם שעלולה לגרום לחלישות", שם שם עמ' קמג - קמו.

⁴⁸ שו"ע יו"ד רנא ג בהגה. וראה כיו"ב שם יו"ד שה טו; שם יו"ד רמה ב.

⁴⁹ שו"ע חו"מ רסד א.

⁵⁰ ראה א"ת ערך אין דוחים נפש מפני נפש.

⁵¹ ראה סעיף קפא.

⁵² שו"ת משיב דבר ב צב. וראה כסף הקדשים שו"ע חו"מ רלז א ד"ה לזכות בהפקר; שו"ת ציץ אליעזר יט סג. עם זאת, קיימות מצוות שענינן עזרה לזולת שכופים על קיומן. ראה רמב"ם אבל יד ג: "כופים ללוייה כדרך שכופין לצדקה". על כפיה על מתן עדות ראה פתחי תשובה שו"ע חו"מ כח ס"ק ה; פד"ר ה עמ' 139. על כפיה שלא לעבור על לא תעמוד על דם רעך ראה פתחי תשובה שם; משנת פיקוח נפש נ.

⁵³ ראה רמב"ם נזקי ממון ה ג; העמק דבר דברים ו יח.

⁵⁴ ספר כלבו קטז. וראה סמ"ע שו"ע חו"מ רסז ס"ק ד.

⁵⁵ ראה שו"ע חו"מ כח ב. וראה שו"ת ריב"ש קח; שו"ת הראנ"ח קיא. וראה הערה 52.

בקנדיאה החליטו שעל התושבים להשתתף בהלוויות.⁵⁶ בפוזנא תקנו: "הבשמים מה שהקהל צריך במשך השנה למתנות לגלחות ופריצים ושררות מחוייבים לקנות הבשמים מן היהודים מוכרי בשמים... קנה תקנה מאת עמיתך..."⁵⁷.

ראוי לפרנסים לתקן תקנות כדי להבטיח שהנוהג באחוה לא יצא נפסד. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם בהלכות גזלה ואבדה: "המוצא מציאה לא ישבע מפני תיקון העולם, שאם אתה אומר ישבע יניח המציאה והולך כדי שלא ישבע".⁵⁸ פוסק הרמב"ם בהלכות חובל ומזיק: "מי שרדף אחר הרודף להושיע הנרדף ושרר את הכלים בין של רודף בין של אדם פטור, ולא מן הדין אלא תקנה היא שלא ימנע מלהציל או יתמהמה ויעיין בעת שירדוף".⁵⁹ מעיקר הדין מי שהיה יכול להציל רודף באחד מאבריו והרגו חייב מיתה אך חכמים הורו לפוטרו. מבאר המב"ט: "שאם אי אתה אומר כן אין לך כל אדם שמציל את חברו מיד הרודף".⁶⁰ הרמ"א פוסק: "הפודה חבירו מן השביה חייב לשלם לו אם אית ליה לשלם... וצריך לשלם לו מיד... ואם אית ליה אחר כך טענה עליו יתבענו לדין, דבלא זה אין אדם פודה את חבירו".⁶¹

על מורי הוראה לעודד אחוה. השבות יעקב פוסק: "מעשה... באשה מעוברת שנהרגה בר מינן שהתיזו ראשה בסיף ביום השבת וראינו ולדה מפרכס בה ובא אחד וחתך את בטנה ביום השבת כדי להציל הולד חי ואחר שחתך נמצא הולד מת ושאל השואל אי צריך זה שמחתך כפרה... ומה ששאל השואל אי צריך כפרה אין זו צריך לפני... ואם אתה מצריכו כפרה נמצא אתה מכשילו לעתיד לבא בפקוח נפש".⁶² כיוצא בזה פוסק החתם סופר בדינה של אשה שרצתה להציל משרתת שהתעלפה ובטעות השקתה אותה בנפט שגרם למותה: "... כיון שעסקה בהצלות נפשות... ואם נחמיר נמצא מכשילן לעתיד לבא בפקוח נפש".⁶³

מורי הוראה רשאים להקל בשאלות מסוימות בעניני איסור והתר, כאשר יש לתשובות השלכות על גמילות חסד.⁶⁴

גם כיום תקפות כל מצוות האחוה.⁶⁵ פרט ללקט, שכחה ופאה.⁶⁶

הפוסקים דנים בשאלה האם ראוי לתקן תקנות המחייבות מתן עדות בבית דין,⁶⁷ תרומת דם או תרומת אברים.⁶⁸

⁵⁶ ראה תקנות קנדיאה כ, מב.

⁵⁷ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תנו משנת תמ"א לפ"ק. וראה שו"ת מנחת יצחק ג קכט.

⁵⁸ ראה רמב"ם גזלה ואבדה יג ב. וראה רמב"ם שכנים ה ה.

⁵⁹ רמב"ם חובל ומזיק ח יד.

⁶⁰ קרית ספר על רמב"ם מלכים פרק ט.

⁶¹ שו"ע יו"ד רנב יב בהגה. וראה פרו' נחום רקובר, הצלת נפש, סדרת מחקרים וסקירות במשפט העברי חוברת נא ירושלים תשל"ז, שיפוי על הוצאות המציל.

⁶² שו"ת שבות יעקב א יג.

⁶³ שו"ת חתם סופר או"ח קעז.

⁶⁴ ראה א"ת ערך הפסד מרובה וערך הכנסת אורחים.

⁶⁵ במדינת ישראל יש בטוי לאחוה בחוק לא תעמוד על דם רעך, התשנ"ח - 1998.

⁶⁶ ראה חזו"א מעשרות ז י.

⁶⁷ ראה הרב ד"ר רצון ערוסי, "מצוות עדות ואכיפתה", תחומין יח עמ' 55 - 63.

הרב זילברשטין פוסק, שאסור למעביד לפטר איש הצלה בטענה שעיסוקו בהצלה מפריע לו בעבודתו.⁶⁹

*

אחד מעקרונות היסוד של כל חברה הוא עזרה הדדית, כל עוד הדבר אינו כרוך בסיכון יתר או בהפסד גדול מאד.⁷⁰ סוציולוגים ומומחי מדעי המדינה תמימי דעות שעקרון האחוה היה אחד מעקרונות היסוד של החברה בימי קדם והוא הולך ונשחק.⁷¹ אין לו כמעט שום בטוי מעשי במשנה המדינית בימינו⁷² והיא אינה מציבה חובות אזרחיות בשם עקרון האחוה.⁷³ ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל בני אדם נולדו בני חורין ושווים בערכם ובזכויותיהם... לפיכך חובה עליהם לנהוג איש ברעהו ברוח של אחוה".⁷⁴ כמה חוקות מדברות אף הן על אחוה.⁷⁵

⁶⁸ על תרומת כליה ראה שו"ת יחיה דעת ג פד. תתצח; על תרומת דם ותרומת מח עצם ראה שו"ת תשובות והנהגות ה שפ; חכם לב יקח מצוות עמוד עב הערה לט; חשוקי חמד ב"ק עמ' שגד שנה. הערת הרב נבנצל: "נתבקשתי על ידי אמי מורתי זללה"ה לשאול את הגרי"ז זצ"ל אם מותר להשפיע על אדם לתרום דם, וענה שמוותר לספר לו שפלוני זקוק למנת דם, בתקוה שיתרום, אבל לא להשפיע עליו יותר מזה".

⁶⁹ ראה חשוקי חמד על שבת עמ' תרנו - תרנו. וראה חשוקי חמד בבא קמא עמ' רית.

⁷⁰ ראה A Theory of Justice עמ' 114.

⁷¹ ראה Law, Legislation and Liberty ח"ב עמ' 146, שהדרישה לאחוה מובנת בחברה קטנה שבה יש קשר של זהות בין בני החברה. לעומת זאת, בחברה גדולה, המורכבת מקבוצות רבות, ולכל אחת השקפות שונות וכו', ניתן לקבל רק חוקים שנוגעים לכל אחד ללא יוצא מן הכלל ולא דרישות לאחוה שמטבען מיועדות רק כלפי הקרוב והזהה. הוא עומד גם על הצורך הנפשי לאחוה, צורך שהחברה הגדולה אינה מספקת. וראה The Logic and Limits of Trust עמ' 166, שבעקבות התפתחות המדע, הכלכלה, הבירוקרטיה והמקצועיות, מדגישה החברה המודרנית את ההשגיות יותר מאשר את האחוה.

⁷² ראה סוף סעיף קנו, שההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם אינה מזכירה כלל את החובות כלפי הזולת. וראה ספרו של פרופ' ריצ'רד מ. טיטמוס, יחסי תשורה, הן בצורך ובאפשרות לנהוג באחוה בימינו. עיקר הדיון נסוב על השואה בין מדינות שבהן מקובל שתרומת דם נעשית מתוך אחוה ובין מדינות שבהן תרומת דם היא עסק כלכלי לכל דבר. המחבר מסיק מהשואה זו עד כמה חשובה האחוה.

⁷³ ראה A Theory of Justice עמ' 105. עם זאת, לדעתו, רעיון האחוה מצדיק במדה מסוימת כלכלת רווחה.

⁷⁴ הכרזה סעיף 1. אחוה באנגלית היא Brotherhood. וראה סעיף קנו.

⁷⁵ ראה ICL חוקת צרפת בהקדמה וכן בסעיף 2 (5) (שם המונח "אחוה" הוא Fraternity); שם חוקת ברזיל בהקדמה; חוקת הודו בהקדמה ושם A 51 (e); חוקת פולין בהקדמה; חוקת מקדוניה 39 (2).

קע. תלמוד תורה

פוסק הרמב"ם: "כל איש מישראל חייב בתלמוד תורה בין עני בין עשיר בין שלם בגופו בין בעל יסורין בין בחור בין שהיה זקן גדול שתשש כחו אפילו היה עני המתפרנס מן הצדקה ומחזר על הפתחים ואפילו בעל אשה ובנים חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה שנאמר: 'והגית בו יומם ולילה'".¹ פוסק השלחן ערוך בהלכות תפילת שחרית: "אחר שיצא מבית הכנסת ילך לבית המדרש, ויקבע עת ללמוד, וצריך שאותו עת יהיה קבוע שלא יעבירו אף אם הוא סבור להרויח הרבה".²

נשים מצוות ללמוד את הדינים השייכים למצוות שהן מקיימות.³

המשנה אומרת: "תלמוד תורה כנגד כולם",⁴ ומבאר הגר"א: "... שכל תיבה ותיבה הוא מצוה גדולה והיא שקולה כנגד כולם. אם כן כשלומד למשל דף א' מקיים כמה מאות מצוות".⁵

תלמוד תורה חיוני להגשמת יעודי התורה**טובת היחיד**

אמונה פסוק מפורש בתורה: "השמרו לכם פן יפתה לבבכם וסרתם ועבדתם אלהים אחרים וגו'", ומבאר רש"י: "ו'סרתם' - לפרוש מן התורה ומתוך כך 'ועבדתם אלהים אחרים'".⁶

פוסק הרמב"ם: "ומקדימין לקרות פרשת שמע מפני שיש בה יחוד השם ואהבתו ותלמודו, שהוא העיקר הגדול שהכל תלוי בו",⁷ ומוסיף הרב סולובייצ'יק: "מכאן שתלמוד תורה פירושו קבלת עול מלכות שמים".⁸

מצוות הגמרא אומרת: "תלמוד גדול שהתלמוד מביא לידי מעשה".⁹ כותב רב האי גאון לר' שמואל הנגיד: "כי למוד התורה יועיל לעצמו ולאחרים שכמותו, ויועיל לעמי הארץ כי ימשכם לדרכי התורה והמצוה".¹⁰ פוסק ערוך השולחן: "וואם אין ת"ת אין מעשה המצוה דלא עם הארץ חסיד... דע"י שכחת התורה עוברים חוקי התורה וזה רואים בחוש במקומות שלומדים תורה גם מעשה המצות בתקפם וההיפך בהפכו".¹¹

¹ רמב"ם תלמוד תורה א ח. וראה שו"ת שרגא המאיר ז קטז שגם העוסק בצרכי ציבור חייב בתלמוד תורה.
² שו"ע או"ח קנה א. וראה רש"י בבלי שבת לא א ד"ה קבעת עיתים. על חובת הזהירות מפני מה שגורם לשכחת התורה ראה ערוך השלחן או"ח ב ה - ו. וראה שיח השדה א - ב, קונטרס ספר זכרון.
³ ראה שו"ע יו"ד רמז ו בהגה. וראה סעיף רעא.
⁴ משנה פאה א א.
⁵ שנות אליהו על המשנה, פירוש הארוך פאה א א.
⁶ רש"י דברים יא טז. וראה שם שהכוונה ללימוד תורה. וראה רש"י ויקרא כו יד, טו; רלב"ג מלכים א יב כח.
⁷ רמב"ם קריאת שמע א ב. וראה רש"י דברים ו ו.
⁸ זה סיני, הרצאה שניתנה בתמוז תשל"ה לוועידת הרבנים של אמריקה.
⁹ בבלי קידושין מ ב.
¹⁰ שו"ת הריב"ש מה. וראה הכותב, עין יעקב חגיגה יד.
¹¹ ערוה"ש יו"ד רמז ו.

כבוד	שנינו: "אין כבוד אלא תורה שנאמר: 'כבוד חכמים ינחלי'". ¹²
חרות	שנינו: "... שאין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד תורה". ¹³
שמחה	אומר המשורר האלוקי: "פקודי ה' ישרים משמחי לב". ¹⁴ פסוק מפורש במשלי: "עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאושר". ¹⁵

כותב הרב וויינברג: "התורה היא אויר הנשימה לנפש הישראלית שממלאת אותה אהבה ושמחה ואושר אין קץ".¹⁶ כותב הראי"ה קוק: "התורה מורידה למטה את העולם הרוחני אל האדם ובוה כל התענוגים העליונים פתוחים לפניו, וזהו אושר האדם ותכלית יצירתו".¹⁷

פיתוח האישיות – כותב המסילת ישרים: "... שנתן לנו את תורתו הקדושה וצונו לעסוק בה להשיג על ידה שלמותנו".¹⁸ כותב הבני יששכר: "כי על ידי התורה, הגם שהנשמה קטנה בערכה מאד, עכ"ז על ידי התורה יוכל להגביה אותה לאין משער".¹⁹ כותב המשך חכמה: "דע כי התורה היא משלמת את הישראלי, ומכשרתו ברמ"ח איבריו ושס"ה גידיו – נפש, רוח, נשמה – ומעלתו אל תכלית השלמות האפשרי".²⁰ כותב הראי"ה קוק: "... אין אדם מישראל מוציא את סגולותיו הרוחניות כי אם על ידי התורה...".²¹ כותב הרב סולובייצ'יק: "על ידי לימוד התורה שב האדם אל אישיותו העצמית; הוא מגלה את עצמו ומתקדם לעבר מציאות האני".²²

טובת הכלל

אחור: שנינו: "רבי מאיר אומר כל העוסק בתורה לשמה זוכה לדברים הרבה... אוהב את הבריות... משמח את הבריות... ונהנים ממנו עצה ותושיה בינה וגבורה".²³

אחדות ושלוש – כותב ר' יעקב מונציה: "והתלמוד מחבר כל לבות בני ישראל ביחד והיו לעם אחד, מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד ממזרח וממערב, מצפון ומדרום ומחמת ומשנער ומאיי הים ויהי תורה אחת וחקה אחת להם ודין אחד ומשפט אחד ישפטו בשעריהם".²⁴ כותב הראי"ה קוק: "הרי החכמות רבות הן ורחוקות אשה מאת רעותה, כל אחד מדורשי החכמה... רוצה ביותר להנות משיחה באותו המקצוע שהוא מומחה בו... על כן השלימה אותנו תורתנו הקדושה, תורת אמת הנתונה ממלך שהשלוש שלו, שיהיה המקצוע היותר חביב על האומה

¹² משנה אבות ו ג.

¹³ משנה אבות ו ב. וראה בבלי קידושין ל ב: "אם פגע בך יצר הרע משכהו לבית המדרש".

¹⁴ תהילים יט ט. וראה בבלי ערכין יא א.

¹⁵ משלי ג יח. וראה פירוש רש"י שם. וראה בבלי נדרים סב א. על השמחה ראה סעיף רס.

¹⁶ שו"ת שרידי אש ד הערה בעמ' שו. הערת הרב נבנצל: "והברכת שמואל אמר שהתורה אינה כאויר, אשר הוא

רק מכשיר כדי לחיות, אלא היא עצם החיים".

¹⁷ אורות התורה יא ד.

¹⁸ מסילת ישרים יא.

¹⁹ בני יששכר מאמרי חדש סיון ה ו.

²⁰ משך חכמה בראשית כב יט.

²¹ אורות התורה יב ז.

²² דברי הגות והערכה עמ' 269. על פיתוח האישיות ראה סעיפים ריג – רטז.

²³ משנה אבות ו ב. וראה דרך חיים שם.

²⁴ אגרת ר' יעקב מוויניצ'אה, ישראל בגולה ב (3) ב. וראה ילקוט ריש פרשת משפטים.

כולה בדרישת חכמתה המיוחדת לה, בדיעת תורתה... ובה ימצאו כל האחים בני המשפחה הגדולה הזאת יכולה להיות נזונים משלחן רוחני אחד".²⁵

טובת המדינה

הראי"ה קוק כותב: "... שהחכמה האלקית העולה למעלה בראש הסולם יש לה מבוא גדול בחכמה המדינית היורדת למטה בסופו".²⁶

קידוש השם

כותב רבינו יונה: "שיקבע עצמו ללמוד תורה כדי שידע להשיב על דברי האפיקורס שאם לא ישיבוהו כי טענותיו ושקריו ילמדו העולם מהם וישתו מים הרעים בראותם כי נוצח אותו ונמצא שם שמים מתחלל".²⁷

הפוסקים דנים בשאלה כמה זמן חייב אדם מישראל ללמוד מדי יום. יש סוברים שמעיקר הדין מצווה כל אחד ללמוד בכל רגע פנוי.²⁸ ויש סוברים שיוצאים ידי חובה בקריאת שמע בבקר ובערב.²⁹ ערוך השלחן מכריע: "יעשה תורתו קבע ומלאכתו עראי וזה וזה יתקיים בידו. ויראה לי דזהו בתלמיד חכם שעיקר עיסוקו בתורה... ועל סתם בעל בית אין מוטל חיוב רק לקבוע עיתים לתורה... דתלמיד חכם שעיקר עיסוקו בתורה... החיוב עליו ללמוד תמיד כל היום וכל הלילה לבד מה שמוכרח לפרנסתו".³⁰

²⁵ תעודת ישראל ולאומיותו עמ' עא.

²⁶ עין איה שבת א פרק ראשון לג. וראה את המבוא לספר.

²⁷ רבינו יונה משניות אבות ב יד.

²⁸ הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה א ח פוסק שכל אחד צריך לקבוע לו זמן ללמוד תורה ביום ובלילה. לעומת זאת בהלכות מלכים ג ה – ו פוסק הרמב"ם: "דבקו הכתוב בתורה יותר משאר העם שנאמר כל ימי חייו". מבאר אבן האזל על אתר, שאסור למלך לשנות דרך שכרות ואסור לו להיות שטוף בנשים משום ביטול תורה, ואילו להדיט אין איסור אלא לבטל תורה בלי כל סיבה. וראה שו"ת ציץ אליעזר יט כו שנו"י בדבריו.

וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ד לו: "אבל אף שמצווה זו דלמוד התורה היא גדולה ביותר, איכא בה קולא גדולה, שחיוב ממש ליכא לכל אחד ואחד מישראל במידה גדולה כזו שיהיה חכם בתורה, אלא שיצא גם בפרק אחד שחרית ופרק אחד ערבית אף שלא שייך שידע מזה כל התורה". הערת הרב נבנצל: "צע"ג לענ"ד, דהא לכל א' נאמר 'ושננתם', דהיינו לחדד ד"ת בפיך, שאם ישאלך אדם דבר לא תגמגם וכו', א"כ חייב כל א' לידע כל התורה, מברכות עד עוקצין, ולידע לענות על כל שאלה שתתעורר. ולכן יחיד שעשה בהוראת ב"ד הגדול חיי' (לדעת הרמב"ם) דה"ל להיות מחכמי הדור וה"ל משיב ב"ד מטעותם". בני הרב טוביה שלמה העיר שע"כ צריכים לומר לשיטת המקלים שכונת 'ושננתם' היא, שמה שתלמד תדע טוב כך שלא תגמגם.

²⁹ ראה ובתורתו יחגה פרק ה ושם מילואים סימן ד. הערת הרב נבנצל: "ע"י במכתבו של הברכת שמואל בסוף הברכת שמואל על קידושין". פשיטא שגם הסוברים שכל אחד חייב ללמוד תורה בכל רגע פנוי מודה שבנסיבות ובתנאים שבהם מותרים רדיפה אחר העושר ועיסוק במותרות מותר גם לבטל תורה, ראה סעיף רכו הערות 9 - 11.

³⁰ ערוך השלחן או"ח קנו ב. על החילוק בין תלמיד חכם ובין שאר כל אדם ראה גם העמק דבר דברים יא יט. מערוה"ש ניכר שהוא פוסק הלכה כרבי ישמעאל, וראה שו"ע או"ח קנו; משנה ברורה קנו ביאור הלכה ד"ה סופה; משך חכמה דברים יא יג ד"ה בכל לבבכם; ובכל נפשכם; חדושי מרן רי"ז הלוי על התורה פרשת חיי שרה.

לכל הדעות, העוסק בתורה, אינו פטור ממצוות שאינן סובלות דיחוי,³¹ ואינו פטור מקיום התחייבויות שקיבל על עצמו. כותב המהר"ל: "אבל אם יתן כל ענינו לתורה, אף על גב שהתורה היא המעלה מהכל אין הדבר הזה ראוי לאדם במה שהוא אדם, כי מצד שהוא אדם יש לנהוג בדרך ארץ".³²

גדול שכרם של לומדי תורה. הגמרא אומרת: "אמר ריש לקיש: כל העוסק בתורה בעולם הזה שהוא דומה ללילה הקב"ה מושך עליו חוט של חסד לעולם הבא שהוא דומה ליום".³³ פוסק הרמב"ם: "תחילת של אדם אינו נדון אלא על התלמוד ואחר כך על שאר מעשיו... אמרו חכמים כל המבטל את התורה מעושר סופו לבטלה מעוני".³⁴

בית דין אינו כופה על לימוד תורה ואינו מעניש.

טיפול תלמוד תורה הוא אחד מתפקידיהם העיקריים של הפרנסים. הבית יצחק כותב: "ארבע הנה החובות, העמוסות על ראש גבר הוקם על לראש ומנהיג בעדה... החובה השלישית עומד העמוסה על שכר ראש העדה, להורות דעת את העם וללמדו תורת ה'".³⁵ כותב המשך חכמה: "על תלמוד תורה דברים צריך למסור עצמו למיתה".³⁶

גדול שכרו של העם שלימוד תורה נפוץ בו. פסוק מפורש בדברי הימים: "וילמדו ביהודה ועמם ספר תורת ה' ויסבו בכל ערי יהודה וילמדו בעם ויהי פחד ה' על כל ממלכות הארצות אשר סביבות יהודה ולא נלחמו עם יהושפט".³⁷ אומר המדרש: "כך אמר הקב"ה למשה אמור לישראל בני עסקו בתורה ואין אתם מתייראים משום אומה".³⁸

מכלל הן אתה שומע לאו. אומרת המכילתא: "אין השונא בא אלא על רפיון ידים מן התורה".³⁹ אומר הירושלמי: "ויתר הקב"ה על ע"ז ג"ע ושי"ד ולא ויתר על עוון ביטול תורה".⁴⁰ אומר המדרש: "... ושמא תאמר אותן שבעים אלף שנהרגו בגבעת בני בנימין מפני מה נהרגו, היה להן לסנהדרין גדולה שהניח משה ויהושע ופינחס בן אלעזר עימם, שיקשרו חבלים של ברזל במתניהם, ויגביהו בגדיהם למעלה מארכובותיהם, ויחזרו בכל עיירות ישראל, יום אחד בבית

³¹ ראה אור שמח הלכות תלמוד תורה פרק א.

³² נתיבות עולם נתיב דרך ארץ א.

³³ בבלי חגיגה יב ב.

³⁴ רמב"ם תלמוד תורה ג ה - יג. וראה בבלי שבת לג ב שאסכרה באה בעוון ביטול תורה.

³⁵ שו"ת בית יצחק יו"ד א בסוף. על שאר חובות הפרנסים ראה סעיף קסא הערה 15 ומ"מ שם. וראה ספר חסידים (מרג.) תתקצו. על חובת הפרנסים לפעול להחדרת ערך לימוד התורה ראה רש"י בבלי בבא מציעא פה ב ד"ה שלא ברכו בתורה תחילה: "... וכיון דלא מברכי – גליא דעתייהו שאינה מתנה חשובה להם". וראה ר"ן בבלי נדרים פא א ד"ה דבר זה.

³⁶ משך חכמה שמות כז יא - טו.

³⁷ דברי הימים ב יז ט – י. וראה פירוש רש"י על פסוק י: "בזכות שלמדו תורה".

³⁸ ויקר"ר כה א.

³⁹ מכילתא על שמות יז ח. וראה שמות יז ח: "ויבא עמלק וילחם עם ישראל ברפידים", ומבארת הגמרא בבלי סנהדרין קו א: "מאי לשון רפידים... רבי יהושע אומר שריפו עצמן מדברי תורה...". וראה בבלי תענית ז ב: "אין הגשמים נעצרים אלא בשביל ביטול תורה". וראה תורת משה על התורה סוף פינחס ד"ה מאחז"ל, שהארץ אבדה משום שהציבור הרחב לא עסק בתורה.

⁴⁰ ירושלמי חגיגה א ז.

אל, יום אחד לחברון, יום אחד לירושלים, וילמדו את ישראל דרך ארץ... וכשעשו בגבעת בני בנימין דברים מכווערין ודברים שאינן ראויין, באותה שעה ביקש הקב"ה להחריב את כל העולם כולו, אמר: ... אף על פי שאין בהן דברי תורה אלא מדריך ארץ – ורדפו מכם חמשה מאה, אבל אם תעשו את התורה ותעדיפו עליה, 'איכה ירדף אחד אלף ושנים יניסו רבבה'. לפיכך נתקבצו ויצאו למלחמה ונהרג מהן שבעים אלף".⁴¹

על הפרנסים לטפח תלמוד תורה על פי העקרונות של זכויות תביעה⁴²

- א. כל אחד כותב האבות דרבי נתן: "בית הלל אומרים לכל אדם ישנה שהרבה פושעים היו בהם בישראל ונתקברו לתלמוד תורה ויצאו מהם צדיקים חסידים וכשרים".⁴³
- ב. תושב חוץ⁴⁴
- ג. שויון כל אחד חייב בתלמוד תורה ולכן לכל זכות שוה ללמדה. המדרש אומר על שמואל הנביא: "... היה מהלך מעיר לעיר וממדינה למדינה ללמדנו תורה".⁴⁵ פסוקים מפורשים בדברי הימים: "ויהי ה' עם יהושפט... ובשנת שלש למלכו שלח לשריו... וילמדו ביהודה ועמם ספר תורת ה' ויסבו בכל ערי יהודה וילמדו בעם".⁴⁶
- ד. במעלה החליטו: "וכל קהילה קטנה המחזיקים מלמד... ואין מחזיקים ישיבה, מחוייבים לקבוע עיתים לתורה וללמד יחד איזה דבר אשר ייטיב בעיני ה' בבית המדרש דבר יום ביומו".⁴⁷
- ה. ללא דרישות שרירותיות בימי המהר"ם מרוטנבורג תקנו: "וכל אדם יקבע זמן ללמוד אם אין יכול בתלמוד יעסוק במקרא ובפרשה או במדרש לפי יכולתו אחד המרבה ואחד הממעיט רק שלא יהא אנוס".⁴⁸
- ו. ללא דרישות מכבידות פוסק הרב מונק: "... והרי בתורה כתיב בה 'מה אני בחנם אף אתם בחנם', וכן הוא הדין באמת, שאומן רשאי ליטול שכרו משלם על שמלמד אומנותו לשוליא דיליה אבל החכם אסור לו ליטול כלום על שמלמד תורה לתלמידו".⁴⁹ בפוזנא קבלו החלטה מפורשת: "ושלא יקחו שום שכר מהבאים ללמוד".⁵⁰
- ז. זמינות
- שיעורים יומיים מעיד היון מצולה: "לא יצא אדם משם למשא ומתן שלו עד ששמע דברי תורה מפי שום חכם או פרש"י על התורה או נביאים או כתובים או משניות

⁴¹ תנא דבי אליהו רבה (איש שלום) יב.

⁴² ראה סעיף צח. וראה שו"ת משיב דבר א מד.

⁴³ אבות דרבי נתן ב ט. וראה סעיף קעז. על חובת עמי ארצות ללמוד תורה ראה ראב"ע על התורה הקדמה לתורה הדרך החמישית.

⁴⁴ מצות ערבות היא כלפי כל אדם מישראל, ראה סעיף קעא. וראה סעיף רלא.

⁴⁵ כלה רבתי ו.

⁴⁶ דהיי"ב יז ג - ט.

⁴⁷ תקנות מדינת מעהרין ועד גאי ת"י לפ"ק טז.

⁴⁸ שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג אלף כב.

⁴⁹ פאת שדך א סימן קנח.

⁵⁰ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' ט משנת תע"ז לפ"ק.

או דינים, מה שלבו היה חפץ ללמוד...⁵¹ בורונה החליטו: "יחוייב הגאון הנ"ל ללמד בכל יום כמו חצי שעה איזה ספר יראה בעיני מעלתו יהיה לתועלת הבעלי בתים, תכף אחרי תפילת ערבית".⁵² הגאון ר' מאיר שפירא מלובלין הנהיג את לימוד הדף היומי.⁵³

○ שיעורים ליליים בפוזנא החליטו: "והאלופים הקהל יצ"ו ישמרו לקיים התקנה קודמה להניח לעשות נדבה בכל הבתי כנסת... שיהא הנדבה סיוע להספיק נרות ועצים בבית המדרש, לא יכבה בלילה נרה של אור התורה".⁵⁴

○ שיעורים בשבת ובחג אומר הילקוט: "ויקהל משה... אמר הקב"ה עשה לך קהלות גדולות ודרוש לפניהם ברבים הלכות שבת כדי שילמדו ממך דורות הבאים להקהיל קהלות בכל שבת ושבת".⁵⁵ השלחן ערוך פוסק בהלכות שבת: "אחר סעודת שחרית קובעים מדרש לקרות בנביאים ולדרוש בדברי אגדה".⁵⁶ מנהג ישראל לומר בקיץ פרקי אבות בין מנחה לערבית.⁵⁷

אומר המדרש הגדול: "... שהיה דוד הצדיק מעמיד את הבימה בבית המדרש ויושב לדרוש לישראל... הלכות הפסח בפסח והלכות עצרת בעצרת והלכות החג בחג".⁵⁸

○ שיעורים שיום לכל נפש הגמרא אומרת: "ואזן וחקר תקן משלים הרבה", ואמר עולא א"ר אלעזר: קודם שבא שלמה, היתה תורה דומה לכפיפה שאין לה אזנים, עד שבא שלמה ועשה לה אזנים".⁵⁹ ומבאר המהר"ל: "שקודם שבא שלמה היתה הבנת התורה קשה ושלמה עשה התורה יותר קלה להבין".⁶⁰ כותב ספר חסידים: "... מר יהודאי גאון, כיון שראה שהלבבות מתמעטין, עשה הלכות גדולות בקוצר... כי אדם שעוסק בתלמוד ושוכח, טוב שילמד 'הלכות גדולות' ויחזור, שידע המצוות...".⁶¹

בורונה החליטו: "יוטע אשל... בית מדרש כללי... ובו יהיו ששה חדרים... יהא פתחם פתוח לרוחה בעת למדם לתלמידיהם בכל יום בימות הקיץ שעה אחת ובימות החורף שתי שעות בלילה, והיה כל מבקש ה' קטון וגדול, והיה כל בטלני דשוקי ועושי מלאכה ועוסקי סחורה ומשא ומתן, בעלי חנויות וסרסורים, משרתי ומנהיגי חנויות ובעלי בתים, כל ירא ה' באנשים ובבחורים... יקובצו אל עתים מזומנים האלה ללמוד כל א' וא' כפי מדרגתו, למוד אשר לבו חפץ, לדעת חכמה ומוסר ויראת ה'".⁶² בוורמייזא החליטו: "כל בעל בית... מחויב בכל יום לקבוע עת לתורה, דהיינו שכתות כתות יתאגדו וכל כת תברור לה למדן אחד ובר אורין שיגיד לפניו שיעור בכל יום באיזה ספר שיהיה".⁶³

⁵¹ יון מצולה עמ' 88.

⁵² פנקס קהל וירונה א תכו החלטה משנת שמ"ד לפ"ק. הגאון הנ"ל הוא מרא דאתרא הרב מנחם פורט.

⁵³ ראה אגרות משה יו"ד ב קי.

⁵⁴ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' נ החלטה משנת תפ"א לפ"ק.

⁵⁵ ילקוט שמעוני ויקהל תח.

⁵⁶ שו"ע או"ח רצ ב.

⁵⁷ ראה שו"ע או"ח רצב ב בהגה.

⁵⁸ מדרש הגדול שמות לה א.

⁵⁹ בבלי יבמות כא א.

⁶⁰ חידושי אגדות יבמות כא א.

⁶¹ ספר חסידים (וויס.) תשמה.

⁶² מקורות לתולדות החינוך אסף ב תל אביב תרצ"ה עמ' קמז. התקנה לפני שנת תמ"ה לפ"ק.

⁶³ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 237 תקנה משנת ת"א לפ"ק.

- שיעורים פרטיים בפוזנא החליטו: "למי שיבקש מדיינים להגיד לו שיעור כאשר נפשו חשק וחפץ מחויבים להגיד לו בתמידות כדי להרבות תורה בישראל".⁶⁴
- ח. לימוד תורה ברמה גבוהה
- כל מקצועות התורה כותב הראי"ה קוק: "על כן מוכרח הדבר שכל הכרח הגדול של הרחבתה של תורה יהיה גול לפנינו בכל רחבו, בכל מקצועותיו השונים והמרובים, למען נוכל להיות מוכנים לכוון את הזמן והנטיה לפי החפץ הפנימי לרוות צמאוננו בערך המכוון בנטייתנו פנימה".⁶⁵
- אספקת ספרי קדש הפרי מגדים כותב: "אמנם ראוי היה שישגיחו בעין חמלה ולזכות הדור... ולצוות להדפיס ספרים שיהיו מצויים לעניי ישראל שמהם תצא תורה".⁶⁶ כותב הפלא יועץ: "... ולו חכמו ישכילו כי טוב מאד למכור הספרי תורה היתרים שהם מתעפשים בהיכל ולקנות במקומם ספרים, וליזהר בבני עניים שמהם תצא תורה, הרי זה כמחליף זהב על מרגליות יקרות אשר אין ערוך להן".⁶⁷
- בפוזנא החליטו לספק גמרות לכל מי שקובע ללמוד בקביעות,⁶⁸ וכן לספק ספרים במחיר זול.⁶⁹ בליטא החליטו: "כל קהילה וקהילה מחויבים לקנות קונטרסים... ויחלוקו ללומדי תורה שאין ידם משגת לפי ראות עיני הרב יצ"ו".⁷⁰
- יא. בני כל עדה זכאים ללמוד תורה מתוך ספרי חכמיהם וללמוד הלכה למעשה לפי מנהגם.⁷¹
- יב. יש לפרסם את כל המידע הדרוש הנוגע לאפשרויות לימוד תורה.
- יג. אזרח רשאי לתבוע לדין את הקהילה כדי לממש את זכותו ללימוד תורה.
- יד. כל אחד רשאי שלא להשתתף בשיעורי תורה של הקהילה ובלבד שילמד תורה במסגרות אחרות.

מלבד זאת על פרנסים לחזק לימוד תורה באופנים הבאים

- תקנות חכמים תקנו שלא לקבוע סעודה בשבת בשעה ששומעים דרשה בבית המדרש,⁷² ואף אסרו ללמוד כתובים באותה שעה.⁷³ על כתיבת תורה שבע"פ אומרת הגמרא: "ר' יוחנן ור"ש בן לקיש מעייני בספרא דאגדתא בשבתא. והא לא ניתן ליכתב! אלא כיון דלא אפשר 'עת לעשות לה' הפרו תורתך'".⁷⁴

⁶⁴ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תשעה החלטה משנת תמ"ה לפ"ק.

⁶⁵ אדר היקר ועקבי הצאן, הענג ושמחה עמ' קיח. וראה בבלי בבא בתרא ח א: "רבי פתח אוצרות בשני בצורת, אמר: יכנסו בעלי מקרא, בעלי משנה, בעלי גמרא, בעלי הלכה, בעלי הגדה".

⁶⁶ שו"ע או"ח פרי מגדים חלק ראשון, אגרת המחבר.

⁶⁷ חסד לאלפים אורח חיים קנ א. וראה פלא יועץ ערך לעז: "הן רבים עתה עם הארץ שאין מבינים בלשון הקדש... הרוצה לזכות את ישראל ימלא ידו לכתב סדרי תפילות וקיצורי דינים ותוכחות מוסר השכל בלעז, וזה יותר טוב מלהוציא ספרי פלפולים או דרושים". וראה שם ערך מזכה.

⁶⁸ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תשע משנת תט"ו לפ"ק.

⁶⁹ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תלה משנת תמ"א לפ"ק.

⁷⁰ פנקס מדינת ליטא ועד תכ"ז לפ"ק תקפ"ט.

⁷¹ אין אדם לומד תורה אא"כ במקום שלבו חפץ, ראה סעיף קנט. חיוב מיוחד יש ללמוד הלכה למעשה ולפיכך צריך כל אחד לדעת את מנהגי אבותיו ועדתו. וראה סעיף ריא.

⁷² ראה שו"ע או"ח רצ ב.

⁷³ ראה רמב"ם שבת כג יט.

הנצי"ב מתיר להדפיס ספרי קדש למרות שבשל כך יהא צורך להכין דפי הגהות אותם יצטרכו אחר כך לשרוף, ונימוקו עמו: "... כיון שאי אפשר להדפיס בלי קארעקטין שרי משום 'עת לעשות לה' וכי'".⁷⁵ כותב החזו"א: "והנה הותרת לדין כתיבת... תורה שבכתב שלא בספר על הדיו משום עניות שאי אפשר לנו להשיג כתובות כהלכתן ללמוד בתוכי".⁷⁶ במעלה תקנו שבכל המדינה ילמדו אותה מסכת.⁷⁷ בליטא תקנו: "כל הנסמך לחבר יקבע עתים לתורה בכל יום".⁷⁸

- עידוד חכמים ועידוד השוקדים על התורה ותמיכה בהם⁷⁹
- עידוד הציבור הרחב להשתתף בשיעורי תורה. בוורונה החליטו: "מעלת הממונים יבקשו וימצאו איש ראוי להגון לשמש לתלמוד תורה... יקום ויתהלך מבחוץ בשווקים וברחובות בקיץ ובחורף יומם ולילה לא ישבות, והיה כל אשר ימצא בטל, מתעצל ומתעכב בכל פתח חנויות וחצרות והמבואות... ידריך ויריץ אותו לבית הכנסת ולבית המדרש לברוח מהבטלה המביאה את האדם לידי שעמום וזימה".⁸⁰

על הפרנסים לבחון את ההשלכות של כל תקנה חדשה על לימוד תורה. במעלה תקנו: "אין רשות להתוועד ועד קטן בחורף קודם ר"ח טבת, ובקיץ קודם ר"ח תמוז מפני ביטול תורה...".⁸¹ זו מדת חכמים. אומרת הגמרא: "אמר רב נחמן: לא יהיבין זמנא לא לבני כלה בכלה, ולא לבני ריגלא בריגלא", ומבאר רש"י: "באין לשמוע הדרשה בכל שבת אין אומרים לו בא ביום שני לדין, דממנע ולא אתי לכלה".⁸² פוסק השו"ע: "אוצר של תבואה או של כדי יין, אף על פי שמותר להסתפק ממנו אסור להתחיל בו לפנותו אלא לדבר מצוה, כגון שפינהו להכנסת אורחים או לקבוע בו בית המדרש".⁸³ פוסק השו"ע: "רב היושב בעיר ולומד לרבים יכול חכם אחר לבא וללמוד גם כן שם אפילו מקפח קצת פרנסת הראשון".⁸⁴

על מורי הוראה לשקול היטב את השלכות פסיקותיהם על תלמוד תורה. פוסק ר' אליהו מזרחי: "על אודות החרם... להחרים שלא ילמדו את הקראים משום למוד שבעולם לא מקרא ולא משנה לא תלמוד ולא הלכות ולא אגדות לא פירושי המקרא הדורכים דרך הפשט ולא פירושי המקרא הדורכים דרך הקבלה ולא שום חכמה מהחכמו' שחברו חכמי היונים יש"ו לא הגיון ולא טבע ולא מה שאחר הטבע לא מספר ולא תשבורת ולא תכונה ולא מוסיקה ולא מדות ולא שום אחד מסעיפי אלו החכמות... על דברי הרשות שאין בהם שום מצוה אסור לאדם להחרים על אחרים שיעשו או שלא יעשו... אנחנו ראינו בעינינו ואין שום אדם יכול להכחיש

⁷⁴ בבלי גיטין ס א. וראה פסקי רי"ד גיטין ס ב; חזו"א יו"ד קסז ח - י.

⁷⁵ שו"ת משיב דבר ב פ. על גדרי הוראת שעה ראה סעיף פא.

⁷⁶ חזו"א יו"ד קסז י.

⁷⁷ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד קרעמזיר תמ"א לפ"ק שצ(ג).

⁷⁸ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח לפ"ק קלה.

⁷⁹ ראה סעיפים רג רמח רמט.

⁸⁰ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב תל אביב תרצ"א עמ' קמח תקנה לפני שנת תמ"ח לפ"ק.

⁸¹ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד קוניץ תכ"ה לפ"ק שנה (א), וראה הערת המהדיר שם.

⁸² בבלי ב"ק קיג א ורש"י ד"ה לבני כלה בכלה.

⁸³ שו"ע או"ח שלג א. וראה א"ת ערך בית המדרש, ביטול בית המדרש.

⁸⁴ שו"ע יו"ד רמה כב.

בזה כי מאז שנמנעו המלמדים מללמוד הקראים נמנע גם הלימוד מהרבנים, ונתמעט עד שלא נשאר מאומה כי בהיות התלמידים מן הקראים עוסקים במדרשי הרבנים היו גם התלמידים מן הרבנים מתקנאים בהם ומשתדלים בלמודם כי קנאת סופרים תרבה חכמה וכאשר נמנעו מללמוד הקראים סרה הקנאה ונתמעטה התורה בינינו...⁸⁵.

לאור ירידת הדורות ולאור רבוי הזמן הפנוי כיום יש לחזק את לימוד התורה בכל דרך אפשרית. כותב הנצי"ב: "כך עלינו לעשות להחזיק הדת להרבנות תורה בבתי מדרשים ולעשות כל תחבולות שאפשר שיתעסקו בתורה ברבים".⁸⁶

כותב ספר פאר הדור המוקדש לדמותו של החזו"א: "ר' אברהם יהודה ליכט, שערך קיצור מספר 'מנורת המאור' שאל מפיו: אם מותר לשנות את לשונו של המחבר כדי להתאימו לסגנון הנפוץ בזמנו, ואם מותר להשמיט מאמרים קשי הבנה שדורשים ביאור מרחיב ומעמיק, ואם הרשות בידו להוסיף ביאור עברי קל בשולי הדפים? והתיר לו כל שלושת הדברים".⁸⁷

תקנת חכמים שלא לקרוא בכתובים בשבת אינה תקפה כיום. מבאר התפארת ישראל: "האידינא שכבר השתרש ופשט המנהג שהכל באים לשמוע הדרשה בשבת וכל שכן במקומות שאין דרושים בשבת מותר לקרוא בכתובים בשבת".⁸⁸

בדורות האחרונים התקבלו הוראות שלא מן הדין שנועדו לחזק תלמוד תורה. הרמ"א פוסק: "ונהגו שלא לקבוע מדרש בין מנחה למעריב",⁸⁹ ופוסק המשנה ברורה: "נראה דבזמנינו אין למנוע זה כידוע שמצוי בעו"ה באיזה מקומות שעוסקין אז כמה אנשים בבהמ"ד בשיחה בטלה ובודאי טוב יותר לשמוע אז דברי מוסר כדי שלא יבואו לזה".⁹⁰ המשנה הלכות מתיר ללמוד תורה כנגד הערוה בשעה שנוסעים בתחבורה ציבורית או כאשר שומעים קולות של נשים ברדיו.⁹¹

פוסק הרמב"ם: "ומפני זה נתאו כל ישראל נביאיהם וחכמיהם לימות המשיח כדי שינוחו ממלכיות שאינן מניחות להן לעסוק בתורה ובמצות כהוגן וימצאו להם מרגוע וירבו בחכמה כדי שיוזכו לחיי העולם הבא".⁹²

⁸⁵ שו"ת ר' אליהו מזרחי נז.

⁸⁶ שו"ת משיב דבר א מד. וראה את ההסכמות לש"ס שוטנשטיין.

⁸⁷ פאר הדור ד עמ' רב.

⁸⁸ תפארת ישראל משנה שבת טז א יכין ה.

⁸⁹ שו"ע או"ח רצב ב.

⁹⁰ מ"ב שם ס"ק ט.

⁹¹ שו"ת משנה הלכות ו כא.

⁹² רמב"ם תשובה ט ב. וראה רמב"ם מלכים יב ד; אורות התשובה ו ג. לדעת המלבי"ם בימות המשיח תהא הלכה כרשב"י, ראה סעיף עד הערה 45. על איכות לימוד התורה באותם ימים ראה אורות, אורות התחיה נ.

פרק לג. "ישראל ערבים זה בזה"

קעא. סיוע לשמירת מצוות

פוסק המהר"ם שיק: "הרי לסייע את חבירו לדבר מצוה הוא בכלל גמילות חסד, ואם בחסד הגוף מצוה לסייע לו מכ"ש שמצוה לסייע לו לעשות מצוה שזוכה על ידה בעוה"ז ובעוה"ב..."¹. פוסק המשנה ברורה: "אנו מצווים מטעם ערבות לראות שגם חבירו בן ישראל יעשה מצות התורה, ואם יחסר לו הרי הוא כאילו חסר לי..."². כותב האדמו"ר מליובאוויטש בשם הבעש"ט: "... נשמה מתייגעת בגוף במשך שבעים – שמונים שנה, כדי לעשות ליהודי טובה בגשמיות ובפרט ברוחניות..."³.

בדרכים הבאות יש לסייע לשמירת מצוות של הזולת

- פוסק הרמב"ם: "מצוה על כל חכם וחכם מישראל ללמד את כל התלמידים אע"פ שאינן בניו"⁴. כותב הרמב"ם במורה: "שהצו האלקי מחייב בהחלט לכל מי שהשיג שלמות מסוימת שיאצילנה על זולתו"⁵.
- כותב רבינו יונה: "ודע כי נתחייב הנברא להיות ציר נאמן ועבד משכיל בכל מלאכת עבודת אדוניו... וישגיח על מלאכת הפועלים חבריו, ועיניו על דרכיהם לראות אם באמונה הם עושים, ויזהירם ויודיעם את המעשה אשר יעשו, כי חפצו ורצונו אשר תעשה מלאכת אדוניו בלא רמיה, על כן יחזיק ידי עושי המלאכה..."⁶. פוסק המהרש"ך: "... ומדרך האהבה הוא להזהיר את חבירו ואוהבו שלא יכשל בדבר אסור..."⁷.
- אומרת הגמרא במסכת סנהדרין: "כל המעשה את חברו לדבר מצוה מעלה עליו הכתוב כאילו עשהה"⁸. הריטב"א כותב: "כל ברכות המצות אף על פי שיצא מוציא שאף על פי שהמצוות מוטלות על כל אחד, הרי כל ישראל ערבין זה לזה וכולם כגוף אחד, וכערב הפורע חוב חבירו..."⁹. פוסק הרב קפלן: "הערבות מכילה בתוכה סוגי ודרכי ערבות שונים... אופן הג' לדאוג בעד זולתנו על קיום המצות על ידם באם אינם בקיאים או אינם ביכולת לקיימם בעצמם..."¹⁰.

¹ שו"ת מהר"ם שיק או"ח שכב. וראה מהרי"ל הלכות פסח, שלשים יום קודם לפסח שואלים בהלכות פסח.
² משנה ברורה תרנה שער הציון ס"ק ה. על מצות ערבות ראה בבלי סנהדרין כז ב; בבלי שבועות לט א; רמב"ם שבועות יא טז. וראה הרב נחום אליעזר רבינוביץ, "כל ישראל ערבים זה בזה", תחומין יא עמ' 41 - 72; צניף מלוכה, תורת הערבות עמ' 56 - 74; אנציקלופדיה תלמודית ערך כל ישראל ערבים זה לזה.
³ תורת מנחם, התועדויות ג שנת תשי"א חלק שני עמוד 117.
⁴ רמב"ם תלמוד תורה א ב.
⁵ מו"נ ב כט.
⁶ שערי תשובה ג יט.
⁷ שו"ת מהרש"ך ב קמט. וראה שו"ת שיבת ציון סז. וראה חבש פאר פרק ט: "חוב המוטל על כל איש שרואה שחברו מניח תפלו שללא כדת תורתנו הק', שלא לזוז משום עד שיתקן המעוות".
⁸ בבלי סנהדרין צט ב. ראה הקדמה קרית ספר פרק ז.
⁹ ריטב"א ראש השנה כט א.
¹⁰ מצות התוכחה פרק יז, עמ' פז - פט.

- פוסק המגן אברהם: "אדם שיש לו אתרוג מיוחד ובעיר אחרת אין להם כלל, מוטב שישלחנו לשם והוא יברך על של הקהל".¹¹ הפעולת צדיק פוסק: "שאלה: בעיר שיש בה מנין לתפלה ואין להם ס"ת מהו ליפרד יחידים מהם לילך לעיר שיש בה ס"ת בתוך התחום. תשובה: ... אם הם מנין מצומצם... דאינו יכול ליפרד מבני עירו כדי שלא לבטל התמיד... ואם רובן רוצין לילך אצל ס"ת, המועטין נמשכין אחריהם".¹²
- הצלת אדם מישראל משמד כמוה כהצלת נפשות הדוחה שבת.¹³
- כותב הרמב"ם: "... ושבח הצדיקים ורוממותם אין הכוונה בהם אלא כמו שאמרתי לך, כדי שילכו בני אדם בדרכם של אלו ויתרחקו מדרכם של אלו".¹⁴ כותב האורחות צדיקים: "יש עוד שמחה ושחוק רע מאד, כגון מי שמשחק במי שזהיר בעבודת השם יתברך ומקיים מצוותיו".¹⁵
- הגמרא אומרת: "מפרסמין את החנפין מפני חילול השם", ומבאר רש"י: "אם יש מכיר במעשיו - מצוה לפרסמו מפני חילול השם, שבני אדם למידין ממעשיו, שסבורין עליו שהוא צדיק, ועוד, כשבא עליו פורענות בני אדם אומרים: מה הועיל לו זכותו".¹⁶
- כותב הרמב"ם: "... קללת בעלי המגרעות וגיוני זכרם, אם היתה המטרה בכך להשפילם בעיני בני אדם כדי שיקחו בהם תוכחות ולא יעשו כמעשיהם הרי זה חובה וזו מעלה".¹⁷
- הפרשה מאיסור.¹⁸
- תוכחה.¹⁹
- סיוע למערכת אכיפת החוק.²⁰

יש לסייע לכל אחד לקיים מצוות, קרוב או רחוק, אזרח או תושב חוץ.

מי שבידו לסייע לקיים מצוה ולא סייע נענש בידי שמים. כותב הנצי"ב: " 'ארור אשר לא יקים' - ועל זה עיקר כריתת ברית בערבות מואב, והיינו אשר לא יקים - לא ישתדל להקים עשית התורה על ידי אחרים וכל שאפשר להגיע על ידו באיזה אופן שיהיה".²¹

¹¹ מגן אברהם על שו"ע או"ח תרנח ס"ק ט.

¹² שו"ת פעולת צדיק א קעח. וראה שם שאם הרוב נוסע לל"ב. וראה מ"ב תרעא ס"ק ו: "ואם יש לו שמן בצמצום על כל השנה ימים ולחבירו אין לו כלום מוטב שידליק בכל לילה אחד ויתן גם לחבירו...".

¹³ ראה שו"ע או"ח שו יד ומ"ב שם ס"ק נו. וראה פרוץ נחום רקובר, "חילול שבת לשם הצלה משמד", תחומין יז עמ' 25 - 39. וראה סעיף קעג הערה 1.

¹⁴ משנה עם פירוש הרמב"ם, הקדמה למסכת אבות ה. וראה בבלי מגילה כה ב: "אמר רב אשי... האי מאן דשפיר שומעניה שרי לשבוחיה ומאן דשבחי ינוחו לו ברכות על ראשו". וראה שו"ת אגרות משה יו"ד א פ: "שודאי מותר לפרסם איך שלוח מפלוגי סך כך וכך אף אם יהיה מזה להמלוה הנאה ממה שנתפרסמו חסדיו כי מצוה לפרסם עושי מצוה". וראה סעיף קעח.

¹⁵ אורחות צדיקים השער התשיעי.

¹⁶ רש"י בבלי יומא פו ב ד"ה מפרסמין את החנפין. וראה מעלת המדות המעלה השתים עשרה.

¹⁷ ראה משנה עם פירוש הרמב"ם, הקדמה למסכת אבות ה. וראה בבלי מגילה כה ב: "אמר רב אשי האי מאן דסנאי שומעניה שרי ליה לבזוייה".

¹⁸ ראה סעיף קעג.

¹⁹ ראה סעיף קעד.

²⁰ ראה סעיפים קפ קצז.

²¹ העמק דבר דברים כז כו. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ קעז.

אין חובה להוציא ממון כדי לסייע לזולת לקיים מצוה או למנוע אותו מלעבור עבירה.²² אין חובה להפסיד מצוה כדי לאפשר לזולת לקיים מצוה. פוסק הרב שפרבר: "... שהרי מקרא מלא הוא 'וחי אחיך עמך' - חייד קודמים לאחיד ואין דוחין נפש מפני נפש, ומהיכ' תיתי שמי שיש בידו כדי לעשות מצוה יתננה לחברו?!"²³

בית דין אינו כופה קיום מצות ערבות. פוסק המהר"ם שיק: "המצוה שאינה מונחת אקרקפתא דגברא, אלא שמצוה לסייע לחבירו משום ערבות דהוי גופיה למשמרת ולסייג לתורה לא מצינו שכופים".²⁴

על הפרנסים להחזיר בקרב הציבור את ההכרה באחריות לקיום המצוות של הזולת.²⁵

גם כיום תקפה המצוה המוטלת על כל אחד להיות ערב למצוות הזולת.

*

חכמי מדעי המדינה וחכמי המשפט אינם מרחיבים את הדבור על חובת האזרח לפעול בקום עשה למניעת עבירות של הזולת,²⁶ אלא אם כן מדובר בעבירות חמורות.²⁷ האמנות והחוקות למיניהן אינן דנות על חובת כל אזרח לסייע לזולתו למלא את חובותיו או למנוע מן הזולת מלעבור עבירות.²⁸

²² ראה הצבא כהלכה פרק לא יא. וראה משך חכמה השמטות לספר שמות, שמות יג י, שאין מצוה לתת צדקה כדי למנוע אנוס מלעבור על ל"ת. וראה חידושי הגר"ז א ד יח; צניף מלוכה עמ' 59.

²³ שו"ת מכתם לדוד או"ח ו. וראה שערי תשובה על שו"ע או"ח תרנח ס"ק יב.

²⁴ שו"ת מהר"ם שיק יו"ד שכב. וראה שו"ת מהרש"ם ח צו; ספר המצוות לרס"ג עם פירוש הרב פרלא, ח"ג פרשה נז דף רו א.

²⁵ ראה צניף מלוכה עמ' 16, שיש ערבות לערבות.

²⁶ על משמעות התגברות האינדיבידואליזם ראה EB (2008), individualism.

²⁷ ראה חוק העונשין 1977 – התשל"ז סעיף 262: "מי שידע כי פלוני זומם לעשות מעשה פשע ולא נקט כל האמצעים הסבירים למנוע את עשייתו או את השלמתו, דינו - מאסר שנתיים". "פשע" היא עבירה שנקבע לה עונש מאסר של שלש שנים ויותר.

²⁸ ראה סעיף קסט. וראה Law's Empire דיון על ה"integrity" של החוק ובין השאר הוא דן בעמ' 189 על העקרון שקיימות אחריות הדדית של האזרחים שהחוק יתקיים, ושעליהם להגיב לעבירות שכבר נעשו.

קעב. "ולפני עור לא תתן מכשול"

פסוק מפורש בתורה: "ולפני עור לא תתן מכשול".¹ הרמב"ם לומד מפסוק זה שני איסורים. א. "... כל המכשיל עור בדבר והשיאו עצה שאינה הוגנת או שחזק ידי עוברי עבירה שהוא עור ואינו רואה דרך האמת מפני תאות לבו הרי זה עובר בלא תעשה...".² ב. "אסור לקנות דבר הגזול מן הגזולן ואסור לסעדו על שינויו כדי שיקנהו, שכל העושה דברים אלו וכיוצא בהן מחזק ידי עוברי עבירה ועובר על 'ולפני עור לא תתן מכשול'".³ חמור במיוחד דינו של מסית. פוסק האגרות משה: "ואף שאיסור מסית לחיוב סקילה הוא רק מסית לעבוד עכו"ם, מ"מ לענין האיסור ועונש כלפי שמיא בכל החומר שאין טוענין למסית יש בכל האיסורים".⁴ המסית והמכשיל את חבירו באיסורים עובר גם על מצות ערבות⁵ ומבטל מצות ואהבת לרעך כמוך.⁶ על עונשו של מסית פוסק הרמב"ם: "ארבעה ועשרים דברים מעכבין את התשובה, ארבעה מהן עון גדול והעושה אחד מהן אין הקב"ה מספיק בידו לעשות תשובה לפי גודל חטאו ואלו הן (א) המחטיא את הרבים ובכלל זה המעכב את הרבים מלעשות מצוה. (ב) והמטה את חבירו מדרך טובה לרעה כגון מסית ומדיח...".⁷ פוסק השו"ע: "על כ"ד דברים מנדים את האדם... י"ז) המכשיל את העור. (י"ח) המעכב את הרבים מלעשות מצוה".⁸

¹ ויקרא יט יד.

² רמב"ם רוצח ושמירת נפש יב יד. וראה רש"י במדבר ל טז: "... שהגורם תקלה לחברו הוא נכנס תחתיו לכל עונשין". אסור להכשיל גם במדות. על האיסור לעורר תאוה ראה שו"ע או"ח תקע"ב - ג. על האיסור לעורר קנאה ראה תורת חובת הלבבות שער הבטחון פרק רביעי; אורחות צדיקים שער הקנאה; מנורת המאור, הקדמה לנר ראשון. על האיסור לעורר כעס ראה שו"ת תורה לשמה שע בעקבות בבלי קידושין לב א, וראה מוסר אביך עמ' עד. נראה שאין חולק על כך, שמי שהשפיע על אישיותו של חברו וגרם לו להיות כעסן הכועס לעיתים תדירות עובר על לפני עור. וראה ספר לפני עור.

³ רמב"ם גזלה ואבדה ה א. וראה רמב"ם גניבה ה א. וראה לפני עור, כללי לפני עור סימן ז. וראה נפש הרב עמ' רסט בשם הרב סולובייצ'יק: "... שאם האדם יש לו ידיעה שבחנות פלוני אין משלמים מס מכירה למדינה, שאסור לקנות אצלם מדין לפני עור". וי"ל לשם מה יש צורך בדרשה מיוחדת בבלי שבועות מז ב: "אזהרה לעוקב אחר הנואף וכו'". ושם הדרשה מלמדת שעוברים מדאורייתא גם בחד עברא דנהרא. וראה א"ת ערך אין מחזקים ידי עוברי עבירה.

⁴ שו"ת אגרות משה או"ח א צט. וראה רמב"ם תשובה ד א; שו"ת שבט הלוי ב קיא יא. אחרונים מעירים שאיסורי מסית ומדיח באים להרחיב את איסורי לפני עור, הן מבחינת האיסור והן מבחינת העונש, ראה ביאור הרב פרלא לספר המצוות, לאוין ל"ת נג נד נה ד"ה עוד נראה.

⁵ ראה הרב פרלא, ביאור על ספר המצוות לרס"ג מנין שישים וחמש הפרשיות פרשה נז ד"ה אלא דאכתי. וראה שו"ת ציץ אליעזר יא סא; א"ת ערך כל ישראל ערבים זה לזה.

⁶ של"ה ב דף שמה א ד"ה שלא להכשיל תם.

⁷ רמב"ם תשובה ד א.

⁸ שו"ע יו"ד שלד מג. וראה ספר החינוך רלב, שלמרות שהמכשיל עובר על לאו הוא אינו לוקה, וראה לפני עור מבוא ב.

לבית הדין סמכות להעניש גם שלא מן הדין. פוסק הרשב"ץ: "ומה ששאלת על הפרוצה שיצאה מהכלל והיא נכנסת לבתי ישראל להסית אותן לעשות כמעשיה אם יש לאסור בתי ישראל עליה משום גדר, הדבר פשוט שצריך לעשות גדר גדול בזה... ראוי לקהל לעשו' בו גדר וסייג ולשמת ולהחרים ולקנוס ממון דב"ד מכין ועונשין משום מיגדר מילתא".⁹

כיוצא בזה לבית דין סמכות להעניש שלא מן הדין גם מסייע לדבר עבירה. פוסק הריב"ש: "כי אותו הנפח שעשה לה שני מפתחות בהסתר פנים מן הבעל, ולקח בערכם ממנה כפולה אחת, ראוי ליענש על בלי הגיד לבעל. שכבר היה לו להבין, שלא לחנם רבתה במחיר המפתחות, אלא שהיתה כונתה לגנוב מנכסי בעלה, והנה הוא מסייע ידיה בזה; דלא עכברא גנב אלא חורא גנב".¹⁰ פוסק הרמ"א: "וכן היו מחרימין המחזיק ביד ההולך לפני עובדי כוכבים...".¹¹ החתם סופר פוסק בדין אשה שיצא עליה קול שהיא ילדה בן לנכרי וכעת רוצה להנשא לכהן: "ומה טוב להטיל חרם בפני אבותי של הנטענת שכל מי שיודע שילדה ואפי"ה מוסר בתו לנישואי יצוד בחרם".¹²

אין הוראה לפרנסים בענין לפני עור.

ראוי להם לתקן תקנות שימנעו את הכשלת הזולת. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "בארבעה פרקים בשנה המוכר בהמה לחבירו צריך להודיעו ולומר לו כבר מכרתי אמה או בתה לאחר לשחוט כדי שימתין זה האחרון ולא ישחוט עד למחר".¹³

*

במדינות המפותחות, הרשויות מענישות את המסית לעבירות חמורות ואת השותפים להן גם אם הם לא נטלו חלק בפועל במעשה העבירה.¹⁴ עבירות אלו אינן נזכרות בחוקות.¹⁵

⁹ תשב"ץ ג צ. וראה שו"ת שבות יעקב ג קסח, שמסית לגניבה פסול לעדות.

¹⁰ שו"ת הריב"ש סימן קח. וראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד ק: "... גם שאר האנשים אשר נתחברו עם האיש אשר העיז... וסייעו למחרף הנזכר היו חייבים עונש כמוהו שכבר אמרו חז"ל שהנטפל לעושה עבירה הרי הוא כאלו עשה...".

¹¹ שו"ע חו"מ כו א בהגה.

¹² ראה שו"ת חתם סופר אבהע"ז א ח. וראה שם סימן כב.

¹³ רמב"ם שחיטה יב יד. וראה גם רמב"ם מעשר י א; שו"ע יו"ד נז כא.

¹⁴ ראה חוק העונשין 1977 – תשל"ד סעיף 29 (תיקון משנת תשנ"ד), שמבצע עבירה נחשב גם מי שמבצעה באמצעות אחר, או שיש כמה משתתפים וכל אחד מהם עושה את כל המעשים או מקצתם. בסעיף 30 (תיקון משנת תשנ"ד) נדון דינו של משדל, שהוא "המביא אחר לידי עשיית עבירה בשכנוע, בעידוד, בדרישה, בהפצרה או בכל דרך שיש בה משום הפעלת לחץ". בסעיפים 31 32 (תיקון משנת תשנ"ד) נדון דינו של מסייע לעבירה, המוגדר בחוק: "מי אשר, לפני עשיית העבירה או בשעת עשייתה, עשה מעשה כדי לאפשר את הביצוע, להקל עליו או לאבטח אותו, או למנוע את תפיסת המבצע, גילוי העבירה או שללה, או כדי לתרום בדרך אחרת ליצירת תנאים לשם עשיית העבירה, הוא מסייע". בסעיף 33 נדון העונש על נסיון לשידול. בסעיף 34 ג נאמר שהן סיוע והן שידול הן עבירה פלילית רק בעוון ופשע. הגדרת עוון: עבירה שנקבע לה עונש מאסר לתקופה העולה על שלושה חדשים, ושם גם חישוב הקנס שעל "עוון".

¹⁵ על הגבלות על חופש הבטוי במקרה כזה ראה סעיף ריט.

קעג. "אפרושי מאיסורא"

כותב השלי"ה: "שכל ישראל ערבים זה לזה... ואם נתחייבנו בהצלת הגוף כל שכן בהצלת הנפש, שאם יראנו עובר עבירה שמאבד עולמו יצילהו. ואמר 'לא תעמד' שלא יתעכב כיון שהוא רעך בתורה ובמצוות".¹ פוסק ר' יצחק אלחנן: "היכא דיש בידו להשתדל אחר איזה עצה להציל מן מכשול איסור דג"כ זהו בכלל חיוב הערבות".² ופוסק הרב וולדינגברג: "וכלל בזה גם למנוע מאחרים מעשיית עול, שהמנעו מעשות זאת נקרא שגם הוא עצמו עושה בזה עול".³

כל אחד מצווה להפריש את הזולת מכל עבירה,⁴ וגם את אלה שחייבים בכבודם.⁵ פוסק השו"ע: "... שבכל מקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד לרב".⁶ מצוה להפריש מאיסור אפילו מלך.⁷

בהלכות פסח ובהלכות אבלות מצאנו שהשו"ע פוסק שיש להפריש מאיסור. "ישראל שהיה בידו חמצו של ישראל אחר בפקדון... ימכרנו לא"י ואם לא מכרו חייב לבערו בזמן איסורו אפילו אם אינו חייב באחריותו".⁸ "כהן שהוא ישן ומת עמו באוהל צריכין להקיצו ולהגיד לו כדי שיצא".⁹

במקרה שרק בית דין יכול להפריש מאיסור, יש לידעו על העבירה.¹⁰

יש סוברים, שהמפריש מאיסור מקיים מצות תוכחה מדאורייתא.¹¹ ויש סוברים שזו מצוה מדרבנן.¹² לכולי עלמא, הוא מקיים ואהבת לרעך כמוך ופועל מכח הערבות.¹³ יש סוברים, שכל מי שיכול להסיר מכשול מהזולת ואינו עושה כן עובר על לפני עור.¹⁴

במקרה שאי אפשר להפריש מאיסור בעת מעשה מצוה להוכיח את החוטא לאחר מעשה¹⁵ ואסור להחניף לו.¹⁶

¹ שלי"ה ב דף שמה ב. וראה א"ת ערך אפרושי מאיסורא.

² שו"ת עין יצחק א אבהע"ז א. וראה הרב אברהם שרמן, "חובת החקיקה הדתית וישומה על פי ההלכה", תחומין ה עמ' 366 - 376. וראה סעיף קעג.

³ שו"ת ציץ אליעזר טז נה.

⁴ יש להפריש גם מאיסורים דרבנן, ראה שו"ת תרומת הדשן מג.

⁵ על הפרשת רב מאיסור ראה שו"ת תרומת הדשן מג. וראה שו"ת בנימין זאב א עא. על הפרשת אב ואם מאיסור ראה קיצור שו"ע ילקוט יוסף יו"ד פרק י.

⁶ שו"ע יו"ד רמב יא. וראה שו"ת יורה דעה סימן שג ס"ק א.

⁷ ראה סעיף קעד הערה 9. פשיטא, שאין חילוק בין תוכחה ובין הפרשה מאיסור.

⁸ שו"ע או"ח תמג ב.

⁹ שו"ע יו"ד שעב א. וראה רמב"ם טומאת צרעת י ח; שו"ע או"ח תסז א. וראה הליכות שלמה תפלה מילואים עמ' שלז, שיש להעיר אדם ישן כדי שישפיק לקרוא קריאת שמע בזמנה. הערת הרב נבנצל: "צ"ע לעני"ד דבהיותו ישן הוא פטור ממ"ע".

¹⁰ ראה חשוקי חמד על עבודה זרה עמ' סג.

¹¹ ראה מצות התוכחה, מצות התוכחה א א.

¹² ראה א"ת ערך אפרושי מאיסורא.

¹³ ראה סעיף קעא.

¹⁴ ראה לפני עור סימן יד. וראה הצבא כהלכה פרק לא ציון 19.

¹⁵ ראה סעיף קעד.

¹⁶ ראה סעיף קעט.

מניעת עבירות חיונית להגשמת יעודי התורה¹⁷

טובת היחיד

בריאות הגוף והנפש

- אומר המדרש: "א"ר תנחום ברבי ירמיה: ארבעה דברים מתישין כחו של אדם... עון... וכן הוא אומר: 'כשל בעוני כחי'".¹⁸
- כותב הר"ן: "נאמין שכל מה שמנעתהו התורה ממנו, מזיק אלינו, ומוליד רושם רע בנפשותינו".¹⁹
- כותב המשך חכמה: "שגוף העבירה... אמנם היא מחלה בנפש, וזה 'אבני ביתו' (וקורות ביתו של אדם) מעידים בו".²⁰ - הוא על הגזל והחמס שהוא בקניני האדם. ועל עבירות שעל ידי חימום ופעולות האברים - אבריו מעידים עליו שנטמאו על ידי העון. והעבירות שבמידות - היינו כעס נקימה וכיו"ב - (דבי רבי שילא אמרי) שני מלאכים המלוים לו לאדם - המה יצר הטוב ויצר הרע - נטמאו. ועל העבירות שהן בשכל - המה דעות כוזבות - נשמתו של אדם... כי כולם נטמאו ונטמטמו על ידי עונות, והיה כמו שלא מועיל מחילת הרופא לסלוח להחולה שיאכל דברים המזיקים לחיותו".²¹
- כותב הרב סולובייצ'יק: "החטא אף הוא מחלה - ואף הוא מגיע לתודעת האדם בלשון הייסורים, בכאבים עמוקים ונוקבים, כאבים רוחניים שלעיתים הם אפילו יותר חדים ויותר ללא נשוא מאשר ייסורי הגוף".²²

פיתוח האישיות כותב הרא"ה קוק: "כשנעשה האדם מדרס לצד העיוור שבו... לא רק חלק אחד מחלקיו ירד ונשתקע... לא כן הדבר. פניו כולם שונו, אור השכל המבוסס, המתאחד בעומק ההויה הנשמית עם כל כחות החיים, הארוג בחוברת עם כל הסידור המוסרי, הרוחני, הממשי, של כל מה שהוא מסביב, ממטה וממעל, זה האור נכה".²³

טובת הכלל

המדרש אומר: "האיש אחד יחטא' תני רשב"י: משל לבני אדם שהיו יושבין בספינה. נטל אחד מהן מקדח והתחיל קודח תחתיו. אמרו לו חבריו: מה אתה יושב ועושה? אמר להם: מה אכפת לכם, לא תחתני אני קודח? אמרו לו: שהמים עולים ומציפין עלינו את הספינה".²⁴ כותב המהר"ל: "כל ישראל ערבים זה בזה בשביל שהם עם אחד... ודומים לאדם אחד שאם יש מכה באחד מאבריו שכולם מרגישים בעבור שהם גוף אחד, וכן כאשר אחד מישראל עובר עבירה מרגישים בחטא זה כל ישראל שהם כמו אדם אחד כי הם עם אי".²⁵ כותב

¹⁷ ראה סעיפים כז - לא.

¹⁸ איכה רבה א מג.

¹⁹ דרשות הר"ן הדרוש האחד עשר.

²⁰ ראה בבלי חגיגה טז א.

²¹ משך חכמה דברים יז. וראה רש"י בבלי יומא לט א ד"ה מטמטמת: "אוטמת וסותמת מכל חכמה".

²² על התשובה עמ' 110.

²³ שמונה קבצים ד יד. וראה שם ד כד.

²⁴ ויקר"ר ד ו.

²⁵ נתיבות עולם ב נתיב התוכחה ב. וראה בבלי ברכות לה ב, שהנהנה מעוה"ז ללא ברכה גוזל לחקב"ה ולכנסת ישראל; וראה שו"ת משיב דבר ה צ שהכוונה היא, שהנהנה וכו' מונע השפעה שהקב"ה רוצה להשפיע על ישראל. על הקשר שבין ערבות ובין הכלל שכל ישראל הם נפש אחת ראה ספר המגיד לבעל הפמ"ג, ח"ג קונטרס מתן שכרן של מצוות, חקירה ד. וראה סעיף קסא.

המשך חכמה: "... מצד שכל ישראל ערבים זה בזה, ואם יעבור אחד הוא מזיק לחבירו ולהכלל כולו... שהעובר מצות ה' הוא גדר בין אדם לחברו שמזיק להכלל".²⁶

טובת האנושות הגמרא אומרת: "רבי אלעזר ב"ר שמעון אומר: העולם נידון אחר רובו והיחיד נידון אחר רובו. עשה מצוה אחת אשריו שהכריע את עצמו ואת כל העולם לכף זכות. עבר עבירה אחת אוי לו שהכריע את עצמו ואת כל העולם לכף חובה".²⁷ כותב המהר"ל: "הרשעים כאשר הם יוצאים מן התורה ועוברים את הסדר שסידר השם יתברך, בזה מחריבין כל העולם, כי כל העולם הוא אחד מקושר ומסודר, ושנוי הסדר שסדר השם יתברך דבר זה הוא שנוי אל הכלל".²⁸ כותב נפש החיים: "על ידי מעשיו או דבריו ומחשבותיו אשר לא טובים, הוא מהרס ר"ל כמה כוחות ועולמות עליונים הקדושים".²⁹

קידוש השם המדרש אומר: "... ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום כביכול מתישין כח גדול של מעלן".³⁰ הדברים אמורים בעיקר בעבירות הנעשות בשאט נפש, להכעיס וכד'.³¹

בנסיבות מסוימות מצוה להפריש מאיסור תוך כדי פגיעה קשה בחוטא

פוסק השו"ע: "אדם הרואה אחד מישראל מכה חברו, ואינו יכול להצילו אם לא שיכה המכה, יכול להכותו, כדי לאפרושי מאיסורא".³² יש הסוברים שמותר להכות מי שאינו רוצה לקיים מצות עשה המוטלת עליו.³³

פוסק השו"ע: "הרואה כלאים של תורה על חברו אפילו היה מהלך בשוק קופץ לו וקורעו מעליו מיד ואפילו היה רבו שלמדו חכמה, שאין כבוד הבריות דוחה איסור לא תעשה המפורש בתורה".³⁴

²⁶ משך חכמה שמות כד ג.

²⁷ בבלי קידושין מ ב.

²⁸ נתיבות עולם נתיב התורה פרק א. וראה משנה אבות ה א: "בעשרה מאמרות נברא העולם... להפרע מן הרשעים שמאבדין את העולם שנברא בעשרה מאמרות...".

²⁹ נפש החיים שער א ג.

³⁰ איכר"ר א לג.

³¹ ראה רמב"ם יסודי התורה ה י. על עובר עבירות להכעיס ראה סעיף רצט.

³² שו"ע חו"מ תכא יג. יש דיונים בראשונים ובאחרונים אם מותר להכות במקרים נוספים, ראה רמב"ם עבדים ג ה ובאחרונים, ראה לדוגמא מרומי שדה בבא קמא כח א.

³³ ראה קצוה"ח שו"ע חו"מ ג אות א; נתיבות המשפט שם ביאורים אות א; משובב נתיבות שם; מנחת חינוך ח ס"ק י; אמרי בינה ב דיני דיינים ט; אור שמח ממרים ד ג; שו"ת משנת יעבץ חו"מ סימן ע.

³⁴ שו"ע יו"ד שג א. וראה תורת היולדת פרק נט ציון ה, הדן בשאלה האם המפריש מאיסור צריך לשלם את הנזק הממוני שהוא גרם, ובסיום דבריו כותב: "וכך שמענו בשם היחזון איש' שהורה לשרוף ספרי מינים השייכים לאחרים, ואין לחוש לאיסור גזל". וראה חשוך חמד בבא קמא עמ' רא. וראה שו"ת שרגא המאיר ג קה שפשיטא לו שמי שעושה כדין פטור מלשלם.

הפרשה מאיסור שיש בה גם פגיעה בזולת מותרת רק בתנאים הבאים³⁵

- א. חיזוק הדת ותיקון העולם כותב ספר חרדים: "אל תצא לרב מהר', ואמרו 'מתון מתון ארבע מאות זוזי שויה', ופרי המהירות חרטה"³⁶. פוסק המחנה חיים: "... שמי שרוצה לעשות עבירה במזיד אין ישראל חבירו צריך להפרישו... דדגול מרבבה מודה דבית דין בוודאי מכין אותו כדי להפרישו מעבירה אבל מי שאינו דיין ושופט אסור להכותו..."³⁷.
- ב. הפגיעה מונעת את העבירה פוסק המנחת חינוך: "... לאפרושי מאיסורא הוא קצת מצוה אבל אם אינו מכשיל בידם - אינו עושה שום איסור אם יודע שאינו מקבל תוכחה, או שהוכיח אותו ולא קיבל לא עבר כלל"³⁸. פוסק הפתחי חושן: "... להזיק מבלי שימנע האיסור... אסור בכל אופן"³⁹. הרב ישראל סובר שיש מצוה להפריש מאיסור רק אם יש להניח שכתוצאה מכך ימנע העבריין מלעבור אותה עבירה גם בעתיד.⁴⁰
- ג. המפריש ראה במו עיניו שנעשית עבירה⁴¹ או שהוא יודע זאת בודאות.⁴²
- ד. החוטא יודע מה חטאו.⁴³
- ה. אין דרך אחרת למניעת העבירה.⁴⁴
- ו. הפגיעה היא סבירה ואינה קשה יותר ממה שבית דין היה פוגע בו.⁴⁵
- ז. הפגיעה אינה יתר על הנחוץ. פוסק הפתחי חושן: "אם יכול להציל עצמו בהכאה מועטת אסור להכותו יותר, וכן אם חירפו אסור להכותו"⁴⁶.
- ח. ההפרשה לשם שמים פוסק המהרי"ט: "רשע כמותו אינו רשאי להכותו"⁴⁷. כותב החפץ חיים: "צריך לחקוק בנפשו.. דאפלו אלו שמצוה להורגן כמו הרודף אחר הזכור ואחר נערה המאוסה ואחר חברו להורגו, זה שהורגן צריך להזהר אחר כך מאבק שלהם. כי אם חס ושלום, יכשל ההורגם בעברה כיוצא בהם, יחשב לו אותו הנהרג לדם נקי..."⁴⁸.

³⁵ ראה סעיף פא. וראה סעיף צט.³⁶ ספר חרדים מז ג. וראה הערה 61.³⁷ שו"ת מחנה חיים או"ח יו"ד ב, או"ח כב.³⁸ מנחת חינוך מצוה ח אות י. וראה אור שמח ממרים ד ג; שו"ת אגרות משה או"ח ה כ ח.³⁹ פתחי חושן א ס"ק א.⁴⁰ ראה שו"ת עמוד הימיני סימן י. הערת הרב נבנצל: "צ"ע לעני"ד".⁴¹ ראה בבלי ברכות כ א.⁴² ראה שו"ת שער אפרים סה. וראה חכמת שלמה על שו"ע חו"מ שמח סעיף א.⁴³ ראה מנחת חינוך מצוה ח אות י.⁴⁴ ראה שו"ע חו"מ תכא יג.⁴⁵ ראה חפץ חיים הלכות לשון הרע י ב.⁴⁶ פתחי חושן ה פרק ב ט. וראה שם ס"ק כח מה נ"מ אם מכים את המכה מדין אפרושי מאיסורא או מדין הצלת המוכה. וראה שו"ת מהרי"י אסאד ב קסד, שהפוסקים האוסרים על הבעל להכות את אשתו כדי להפרישה מאיסור סוברים שניתן ליסרה באופנים אחרים.⁴⁷ שו"ת מהרי"ט ב אבהע"ז מג. וראה תורה תמימה על שמות ב יג ס"ק לח.⁴⁸ שמירת הלשון שער התבונה פרק יז בשם ר"פ. וראה סמ"ק הגהות ר"פ מצוה פב אות ו. וראה מכתב מאלהו ג עמ' 139: "אם אדם מעניש את חברו, והוא אינו זך ונקי עתיד ליתן את הדין על שציער את חברו". וראה חשוקי חמד שבת עמ' רח: "שנקמה צריכה להיות כולה לשם שמים... וברוב צדקתו וענוותנותו חשש יעקב

ט. "והייתם נקיים"⁴⁹ פוסק המהרש"ל: "... כל בר ישראל יכול להכות חבירו, כדי לאפרושי מאיסורא... ודוקא באדם מוחזק לכשרות, שידוע שלשם שמים עשה, והוא אדם חשוב ומופלג, אבל בסתמא דאינשי לאו כל כמיניה דאם כן לא שבקת חי לכל בריה וכל אדם ריק ילך ויכה חבירו על דבר הוכחה..."⁵⁰.

אין מצוה להפריש מאיסור אם יש חשש סביר שהמפריש ינזק.⁵¹
אסור להפריש מאיסור אם עשוי להגרם נזק לצד שלישי,⁵² אם עלולים להתעורר מריבה, מחלוקת⁵³ או שעלול להגרם חילול השם.⁵⁴
מי שהתכוון להפריש מאיסור, ואחר כך התברר כי הוא פגע בזולתו שלא כדין, יצטרך לפצות את הניזק כמקובל בדיני נזיקין.⁵⁵

בית דין אינו כופה הפרשה מאיסור.

על הפרנסים לעודד עושי מצוה ולתת גבוי למי שמפריש את הזולת מאיסור. כותב הרב הרצוג: "מסופר בקידושין ס"ו על מעשה של ינאי המלך בענין אלעזר בן פועירה שדבר קשות כנגד המלך, ונאמר בספרו של יוסף בן מתתיהו שהמלך מסר דינו לחכמים... ולפי שלא דנהו אלא למלקות בעט בחכמים... וקשה באמת למה לא דנו אותו למיתה?... אך זה אפשר לישב... אלעזר זה... דימה שאמת בפי השמועה, והרי היה מקום לחשוב שכיוון לאפרושי מאיסורא, שלא יהיה כהן גדול פסול משמש במקדש, ולא כיון לביישו".⁵⁶

גם כיום מצוה להפריש מאיסור.⁵⁷ האגרות משה כותב: "הנה בדבר האשה שניסת בערכאות קודם שנתגרשה בגט פטורין כדת, והשתדל כתר"ה אשר בעלה הראשון יתן גט ושהאשה תקבל הגט, דבר גדול עשה כתר"ה לסלק איסור אשת איש ממנה".⁵⁸ הרב אויערבך פוסק: "ונראה שאם אחד רואה בחברו ששותה יין של ערלה, ואינו יכול בשום אופן למנועו אלא ע"י זה שיחליף אותו ביין של טבל, או של סתם יינם, דמסתבר דאין כאן שום איסור בזה שעושה מעשה בקום

שבנקמו בזיון בתו אולי תתערב ח"ו מחשבת נגיעה עצמית על זלזול כבודו וטובתו ולא תהיה כוונתו בלתי לה' לבדו... לכן ואיש תבונות יחריש". וראה כיוצא בזה סעיף קפא בענין מי שמתפלל למות רשע או פוגע ברשע.

⁴⁹ ראה סעיף נ.

⁵⁰ ים של שלמה בבא קמא ג ט.

⁵¹ ראה עמוד הימיני סימן י סעיף יא.

⁵² ראה סעיפים שמה - שמו. וראה חשוקי חמד פסחים עמ' עח, שאסור לגזול מאחד כדי למנוע חטא מן השני.

⁵³ ראה סעיף שב.

⁵⁴ ראה הערה 61.

⁵⁵ ראה בבלי ברכות כ א בענין רב אדא בר אבהו. וראה ים של שלמה בבא קמא ג כז. וראה הערה 37.

⁵⁶ תחוקה לישראל על פי התורה ג' עמ' 302.

⁵⁷ ראה מצות התוכחה, מצות התוכחה א א, שהטענה שאין בדור הזה מי שידוע להוכיח, אמורה ביחס לתוכחה לאחר מעשה, אך תמיד קיימת מצוה להפריש מאיסור בשעת מעשה.

⁵⁸ ראה שו"ת אגרות משה אבה"ז ג נ. וראה שיעורי תורה לרופאים רפח.

ועשה, ונותן לו יין של טבל, כיון דלא קעביד שום מכשול, אלא אדרבה מציל אותו בכך ממכשול יותר גדול.⁵⁹ כותב הרב זילברשטיין: "ומעשה היה אצל הגר"י אברמסקי זצ"ל שסירב לסדר קידושין למי שלא נימול... והסביר... שיש חיוב לגלגל עליו כדי להכריחו שימול, וזהו שמעכב סידור קידושין".⁶⁰

גם כיום מותר להפריש מאיסור רק כאשר ההפרשה היא לתקנה. הרב משה שטרנבוך פוסק: "הנה האיסור להסתכל בטלויזיא הוא חמור מאד, ומאביזרייהו דעריות הוא, שעל ידי הסתכלות בכלי טמא זה גורם לו להמשך אחריהם ובודאי חייבין להפריש אדם מלהסתכל בטלויזיא וגם לפעול בכל מיני דרכים לשם כך... וראוי לדבר ולהסביר להורים שהכלי הזה טלויזיא גורם צרות רבות, ואם נהנין בשעתו בדברי הבל, סופו שמושך המשפחה כולה לבאר שחת, ואין לך עון ומשחית כמוהו, אבל לענין לקלקלו ולהשחיתו אף אם משלם ראוי לשאול מקודם שאלת חכם, והנהוג ע"פ חכמים זוכה להצלחה תמיד".⁶¹

*

כמה מדינות קובעות בחוקותיהן שמותר לפלוש לבית הזולת כדי למנוע פשע.⁶²

⁵⁹ ראה שו"ת מנחת שלמה לה א. וראה א"ת ערך הלעיטהו לרשע וימות.

⁶⁰ חשוקי חמד בבא מציעא עמ' שכב.

⁶¹ שו"ת תשובות והנהגות א שסח. וראה זהר בראשית קסד ב, המובא במחזיק ברכה על שו"ע יו"ד רמא ד, שרחל נענשה על שציערה את אביו בשעה שגנבה את התרפים. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תשל: "שאלה: אם מותר לזווג לאחותו שאינה שומרת מצוות עם חילוני לנישואין... שידוע בגוונא שבשום אופן לא תנשא לאדם דתי ואם אחיה לא ישדך אותה עלולה היא להתחתן עם גוי ר"ל... נראה שהכל תלוי בכוונה, ושומר מצוה לא ידע דבר רע...". וראה שו"ת תשובות והנהגות ב קלח: "שאלה: פועל דורש לאכול ולשתות ולא יברך אם מותר לתת לו... העיקר נראה שאם יש כאן דרכי שלום אם לא יתנו לו לאכול או לשתות אז מותר ליתן לו... וטעם הדבר נראה שהאיסור כמו מכשיל עור שמריע לו בזה, אבל כאן מכוון לטובתו שיתקרב ולא ישנא יחדות...".

⁶² ראה ICL חוקת ברזיל 5 XI. נזכר שם הבטוי הלטיני in flagrante delicto, שפירושו בעצם עשיית העבירה. ראה כיו"ב גם חוקת ספרד 18 (2).

קעד. "הוכח תוכיח"

פסוק מפורש בתורה: "הוכח תוכיח את עמיתך"¹, ופוסק הרמב"ם: "הרואה חבירו שחטא או שהלך בדרך לא טובה מצוה להחזירו למוטב ולהודיעו שהוא חוטא על עצמו במעשיו הרעים"². כותב השל"ה: "על כן ראוי לכל אחד להאריך במילי דהוכחה כפי יכולתו... מכל מקום נלמד מזה גם כן לעמוד ולהזהיר על להבא, להודיע הדרך הטוב והישר, וירא שמים יוצא ידי שניהם, כי תוכחה על העבר, וללמד מוסר והנהגה אלהבא, כולם בחדא מחתא מחתינהו..."³.

כותב הפרי מגדים: "הנה הוכח תוכיח מצות עשה בפני עצמה היא ואם לא מוכיח לחבירו ביטל מצות עשה מלבד זה יש לו עונש מטעם ערבות..."⁴. תוכחה עשויה לתרום לשמירה על יחסים טובים שבין אדם לחברו.⁵ כותב ספר החינוך: "לפי שיש בזה שלום וטובה בין אנשים כי כשיחטאו איש לאיש ויוכיחו במסתרים יתנצל בפניו, יקבל התנצלותו וישלים עמו. ואם לא יוכיחו ישטמנו בלבו ויזיק אליו לפי שעה או באחד מן הזמנים"⁶.

כותב ספר החינוך: "אפילו הקטן חייב להוכיח הגדול, אם יראה הגדול הולך בדרך לא טוב"⁷. כותב הרב חיים מוולוז'ין: "אפילו עם הארץ שרואה בחבירו דבר מגונה חייב להוכיחו"⁸. מצוה להוכיח אפילו מלך.⁹

מצוה תוכחה מוטלת באופן מיוחד על כל מי שדבריו נשמעים. פוסק הרמב"ם: "תלמיד חכם... אם רואה שדבריו מועילים ונשמעים אומר ואם לאו שותק"¹⁰.

מצות תוכחה מותנית בתנאים הבאים

א. חיזוק הדת ותיקון העולם"¹¹ כותב הכתב סופר: "במצות התוכחה צריך להתבונן בשכלו ולשקול בשקל הקודש על מה יוכיח ולמי יוכיח ובאיזה אופן יוכיח, ודבר זה קשה על האדם מאוד יותר מקיום כל המצוות"¹². כותב הראי"ה קוק: "יש לעיין בדרכי בני אדם,

¹ ויקרא יט לב. וראה ספר מצות התוכחה.

² רמב"ם דעות ו ז. וראה הערות במסכתות ערכין ותמורה על ערכין טז ב, עמ' נט. הרב אלישיב מפרש שההולך בדרך שאינה טובה הוא מי שעשה דבר שאינו איסור גמור, כעין המפורש במסכת יומא (פו א) ה"ד חילול השם. ויתכן לומר, שהמדובר במי שזומם לעשות עבירה, ראה ספר המצוות עשין רה, או שמדובר במי שסוטה, ולו גם פעם אחת, מדרך הישר והטוב, ראה סעיף לט.

³ של"ה תולדות אדם פתיחה.

⁴ ספר המגיד ח"ג, קונטרס מתן שכרן של מצוות, חקירה ד. על הקשר בין תוכחה וערבות ראה בבלי סנהדרין כז ב. אחרונים רבים דנים בנושא זה, ואכמ"ל.

⁵ ראה מצות התוכחה, מצות התוכחה ב, שיש בתוכחה משום "ואהבת לרעך כמוך".

⁶ ספר החינוך רלט.

⁷ ספר החינוך רלט.

⁸ רוח חיים על אבות ב א.

⁹ ראה סעיף קנ הערות 49 - 52; סעיף רא הערה 49 - 51.

¹⁰ רמב"ם דעות ה ז.

¹¹ ראה סעיף מו.

¹² דרשות כת"ס דרוש לש"ש שנת תרט"ו.

כשרוצים להוכיח איזה איש להסירו מדרכו, אולי זה הדרך לפי ענינו טובה היא אעפ"י שיש בה חסרונות, אבל בחסרונותיה מגינות עליו בעד חסרונות יותר עצומות".¹³

ב. תוכחה המועילה¹⁴ הגמרא אומרת: "... כשם שמצוה על אדם לומר דבר הנשמע, כך מצוה על אדם שלא לומר דבר שאינו נשמע",¹⁵ וכותב הש"ח: "... אני אומר שזה ענין בפני עצמו ומיירי בדבר שהחוטאים אינם יודעים שזה אסור... ועל כל פנים יעברו, על כן מוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידיים".¹⁶

פוסק הרמב"ם: "וידבר לו בנחת ובלשון רכה".¹⁷ הגמרא אומרת במסכת ערכין: "עד היכן תוכחה רב אמר עד הכאה ושמאל אמר עד קללה ורבי יוחנן אמר עד נזיפה",¹⁸ ופוסק המהרש"ל: "נראה דלא פליגי הני אמוראי ארב אלא בסתם אדם בינוני... אכן בתלמיד חכם ותיק... שהוא בחזקת הנשמע למוכיחים - מודים כו"ע... דהוכח תוכיח אפילו מאה פעמים עד שיכנו ולא עד בכלל".¹⁹

לפיכך מוטלת מצות תוכחה רק על מי שבעצמו נותן דוגמא אישית למופת. כותב ספר הישר: "כי לא נכון לאדם ליסר לזולתו במה שאינו עושה וללמד מה שאינו מאמין בו, כי כל דבר שיצא מן הלב יכנס בלב, וכל אשר לא יצא כי אם מן הפה לא יעבור האזן...".²⁰

מאותו נימוק יש להזהר שלא להרבות בתוכחות בבת אחת. כותב ספר חסידים: "אם ראה החכם את חבירו או אחיו או קרובו שעושה עשרה דברים שאינם הגונים, והחכם יודע שאם יוכיחו על כולם אפילו באחת לא ישמע, ואם יוכיחו בחמישה - יקבל... יוכיחו בחמישה... שאם יגער בכולם אפילו המעט לא יעשה... תפסת מרובה לא תפסת".²¹

ג. כותב הרב אשכנזי: "... דבמצות תוכחה אינה כשאר מצוות אלא תלוי בראיה".²²

ד. פוסק הרמב"ם: "מצוה עליו להודיעו ולומר לו למה עשית לי כך וכך, ולמה חטאת לי בדבר פלוני".²³

¹³ מדות הראיה עמ' קנ. דוגמא נפלאה לעקרון זה ראה ספר חסידים (וויס.) ה - ו. וראה שמונה קבצים ו נז.
¹⁴ ראה מצות התוכחה, מצות התוכחה א א. וראה קובץ הערות יבמות תרנח: "דכל האיסורין שבין אדם לחבירו אינן איסורין אלא דרך קילקול והשחתה שלצורך... בלאו דלא תלך רכיל מותר לספר לשון הרע על בעלי מחלוקת כדי להשקיט המריבה, וכן בלאו דאונאת דברים מותר להקניטו בדברים דרך תוכחה, וכן מותר להלבין פנים דרך תוכחה אם לא חזר בו אחרי שהוכיחו בסתר, ומותר גם לקללו בשביל זה... דכל האיסורין האלו הותרו לצורך תועלת".

¹⁵ בבלי יבמות סה ב.

¹⁶ של"ח א דף א ב. וראה רמב"ם שביתת עשור א ז; שו"ע או"ח שלט א ושם תרח ב בחגה. וראה שו"ת הרלב"ח עז: "... כשודאי אינו יכול למחות אינו נענש על עון אחרים".

¹⁷ רמב"ם דעות ו ז. וראה מזרחי על התורה במדבר יב ו.

¹⁸ בבלי ערכין טז ב.

¹⁹ שו"ת מהרש"ל נה. ונראה לומר שמעיקר הדין כל אחד מצוה להוכיח כל עוד לא הוברר שאין להוכיח ואילו ראב"ע חידש שאין מצוה להוכיח כל עוד לא הוברר שיש סכוי שהתוכחה תשפיע.

²⁰ ספר הישר השער הי"ג.

²¹ ספר חסידים (וויס.) תתתשעג. ספר חסידים מביא לכך ראה מדברי אליהו הנביא בהר הכרמל.

²² מעשה אברהם או"ח כז דף כד א. נראה שהו"ח אם המוכיח יודע בודאות שנעשתה עבירה.

²³ רמב"ם דעות ו ו.

- ה. כבוד המוכח פוסק הרמב"ם: "המוכיח את חברו תחילה לא ידבר לו קשות עד שיכלימו, שנאמר: 'ולא תשא עליו חטא'".²⁴ כותב ספר חסידים: "אם שמעת איש אחד מלמד טעות לתלמידו לא תאמר טעות אתה אומר אם הוא מתבייש בזה אלא תודיעהו לאחד מקרוביו או לאוהבו ואל תשפוך דמו".²⁵ כותב הרב משה פינשטיין: "... שאם אפשר להוכיח את האדם ברמז אין להוכיחו בדברים קשים...".²⁶
- ו. פוסק הרמב"ם: "... ויודיעו שאינו אומר לו אלא לטובתו להביאו לחיי העולם הבא".²⁷

אין להוכיח במקרים הבאים

- חשש מתגובה קשה** כותב המאירי: "לעולם לא יהא המוכיח כועס בתוכחותיו כל כך עד שיהא דוחה את הנוכח מלפניו מכל וכל, שכל שהוא עושה כן גורם לו שיטרד ויצא לתרבות רעה...".²⁸ כותב המסילת ישרים: "וכמה פעמים יכנס אדם להוכיח חוטאים במקום או בזמן שאין דבריו נשמעים וגורם להם להתפרץ יותר ברשעם ולחלל ה' ולהוסיף על חטאתם פשע".²⁹
- המוכיח עלול להפגע** פוסק הרמב"ם: "... וכן תמיד חייב אדם להוכיחו עד שיכחו החוטא ויאמר לו אני שומע".³⁰ כותב המאירי: "תלמיד חכם, אף על פי שתורתו מכעיסתו בשעה שרואה מעשי בני אדם מכוערים ראוי לו למעט בכעסו כמה שאפשר לו וללמדם בנחת כדי שיערבו דבריהם על שומעיהם ויקבלו דבריו, וכדי שלא לגרום בעצמו שום נזק".³¹
- המוכיח יפסיד ממון** פוסק הרמ"א: "אף על פי שחייב אדם למחות בעוברי עבירה, וכל מי שאינו מוחה, ובידו למחות, נתפס באותו עון, מכל מקום אין אדם חייב להוציא ממנו על זה. ולכן נהגו להקל מלמחות בעוברי עבירה, שיש לחוש שיהיו עומדין על גופנו ומאודנו".³² פוסק הרב זילברשטיין: "חייב כל אדם להתריע על עוול שהוא רואה אבל אם יודע הוא מראש שמחאתו לא תשא פרי והמצב לא יתוקן אינו חייב להפסיד את פרנסתו".³³

²⁴ רמב"ם דעות ו ח. וראה אורחות צדיקים שער לשון הרע: "פעמים אפילו כשהחוטא רשע גמור, אין להכלימו ברבים במקום שיש לדאוג שמא יצא לתרבות רעה".

²⁵ ספר חסידים (מרג.) קלט.

²⁶ דרש משה ריש פרשת דברים.

²⁷ ראה רמב"ם דעות ו ז. וראה משך חכמה במדבר טז יז ד"ה וקחו איש מחתתו.

²⁸ בית הבחירה סוטה מז א. וראה רש"י דברים א ג: "מלמד שלא הוכיחן אלא סמוך למיתה. ממי למד מיעקב שלא הוכיח את בניו אלא סמוך למיתה. אמר: ראובן בני, אני אומר לך מפני מה לא הוכחתך כל השנים הללו כדי שלא תניחני ותלך ותדבק בעשו אחי". ראה סעיף קפו בענין מכה בנו גדול.

²⁹ מסילת ישרים פרק כ.

³⁰ רמב"ם דעות ו ז. וראה ספר החינוך רלט: "עד כדי שיהיה קרוב החוטא להכות את המוכיח", וראה ביאור הלכה סימן תרח ב ד"ה עד שיכנו.

³¹ בית הבחירה תענית ד א. וראה מגן אברהם שו"ע או"ח תרח ס"ק ג.

³² שו"ע יו"ד שלד מח בהגה. וראה שו"ע יו"ד קנז א בהגה; שו"ע חו"מ יב א בהגה.

³³ ראה הרב יצחק זילברשטיין, "היש חובה להתריע על חריגות בטיפול בחולה הטרמינלי", אסיא מ תמוז תשמ"ה עמ' 43 - 44.

תגרים מריבה ומחלוקת כותב בעל הפלא יועץ: "והחכם עיניו בראשו, וישית עצות בנפשו: איך ראוי ליסר ובמה ראוי ליסר ואת מי ראוי ליסר... ושלא יצא מחלוקת בעירו... הכל לפי המקום ולפי הזמן ולפי מה שהוא אדם וילשון רכה תשבר גרם".³⁴

הציבור עלול להנזק פוסק הצמח צדק: "ברופא מומחה שאם יוכיחו אותו ודאי יסע מן העיר, ודאי יהי חשש סכנה לכמה אנשים, י"ל אינו מחויב למחות".³⁵

גדול שכרו של מי שקיים מצות תוכחה. אומרת הגמרא: "אמר רבי... שכל זמן שיש תוכחות בעולם נחת רוח באה לעולם, טובה וברכה באין לעולם ורעה מסתלקת מן העולם. שנאמר 'ולמוכיחים ינעם ועליהם תבוא ברכת טוב'".³⁶ אומר המדרש: "ר' ירמיה אמר בשם ר' חייא לא למד אדם ולא עשה ולא שמר ולא לימד לאחרים ולא היתה ספק בידו להחזיק והחזיק ולא למחות ומיחה הרי זה בכלל ברוך".³⁷

גדול עונשו של מי שהיה בידו להוכיח ולא הוכיח. אומר המדרש: "א"ר אחא בשם ר' תנחום ב"ר חייא למד אדם ולימד ושמר ועשה והיתה ספק בידו למחות ולא מיחה להחזיק ולא החזיק הרי זה בכלל ארור הה"ד ארור אשר לא יקים".³⁸ פוסק הרמב"ם: "כל שאפשר בידו למחות ואינו מוחה הוא נתפש בעון אלו כיון שאפשר לו למחות בהם".³⁹ כותב המאירי: "לעולם אל יתירשל אדם בתוכחת הרעים והרקים, ואל ידון בעצמו מכיון שהטובים הולכים בישרת לב מה לנו ולרקים, שאין פורענות באה לעולם אלא בשביל הרעים וכשהיא באה אינה מתחלת אלא בצדיקים".⁴⁰

על חורבן בית ראשון אמרו חכמים: "לא חרבה ירושלים אלא בשביל שלא הוכיחו זה את זה".⁴¹ בתנאים ובנסיבות שאין אפשרות להוכיח את העובר יש למחות על העבירה שנעשתה ולבטא מורת רוח מהמעשה.⁴² כותב החתם סופר: "קיום חוקים ומצוות כל ישראל ערבים זה בזה ונכנס מי שאינו מוחה ויש בידו למחות בכלל אשר לא יקים את דברי תורה הזאת כפי רמב"ן פ' תבוא עפ"י ספרי, ומ"ש אשר לא יקים זה ב"ד שלמטה לאו דוקא ב"ד אלא כל אדם מישראל קטן וגדול שם הוא אם יש בידו לעשות...".⁴³

בית דין אינו כופה קיום מצות תוכחה.⁴⁴

³⁴ פלא יועץ ערך ענש. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תפא שאין לריב עם כהן מחלל שבת שעולה לדוכן משום איבה.

³⁵ צמח צדק החדש על שו"ע יו"ד קנז אות ז.

³⁶ בבלי תמיד כח א.

³⁷ ויקרא רבה כה א. וראה תוס' בבלי בבא בתרא י ב ד"ה עליונים למטה.

³⁸ ויקרא רבה כה א. וראה בבלי סוכה כט א: "ובשביל ארבעה דברים נכסי בעלי בתים נמסרין למלכות: על משהי שטרות פרועים ועל מלוי ברבית, ועל שהיה ספק בידם למחות ולא מיחו...".

³⁹ רמב"ם דעות ו ז. ראה בבלי שבת נד ב.

⁴⁰ בית הבחירה בבלי בבא קמא ס א. וראה בבלי מגילה יג ב: "אמר רבא ליכא ידיע לישנא בישא כהמן... אמר ליה: ישנו מן המצות. – אמר ליה: אית בהו רבנן. – אמר ליה: עם אחד הן". וראה ספר חסידים (מרג.) ריג.

⁴¹ בבלי שבת קיט ב.

⁴² ראה שערי תשובה ג קצז; ארחות צדיקים כד ח; משך חכמה ויקרא יט לב.

⁴³ שו"ת חתם סופר חו"מ קעז.

⁴⁴ ראה ספר החינוך מצוה רלט. וראה ספר המגיד ח"ג קונטרס מתן שכרן של מצוות חקירה ד: "במצות עשה תוכחה דהוה דיבור בעלמא יש לומר אין מכין ומענישין עליה בבית דין של מטה וה"ה בבית דין של מעלה כי אם בעידן ריתחא...".

על הפרנסים לעודד עושי מצוה ולתת גבוי למי שמקיים מצות תוכחה כדין.⁴⁵ החתם סופר כותב: "הובא בספר יוסף אומץ שעשו תקנה בשעת הגזירה שיוכיחו אחד את חברו מה שידוע בו וזה לא ישיב לו שום תשובה שלא יעשה סגורין לדבריו..."⁴⁶.

בכל מקרה של ספק יש לפרש את תקנות הקהילה באופן שלא באו למנוע תוכחה. פוסק השבות יעקב: "ק"ק שהסכימו בכח חרם על בני קהלת' לבל ירימו את קולם בבית הכנסת וכל המרים קולו יתן קנס חמשים זהובים ויעבור על החרם הן עתה ראובן החכם ראה לשמעון שהי' מרן נגד דין אחד מהחכמים ומזלזל בכבודם ולכן חרה אפו ויקנא לאלהיו ולתורתו והרים קולו כדי להשתיק רנון שמעון ואמר לו שתוק כי הדין דין אמת והתורה מחייבת אותך נידוי... ראובן זה שבתם לבבו עשה זאת וקינא קנאת ה' צבאות ותורתו ומיחה בו וגער בנזיפה ודאי דשפיר עבד... כי לא על דעת זה תקנו מעולם..."⁴⁷.

לאור ירידת הדורות⁴⁸ קשה יותר מבעבר לקיים מצות תוכחה כראוי. כותב הפלא יועץ: "ועתה בעוונותינו רבו עזי פנים שבדור, וזהו גם כן הטעם שאין בדור הזה מי שיוכיח, לפי שאין מי שיקבל תוכחה, כי בן לא יכבד אב ועבד אדוניו בת קמה באמה כלה בחמתה ופני זקנים לא נהדרו ואם יאמר אחד לחברו דבר מה של תוכחה אף הוא ישיב אמריו בגאווה ובזו דברים קשים כגידיים אמרים הממרים..."⁴⁹. כותב הכת"ס: "הנה כבר נמצא בספרן של גדולי האחרונים בכמה דברים שאי אפשר להעמיד הכל על דברי תורה בעת הזאת ואנן מה נענה בתריי' יתמי דיתמי אנן בדור שהעמיד ה' אותנו לשמור כרמו ולגדור פרצות התורה בכמה דברים 'עת לעשות לה' הפרו תורתך'. כמה פעמים צריך להעלים עין וכחרש לא ישמע ולהאטים אזנים וטוב לשתוק מלומר דבר שלא נשמע וצריך לשקול בפלס פעמים רבות אם לא יהי' קלקולו יתר על תקונו, ועל כזה אמר החכם 'אל תצדק הרבה' בפרט במקום שיש לחוש שמתעורר עייז מצה ומריבה, וגדול השלום ובפרט ובכלל אמרו מתון מתון וכו'..."⁵⁰.

דוקא בשל ירידת הדורות ראוי לעודד יותר מבעבר את אלו המוכיחים כדין.⁵¹

⁴⁵ ראה שו"ת בנימין זאב רמג: "צורבא מרבנן דהיינו בחור חריף מרבנן עומד בפרץ נגד עובר עבירות ומדריכו מדרך רעה לדרך טובה ובאותו קהל יש זקן קרוב לשבעים שנה ורוצה להשתרר עליו כגון לקרות בתורה קודם לו ושאלת מי יהיה מהם קודם הזקן בשביל זקנותו או היניק וחכים בשביל ידיעתו יראה מדרך התלמוד ומהפוסקים דהדין עם יניק וחכים".

⁴⁶ תורת משה פרשת דברים ד"ה בפרש"י. לפי שעה לא מצאתי את מקורו ביוסף אומץ.

⁴⁷ שו"ת שבות יעקב א יא. מעין זה ראה פנקס קהל וירונה א קעט שהוחלט לאסור כל דיבור בבית הכנסת, וראה שם א קצד, שהתקבלה תוספת לתקנה הראשונה: "אם ידבר איש אל רעהו מדברי תורה או מצרכי ציבור לא יובן בזה הפרט".

⁴⁸ ראה סעיפים עו קסב קסד.

⁴⁹ פלא יועץ ערך עזות. וראה סעיף פו.

⁵⁰ אגרות סופרים, אגרות בעל הכתב סופר אגרת ו.

⁵¹ ראה שו"ת בנימין זאב רמג: "וכיון דהאידינא לא אכשור דרי ראוי לנו להחזיק ידי העומדים נגד רשעי אומותינו ולהקדימם בכל דבר מצוה..."

פרק לד. טיפוח המון העם וקירוב רחוקים

קעה. טיפוח המון העם

כותב התולדות אדם: "הנה בימי חז"ל נחלקו המון אומה הישראלית לשתי חלוקות. הא', ת"ח גמורים אשר תורתם אומנתם וגובה שכלם עד השמים הגיע. והב', היו אנשים עובדי האדמה אשר פי חז"ל יקבם בשם עמי הארץ..."¹

לדעת חז"ל, המון העם מתחלק לשתי קבוצות - בורים ועמי הארץ.² הרמב"ם מבאר את ההבדל ביניהן: "בור, הוא האדם שאין בו מעלות הגיוניות ולא מעלות מדותיות כלומר לא תורה ולא מוסר, וגם טרם נקנו לו תכונות רעות, אלא כאילו הוא ריק מן הטובות והרעות... דומה לקרקע שאין זורעים בה שום דבר והיא נקראת בור... ועם הארץ הוא האדם שיש בו מעלות מדותיות אבל אין בו מעלות הגיוניות כלומר שיש בו דרך ארץ ואין בו תורה, זהו הנקרא עם הארץ..."³

¹ תולדות אדם עמ' קצט. וראה בבלי ברכות נז א: "...אם תלמיד חכם הוא... ואם עם הארץ הוא..." וראה בבלי עירובין לט א: "...אי צורבא מרבנן הוא... ואי עם הארץ הוא..." וראה בבלי שבועות יז ב - יח א: "ובמא? אילימא בתלמיד חכם... ואי בעם הארץ..." מדרש ויקר"ר ל יב מחלק את כל הציבור לארבעה סוגים, יש בו טעם ויש בו ריח וכו'. מסילת ישרים ד מחלק את כל הציבור לשלמי הדעת, לפחותים מהם ולהמון. וראה העמק דבר בראשית ט יט: "...רצון הקב"ה היה שהעולם יתנהג על פי שלשה אופני בני אדם, היינו אנשים פשוטים עובדי אדמה... אנשים אפרתים מרגישים בשכל אנושי הרבה ואנשים אלקיים דבקים בה'".

החכמים הם רק מיעוט. ראה משנה עם פירוש הרמב"ם, הקדמה עמ' כד: "לפי שבעלי החכמה מעטים מאד, שכך חייבה החכמה האלקית". וראה שם הקדמה לפרק חלק, שמבין בעלי החכמה רק מעטים עד מאד זוכים לשלמות. וראה מסילת ישרים בעריכת אברהם שושנה סדר ויכוח עמ' סד: "רוב האנשים בעולם הם האוילים וחסרי המדע והמיעוט אנשי השכל בטבע". וראה שמונה קבצים א רסו: "רוב בני אדם חיים הם את חייהם הרוחניים, וממילא גם חלק גדול מהמעשים, על פי השפעת הדמיון".

² חכמים מחלקים את כל מי שאינו חכם או תלמיד חכם לשלש קבוצות - בור, עם הארץ וגולם, ראה, לדוגמא, מסכתות קטנות מסכת דרך ארץ פרק רבי שמעון: "קרא ולא שנה הרי זה בור, שנה ולא קרא עם הארץ, קרא ושנה ולא פירש חכם, קרא ושנה ופירש נבון, לא קרא ולא שנה נוח לו שלא נברא".

³ משנה עם פירוש הרמב"ם אבות ה ט. וראה רש"י יומא לו א ד"ה הרי זה בור: "אפילו בדרך ארץ אינו בקי". וראה רש"י חולין צא א ד"ה הרי זה בור. וראה רש"י בבלי סוטה כב א ד"ה בור: "גרוע מעם הארץ". וראה רבינו יונה משנה אבות ב ה: "ועל זה נקרא עם הארץ מפני שהוא עמהם בדרך ארץ, ולפי שרוב בני העולם כמותו".

על פי ההגדרות ההלכתיות המון העם ברובו אינו בור אלא עם הארץ, ראה רמב"ם קדוש החדש ב ב: "שכל ישראל בחזקת כשרות עד שיודע לך שזה פסול", ומבאר הלחם משנה שם: "מסתמא אין אנו מחזיקים לשום אדם מישראל שהוא עם הארץ דהיינו שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ דעל הסתם כל ישראל בחזקת כשרים הם והם בדרך ארץ לפחות". על הבורים כותב שו"ת שבות יעקב ב נח: "מלתא דלא שכיחא למצוא כי האי". לעומתו, התולדות אדם, שדבריו הובאו בהערה 1, כותב על עמי הארץ: "והיו נעדרים מכל חכמה ומזימה ממדות ומדרך ארץ", ומכאן שלדעתו רוב עמי הארץ הם בורים. ראוי להעיר, שבדברי חז"ל לא תמיד קיימת הבחנה חד משמעית בשימוש במונחים עם הארץ ובור. לעיתים מכנים חז"ל גם את הבור בשם עם הארץ. לפיכך מצאנו מקומות שבהם נחלקו הראשונים מה כוונת חז"ל, ראה בבלי פסחים מט ב, ובשיטות הראשונים שם. בלשון התורה והנביאים עם הארץ הוא לעיתים כנוי דווקא למכובדים שבעם, ראה ספורנו בראשית כג ז; מצודת דוד מלכים ב כה יט.

על ההבדל בין גולם, בור ועם הארץ ראה פירוש המשניות לרמב"ם על אבות ה ט ובית הבחירה להמאירי שם ועל המשנה אבות ב ו. וראה בבלי חולין צב א שיש להבחין בין עם הארץ ובין ריקנים שבישראל. וראה בבלי ברכות כב א על ריקא, וראה המאירי שם.

התורה נתנה גם להמון העם**כולם קדושים⁴**

כותב הראי"ה קוק: "ולא עם הארץ חסיד", אבל מה שהוא למעלה מחסידות, כמו קדושה וענוה ותחית המתים וגילוי אליהו ורוח הקדש, מפני גודל קדושתם הם שוים לכל נפש, כי כל לבבות דורש ה', ואחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכון לבו לשמים".⁵ הרב סולובייצ'יק כותב: "נוסף לקדושה שאדם מישראל מקבל בירושה מאבותיו, יש בו קדושה שהקב"ה מקדש בה כל אחד ואחד מישראל בכל דור ודור. כאן אין הבדל בין תלמיד חכם לעם הארץ, בין איש מידות לאיש פשוט, בין יהודי עובד ה' לבין יהודי מגושם - כולם שוים בקדושת ישראל".⁶

כולם קבלו את התורה

כותב הלבוש: "והתורה בפומבי ניתנה לכל ישראל לקטנים ולגדולים לחכמים ולעמי הארץ".⁷ כותב המהר"ל: "כי התורה לא ניתנה רק לגדולי החכמים שהם רחוקים מן הטעות אבל התורה נתנה לכל".⁸ כותב הרב יוסף דב סולובייצ'יק: "המטרה של ההלכה היא דימוקרטיה מתחילתה ועד סופה. ההלכה אומרת כי כל דתיות המצטמצמת בקרן זוית של חבורה, כתה או סיעה, ונעשית חלקם של אנשי סגולה בלבד - שכרה יוצא בהפסדה. האידיאולוגיה הדתית הקובעת תחומים והמציבה גבולות בין בני אדם ביחסם אל האלקים, קוצצת בנטיעות".⁹

כולם קבלו את המצוות

כותב בעל התניא: "ובזה יובן חומר עונש איסור מלאכה בשבתות וחמץ בפסח השוה לכל נפש לפי שאף בנפש בור ועם הארץ גמור מאיר אור קדושת שבת ויום טוב... ולכן חייבו רז"ל לקום ולעמוד מפני כל עוסק במצוה אף אם הוא בור ועם הארץ, והיינו מפני ה' השוכן ומתלבש בנפשו בשעה זו".¹⁰ כותב הכתב והקבלה: "כי החסיד שבחסידי ישראל והנביא אשר בתורה שוה במעשה התורה והמשפט... עם האזרח בישראל מדלת עם הארץ...".¹¹

כולם שותפים ליעוד האומה

כותב הראי"ה קוק: "נאה עד אין חקר הוא האידיאל של הקמת עם סגולה, ממלכת כהנים וגוי קדוש... והחיים הקבוציים צריכים להכליל את הכל, מראש הפסגה של טהורי רוח ועדיני נשמה רוממה עד שפל התחתית של פחותי נפש, הנועדים להתעסקות השפלה של הצדדים הנמוכים שבחיים".¹²

⁴ ראה סעיף כז.

⁵ פנקסי הראי"ה ג ליקוטים מכת"י הראי"ה עא.

⁶ על התשובה עמ' 132. וראה שמות יט ו. וראה משך חכמה שמות יג ט.

⁷ לבוש יורה דעה סימן קס יג.

⁸ תפארת ישראל, הקדמה. וראה דרשות חתם סופר ב דף רצו ב.

⁹ איש ההלכה - גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 45.

¹⁰ תניא מו. וראה רמב"ם מעשר יב א: "אימת שבת על עמי הארץ ואינו עובר בה עבירה".

¹¹ הכתב והקבלה שמות יח כ. וראה רש"י בבלי מנחות מג ב ד"ה כולי האי נמי; רש"י בבלי שבת לב ב ד"ה

ונמסרו לעם הארץ.

¹² אורות, זרעונים ז.

הרמב"ם מציין ארבעה חסרונות של המון העם

- שמירת מצוות מיראה ולא מאהבה¹³
 - "... רוב להיטות ההמון והתפקדותם אינה אלא בזלילה במאכל ובמשתה ובתשמיש..."¹⁴
 - "... כי מאד נוטה ההמון להאמין בשגעונות..."¹⁵
 - "מי שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ הרי זה בחזקת רשע ופסול לעדות מדבריהם, שכל מי שירד עד כך חזקה שהוא עובר על רוב העבירות שיבואו לידו..."¹⁶
- הרמב"ם כותב שהמון העם מואס במצוות שטעמן אינו ידוע.¹⁷

למרות חסרונותיו, להמון העם חלק נכבד בהגשמת יעודי התורה¹⁸**תרומה לכלל ולמדינה**

חיוני לאומה¹⁹ כותב אם הבנים שמחה: "אף שיש אנשים רמי השגה ובדעת שלימה, וישנם אנשים קטני הדעת ופחותי ערך, אבל כולם נצרכים לאומה, ומשלימים אלו את אלו וצרכים להיות באגודה אחת".²⁰ כותב השיחות מוסר: "וכן בד' מינים שבלולב, 'הללו עושים פירות והללו אין עושים פירות', וצרכים אלו לאלו, ואם יחסר האחד לא יועיל ולא ירצה כי אין זה 'כלל', וכדכתי' 'יחלק לבם עתה יאשמו'".²¹

ישוב העולם הרמב"ם כותב בפירוש המשניות למסכת אבות: "וזה יקרא עם הארץ, כלומר שהוא מתאים לשוב הארץ וקיבוצי המדינות, לפי שיש לו מדות תיטב בהן חברתו עם זולתו..."²²

כותב הרמב"ם בהקדמה לפירוש המשניות: "כי אילו היו כל בני אדם למדנים מתפלספים היה העולם אבד, והיה האדם כלה ממנו בזמן קצר, לפי שהאדם חסר מאד זקוק לדברים רבים, והיה מוכרח ללמוד חרישה וקצירה ודישה וטחינה ובשול ועשיית כלים לכל אלה עד שיושג לו המזון וכן היה צריך ללמוד טויה ואריגה כדי לארוג מה שילבש ובנין כדי לבנות לו מקום לחסות, ויעשה כלים לכל אלה, ולא יספיקו חיי מתושלח כדי ללמוד כל המלאכות שאדם זקוק

¹³ ראה רמב"ם תשובה י א. וראה ספר העיקרים מאמר שני יד.

¹⁴ מו"נ ג לג. וראה שם א מו: "כי לא יבין ההמון דבר שמציאותו ודאית אמת שאין בו פקפוק כי אם הגוף". וראה חידושי אגדות למהר"ל בבא בתרא ח א ד"ה אין פורענות: "עמי הארץ... אין בהם שכל רק הם בעלי חומר בלבד".

¹⁵ מו"נ ג כט. וראה רמב"ם יסודי התורה ז א; שם דעות ה ה. וראה כתבים רפואיים א עמוד 62: "ובכלל רוב מה שאומר העם שהוא טובה, הוא רעה באמת ורוב מה שיחשבו שיהיה רעה, הוא טובה באמת".

¹⁶ רמב"ם עדות יא א.

¹⁷ ראה פירוש הרמב"ם על התורה ויקרא כו טו.

¹⁸ על יעודי התורה ראה סעיפים כז – לא.

¹⁹ ראה סעיפים כז – לא.

²⁰ אם הבנים שמחה עמ' רסח בשם הדברי חיים על התורה.

²¹ שיחות מוסר תשל"א מאמר יב.

²² משנה עם פירוש הרמב"ם אבות ה ו. וראה בראשית יח ב: "וישא עיני וירא והנה שלשה אנשים נצבים עליו...", וראה בר"ר מח ט: "... ואם אני רואה אותן חולקים כבוד אלו לאלו אני יודע שהם בני אדם מהוגנים...".

להם בהכרח למען קיומו ואם כן מתי ילמד אותו אדם חכמה ויבין במדע, לפיכך נמצאו כל אלה כדי לעשות את העבודות הללו, שהעולם צריך להם..."²³.

כותב הסמ"ג: "אלמלי הבעלי בתים... שמפזרין ממונם למלכות ולתלמידי חכמים, ועמי הארצות חורשים וזורעים לא היו תלמידי חכמים יכולים ללמוד תורה"²⁴.

גמילות חסדים כותב הפלא יועץ: "כי יש רבים מבני ישראל שנראים לפנים כלים ריקים אבל יש בידם מצוה זו של הצלת ישראל שבוה הם מכריעים ועוברים את החכמים והגדולים שבישראל"²⁵. כותב הנצי"ב: "ידוע מאמרם בברכות דאפילו ריקנים שבישראל מלאים מצות כרימון, ועל כרחך אין הפירוש מצות חוקיות, דאם כן אינו ריקם אלא מצוות גמ"ח וצדקה..."²⁶. מבאר הבן איש חי: "אפילו ריקנים שבה, רוצה לומר ריקנים מן התורה, דאין מן הראוי לקרותם בנים, עם כל זה הם מלאים מצות, אלו הצדקות שנקראים מצוות בסתם, כרימון, ואז על ידי הצדקה נמצאו מלאים תורה ומצוות משל העניים המקבלים הצדקה"²⁷.

סיוע לחכמים הראי"ה קוק כותב בקובץ הראשון מבין שמונה קבצים: "האינטלגנציה חושבת שיכולה היא להפרד מעל ההמון, שאז תהיה יותר בריאה ברוחה, יותר אצילה במחשבתה. זוהי טעות יסודית, טעות שאינה מכרת את הצדק הבריא שיש בהכרות הטבעיות, בהרגשות הטבעיות, ובחוששים הטבעיים שלא נתתקנו, אבל גם לא נתקלקלו על ידי שום השפעה קולטורית. הצד הבריא של היושר מצוי הוא באנשים גסים יותר ויותר ממה שהוא מצוי במלומדים... ולאו דוקא בהרגשת המוסר השרשית עולה ההוא ההמון על אנשי הסגולה, גם בהרגשת האמונה, הגדלות האלקית, היופי החושיות... הוא יותר בריא וטהור בההמון"²⁸. כותב הראי"ה קוק בקובץ השני מתוך שמונה קבצים: "ראוי להשתוקק להיות מחובר עם כל כלל ישראל. וכל מה שיזקק יותר את דעותיו ומעשיו, כן יוכל להיות מתחבר עם הדרגות היותר גדולות ועם הדרגות היותר קטנות שבכלל... וכל מה שיחסר חיבור עם הדרגה היותר ירודה, לעומתו חסר החיבור עם הגדולה שבמדרגות"²⁹.

על הפרנסים לפעול למען המון העם. כותב הראי"ה קוק: "וצריכים המנהיגים, הדואגים לטובת הכלל, לשום אל לב איך לחנך את הדור ביחש לכל חלק וחלק בפני עצמו"³⁰. כותב הרב זילברשטיין: "דמותו של מנהיג אמיתי נמדדת ברצונו העז לסייע לכל בר ישראל באשר הוא, ובמיוחד לפשוטים שבהם..."³¹.

²³ משנה עם פירוש הרמב"ם, הקדמה עמ' כג.

²⁴ סמ"ג עשין סוף מז.

²⁵ פלא יועץ ערך הצלה. וראה תוס' בבלי שבועות טז א ד"ה אלא, ודבריהם מובאים בסעיף עט.

²⁶ רנה של תורה מיטב שיר, שיר השירים ד יג. וראה העמק דבר דברים כט ט. וראה כלי חמדה ריש פרשת ניצבים: "... אמנם לאחר חטא העגל נתחלקו ישראל לשלש מחנות כהנים, לויים וישראלים. כהנים ולויים הי' שרי התורה ועבודה וישראל הם עמודי גמ"ח ועל ידי כולם יתקיים הלאום הישראלי..."

²⁷ בניהו מגילה ו א. על צדקה של המון העם ראה שו"ת שבות יעקב א עד.

²⁸ שמונה קבצים א קמ. וראה שם א תתה; שם ב סז; שם ב פו; שם ג עט; שם ח י.

²⁹ שמונה קבצים ב קכח.

³⁰ שמונה קבצים א סא.

³¹ עלינו לשבח בראשית עמ' קד.

על פרנסים לפעול למען המון העם בדרכים הבאות

חיזוק אמונה ויראת שמים כותב רבינו בחיי: "אבל ההמונים כמה זקוקים הם להערה עליהם ולהדרכה אליהם, וכל שכן המוני אנשי זמננו זה, אשר הזניחו הידיעה והמעשה ברב חובות האיברים, קל וחמר לחובות הלבבות".³² הרמב"ם כותב: "המצוות התלויות באיסור עבודה זרה... כולם לקביעת ההשקפות האמיתיות והשרשתן בהמון במשך השנים".³³

אומרת הגמרא: "עלמא אמאי קא מקיים אקדושה דסידרא", ומבאר רש"י: "... וכיון שנוהג בכל ישראל בתלמידים ובעמי הארץ ויש כאן שתים קדושת השם ותלמוד תורה חביב הוא וכן יהא שמייה רבה מברך שעונין אחר הגדה שהדרשן דרש ברבים בכל שבת היו נוהגים כך..."³⁴.

סיוע בקיום מצוות הרמב"ם כותב: "כיון שגלו ישראל בימי נבוכדנאצר הרשע התערבו בפרס ויון ושאר האומות ונולדו להם בנים בארצות הגויים, ואותם הבנים נתבלבלו שפתם והיתה שפת כל אחד ואחד מעורבת בלשונות הרבה וכיון שהיה מדבר אינו יכול לדבר כל צרכו בלשון אחת אלא בשיבוש... ומפני זה כשהיה אחד מהם מתפלל תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבח הקב"ה בלשון הקדש... וכיון שראה עזרא ובית דינו כך עמדו ותקנו להם שמונה עשרה ברכות על הסדר... כדי שיהיו ערוכות בפי הכל וילמדו אותן ותהיה תפלת אלו העלגים תפלה שלימה כתפלת בעלי הלשון הצחה, ומפני ענין זה תקנו כל הברכות והתפילות מסודרות בפי כל ישראל כדי שיהא ענין כל ברכה ערוך בפי העילג".³⁵

כותב האבודרהם: "... ור"י פירש טעם אחר לקדיש בלשון ארמית מפני שהיו רגילין לומר אותו אחר הדרשא... והיו שם עמי הארץ שאינם מכירים אלא ארמית שהוא לשונם לכך תקנו לאמרו בלשון ארמית שהכל מבינים אותו".³⁶

ר' יעקב בעל הטורים פוסק: "הלכות ברכות השחר... ולפי סדר הגמרא היה ראוי לברך על כל אחת ואחת בשעתה ולפי שאין הידים נקיות תקנו לסדרן בבית הכנסת וגם מפני שרבים מעמי הארצות שאין יודעים אותן תקנו שישדרום בבית הכנסת ויענו אמן אחריהם ויצאו ידי חובתן".³⁷

פוסק התשב"ץ: "שאלת במה שנהגו בכמה מקומות להוציא בשבת חתונה שתי תורות והחתן קורא באחת פרשת ואברהם זקן בא בימים מאין מוצא המנהג... ונראה שנהגו כן מפני... שרוב חתנים הם עמי הארץ ואינם יודעים לקרוא והרגילו אותם לקרוא פרשה ידועה אפילו לעמי הארץ..."³⁸.

חיזוק לימוד תורה הגמרא מעידה שחזקיה המלך טיפח את המון העם. "... בדקו מדן ועד באר שבע ולא מצאו עם הארץ, מגבת ועד אנטיפרס ולא מצאו תינוק ותינוקת, איש ואשה,

³² תורת חובות הלבבות, הקדמה עמ' ז. וראה רש"י דניאל יא לג.

³³ מו"נ ג לה. וראה רמב"ם עבודה זרה א ג, שהתורה ניתנה כדי למנוע מהמון העם מלהגרר אחרי עבודה זרה.

³⁴ רש"י בבלי סוטה מט א ד"ה אקדושה דסידרא.

³⁵ רמב"ם תפילה א ד.

³⁶ אבודרהם, הקדיש ופירושו. וראה טור או"ח נו.

³⁷ ראה טור או"ח מו.

³⁸ שו"ת תשב"ץ ב לט.

שלא היו בקיאיין בהלכות טומאה וטהרה...³⁹ אומרת הגמרא: "בתורה אחד קורא ואחד מתרגם...". ומבאר רש"י: "שהתרגום אינו אלא להשמיע לנשים ועמי הארץ שאינן מכירין בלשון הקודש... ובתרגום של תורה צריכין אנו לחזור שיהו מביינין את המצוות".⁴⁰

מספר ר' פתחיה מרגנשבורג: "ואין עם הארץ בכל ארץ בבל ובארץ אשור ובארץ מדי ופרס שלא יודע כל עשרים וארבעה ספרים וניקוד ודיוק וחסרות ויתרות...".⁴¹

מניעת עבירות

לפני עור פוסק הרמב"ם בהלכות מעשר: "מי שהיה נושא ירק וכבד עליו משאו ורצה להשליך ממנו על הדרך כדי להקל ממשאו, לא ישליך עד שיעשר כדי שלא תהא תקלה לעמי הארץ, שאוכלין אותו דמאי".⁴² בהלכות שמיטה ויובל פוסק הרמב"ם: "... שאין מוסרים דמי שביעית לעם הארץ, ואפילו כל שהוא, שמא לא יאכל אותו בקדושת שביעית".⁴³

סייג לתורה כותב הכתב סופר: "הנה כמה פעמים עקרו החכמים בתקנתם מצוה דאורייתא כגון שלא לתקוע בראש השנה שחל בשבת וכדומה... רוב המון עם אינם נוהגים בכל זה והיו מוכרחים חז"ל לעקור להרוס הדת על מנת לבנות...".⁴⁴

תקנות מבאר התשובה מאהבה: "... שהבקיאים בדיני שמיטה לא היו צריכין שום תקנה, כי בקל אפשר להם להפקיע עצמם משמיטה, שימסרו שטרותיהם לבית דין וכיוצא בהן. אלא המון עם לא בינות לא ידעו כדת מה לעשות. וזהו שדקדקו 'ראה את העם נמנעו מלהלוות זה את זה' ר"ל עם הארץ לחברו עם הארץ, שאינם יודעים היתר, והיו מונעים מלהלוות זה את זה, ולכך תיקן הלל פרוזבול...".⁴⁵ כותב הרב זילברשטיין: "... העירוב הוא לא מצות עשה... וגם מדאורייתא לא איכפת לן שלא יעשו עירוב ולא יטלטלו. אלא שאנו רוצים להתחכם, ולכן עושים צורת הפתח כדי שלא יכשלו בזה עמי הארץ...".⁴⁶

הגנה עליהם על הפרנסים להגן על המון העם⁴⁷ ולהשריש בקרב הציבור את המצווה לנהוג עם כל אחד באחווה⁴⁸ ובערבות.⁴⁹

³⁹ בבלי סנהדרין צד ב.

⁴⁰ רש"י בבלי מגילה כא ב ד"ה ובנביא אפילו אחד קורא ושנים מתרגמים. וראה רש"י בבלי שבועות טז א ד"ה הכי גרסינן לה בתוספתא.

⁴¹ סיבוב רבי פתחיה מרגנשפורג, עמ' 8.

⁴² רמב"ם מעשר יא ז. וראה א"ת ערך אין מחזיקין ידי עוברי עבירה.

⁴³ רמב"ם שביעית ח י.

⁴⁴ כתב סופר על התורה, מגילת אסתר על הפסוק כי מרדכי היהודי עמ' קנד. וראה משנה עדיות א יד ופירוש הרע"ב. וראה סעיף שלו הערה 38.

⁴⁵ שו"ת תשובה מאהבה א עב. וראה חידושי הרשב"א בבלי שבת יח ב: "ולי נראה דמשום הפקר בית דין נגעו בה דלב בית דין מתנה עליהם להפריש העם מאיסור". וראה שו"ת נשמת חיים ק: "... דכדי להפריש העם מאיסור, לב בית דין מתנה עליהם שיהא החמץ הפקר, ושתהא ההלואה באופנים המועילים להיתר". וראה חשוקי חמד פסחים עמ' קמב: "בכל מה שהעם נוהג להנצל מאיסורים מחזקים אותם בית דין על ידי הפקדם, כדי שלא יעברו על איסור".

⁴⁶ ראה חשוקי חמד פסחים עמ' שכב.

⁴⁷ ראה סעיפים קסה – קסז קצד. וראה רש"י ביצה יא ב ד"ה אף הפותח: "חבר כשהתחיל למכור יינו או ככרו לעולי רגלים ברגל, וממשמשי בה יד הכל, וטומאת עם הארץ ברגל טהורה... דכל ימות הרגל אשתראי, שלא לביישם".

⁴⁸ ראה סעיף קסט.

דאגה לצרכיהם

הרשב"א פוסק: "... הואיל ותקני העיר ומנהגם הוא בכך. דלא גרע משטר העולה בערכאות הנכרים, שהוא כשר, דלא מרעי נפשיהו. וכ"ש סופר העיר שהעמידוהו לכך, והתקינו שיהיו עושין כן, משום עמי הארץ שאינן יודעין לחתום".⁵⁰

התחשבות ברצונם

אין גוזרים גזירה על הציבור, אלא אם כן גם עמי הארץ יכולים ורוצים לעמוד בה.⁵¹

שו"ן

זו מדת חכמים. הגמרא אומרת: "אמר רבי יוסי: מפני מה הכל נאמנן על טהרת יין ושמן כל ימות השנה - כדי שלא יהא כל אחד ואחד הולך ובונה במה לעצמו, ושורף פרה אדומה לעצמו",⁵² ופוסק הרמב"ם: "כבר ביארנו שעמי הארץ נאמנים הן על טהרת פרת החטאת מפני חומרתה אין מזלזלין בה, וכן נאמנים הן על טהרת יין ושמן של נסכים אם אמר טהור הוא הרי זה בחזקת טהרה מפני חומרתו נזהרין בו, וכן נאמנים הן על התרומה בשעת הגיתות והבדים מפני שכל העם מטהרין עצמן וכליהן כדי לעשות יינם ושמנם בטהרה, עברו הגיתות והבדים אינן נאמנים".⁵⁴

פוסק הרמב"ם: "טומאת עם הארץ ברגל כטהורה היא חשובה... לפיכך הן נאמנים כל ימות הרגל בין על הקודש בין על התרומה, משעבר הרגל חוזרין לטומאתן",⁵⁵ וכותב מהרי"ץ חיות: "והיה עיקר הסיבה לעליית רגל משום לחבר את לבות ישראל זה לזה אבל עדיין לא תושג המטרה אם לא יהי' נאמנים זה לזה לטהרות, וראו חז"ל עצות מרחוק... שלא יבא השטן לרקד ביניהם בימים הקדושים הללו, לגרום שנאה ופירוד הלבבות ועשאו כל ישראל חברים בשעת הרגל ואף עמי הארץ נאמנים אז על יינם ועל שמנם, ומפני זה הרשות לחבר ועם הארץ לאכול יחד לחם, ולהיות יחד בסעודת מרעים ועל זה תגדל האהבה ויתחברו הלבבות זה לזה".⁵⁶

תוספות חדשים אומר: "... ומעולם לא שמענו שכהן עם הארץ לא יעבוד במקדש".⁵⁷

ר' יהודה בן הרא"ש פוסק: "עתה נוהגין לקבל עדות כל אדם כל זמן שלא נפסל באחד מן הדרכים הפוסלים אותו וסמכין על הא דגרסינן בחגיגה בפ' חומר בקודש אמר רב פפא כמאן מקבלינן האידנא סהדותא מע"ה כר' יוסי...".⁵⁸

לדעת רבים מן הפוסקים יש לתת לעמי הארץ זכות בחירה.⁵⁹

⁴⁹ ראה סעיפים קצא - קעד; א"ת ערך כל ישראל ערבין זה לזה. המגן אברהם שו"ע או"ח קלט ס"ק מתיר להעלות עם הארץ לתורה.

⁵⁰ שו"ת הרשב"א ב קיא. וראה סעיף רמה על זכויות עם הארץ במערכת המשפט וההוראה.

⁵¹ לדוגמא, למרות שהמון העם הוא בחזקת טמא, לא אסרו עליו לגור בירושלים, ראה רמב"ם בית הבחירה ז יג - יד. וראה סעיפים שז שי.

⁵² ראה סעיפים קסה - קעד קצד.

⁵³ בבלי חגיגה כב א.

⁵⁴ רמב"ם מטמאי משכב ומושב יא א.

⁵⁵ רמב"ם מטמאי משכב ומושב יא ט.

⁵⁶ הגהות מהרי"ץ חיות בבלי נדה לד א.

⁵⁷ תוספות חדשים, משנה חלה ד ח. וראה רש"י חגיגה כו א ד"ה ואומרים להם, תוס' חגיגה כו ב ד"ה שלא.

וראה תו"ט תמיד רפ"ז ד"ה להשתחוות, בסופו, וצ"ע.

⁵⁸ שו"ת זכרון יהודה נח.

⁵⁹ ראה סעיף קיח.

עם זאת, המון העם אינו מקפיד בשלמות על קיום כל המצוות ולפיכך הוא אינו נאמן בעיני תרומות ומעשרות,⁶⁰ טומאה וטהרה⁶¹ ושביעית.⁶² לעם הארץ אין זכות להבחר ולהתמנות.⁶³ גדול שכרם של פרנסים המטפחים את המון העם. הגמרא אומרת: "וכל המלמד את בן עם הארץ תורה אפילו הקדוש ברוך הוא גוזר גזירה מבטלה בשבילו, שנאמר 'ואם תוציא יקר מזולל כפי תהיה'".⁶⁴

כותב הרש"ר הירש: "הצדיקים והחסידים שלנו חיו בתוך ההמון, עם ההמון ולמען ההמון. הם ראו את תפקידם להעלות את ההמונים אליהם".⁶⁵ כותב הרב וויינברג על הבעש"ט: "... גואלים של המדוכדכים, גואל נפשם השסועה והמעונה, הבעש"ט. הוא ירד אל עמק הבכא של חיי העם הפשוטים, וזרה סם מרפא על פצעייהם השותתים דם... הוא הופיע כמפיץ אור לפזורים, לנדחים ולטועים".⁶⁶

החובה לטפח את המון העם באה לידי בטוי בפסיקה ובהוראה. המשנה ברורה פוסק: "דאפילו ע"ה גמור שאין בו מקרא ומשנה מזמנין עליו בזמן הזה שאם היו פורשין מהם היו גם הם פורשין מן הצבור לגמרי".⁶⁷

על השינויים בקרב המון העם מאז ימי חז"ל ועד ימיו כותב התולדות אדם: "בדורות רבות שאחר חכמי התלמוד... נתמעט חכמת החכמים ובינת הנבונים, וגם נתמעט מהסכלות והפחיתות ומגרעון המדות מן עמי הארץ...".⁶⁸ כותב הראי"ה קוק: "... מספר היחידים הגדולים הענקיים אנשי קדש הולך ומתמעט ולעומת זה הכלל כולו הולך ומשתכלל ומתפתח".⁶⁹ פוסק הרב שנבלג: "... אין ת"ח גמור בזמן הזה... אבל עם הארץ גמור גם כן אין בזמן הזה".⁷⁰ לשינוי לטובה ברמה הרוחנית של המון העם כמה הבטים הלכתיים. פוסק השו"ע: "מבטלים תלמוד תורה להוצאת המת... למאן דלא קרי ותני, כיון שיש לו מי שיתעסק עמו אין צריך

⁶⁰ ראה א"ת ערך דמאי.

⁶¹ ראה רמב"ם טומאות מת כג א. וראה שם אבות הטומאה יג א שהם בחזקת זבים לגבי טהרות; שם מטמאי משכב ומושב י א; שם תרומות ו ב. וראה עינים למשפט סנהדרין צ ב ד"ה שאין נותנין תרומה לכהן ע"ה.

⁶² ראה רמב"ם שמיטה ויובל ח י - יב.

⁶³ ראה סעיפים קב - קו וסעיף קמח.

⁶⁴ בבלי בבא מציעא פה א. וראה בדומה לזה רש"י על ירמיה טו יט.

⁶⁵ הרש"ר הירש בראשית ה כד.

⁶⁶ שו"ת שרידי אש ד עמ' רפב. וראה שמונה קבצים ז קלח: "נטתה החסידות האחרונה כלפי הכמותיות, חפצה להכניס את עמי הארץ כולם, על ידי התגברותה של התפילה על התורה, של האמונה הדבקותית בצדיקים על יסוד השימוש של תלמידי חכמים ותמיכתם הרציונלית. יש בזה קצת פסיעה כלפי בר, דוגמת החפץ של התפשטות הכמותית העולמית, דוגמת הכנסת ערב רב בתוך המחנה...".

⁶⁷ משנה ברורה סימן קצט ס"ק ב.

⁶⁸ תולדות אדם עמ' קצט. ראה תוס' מגילה לב א ד"ה גוללו מבחוץ וכו': "... אבל בדיעבד אין לחוש שהרי לא שכחי עמי הארץ כל כך עתה". וראה ב"ח על טור חו"מ לד: "... אבל כל שאינו לא בתורה ולא בדרך ארץ פסול הוא אפילו האידנא... ואין לחוש מהן שיבנה במה לעצמן דלא נמצאו מהם רבים כל כך".

⁶⁹ מאמרי הראיה א עמ' 30. וראה עקבי הצאן, מאמר הדור עמ' קיא; בפנקס יג עט; אגרות הראיה א שלב.

⁷⁰ שו"ת שרגא המאיר ז קי. הערת הרב נבנצל: "בחינוך הממלכתי כיום רוב התלמידים אינם יודעים אפילו הפסוק שמע ישראל. כמדומני זו ירידה ולא עלי' לעומת הדורות הקודמים". נראה להעיר על דבריו שחילונים דידן אינם שייכים לקטגוריה של המון העם.

להתבטל בשבילו, והוא שיש שם עשרה", ומוסיף הרמ"א: "וי"א דעכשיו מן הסתם מבטליו, שאין לך אחד מישראל בזמן הזה שאינו במקרא או במשנה".⁷¹ פוסק החוות יאיר: "... לענד"י דאין לנו ע"ה שדברו חכמים פה כמו שאין ע"ה שאמרו בו ששה דברים בפסחים פ"ג יע"ש".⁷²

למרות השיפור שחל ברמה של המון העם, גם כיום על הפרנסים להמשיך ולטפחם בכל המובנים.⁷³

פסוק מפורש בספר ירמיהו: "ולא ילמדו עוד איש את רעהו ואיש את אחיו לאמר דעו את ה' כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד גדולם נאם ה'".⁷⁴ כותב הראי"ה קוק: "אותה הערה השכלית, שהיא בעת ירידת הרוח נחלה רק לחלק קטן מבני אדם, מחסידים וחכמים נישאים שבהם, תהיה דרך הרבים כשיתקיים מה שכתוב: 'וכל בניך למודי ה'".⁷⁵ כותב האדמו"ר מליובאוויטש: "מעלת המשיח שיהיה עניו, דהגם שיהיה בתכלית הגדלות, וילמוד תורה עם האבות ומשה רבנו ע"ה, בכל זה יהיה בתכלית הענוה והביטול ללמוד גם עם אנשים פשוטים".⁷⁶

*

המדינות המפותחות שמות דגש רב על שויון הזדמנויות⁷⁷ המאפשר לכל השכבות להגיע להשגים חינוכיים ותרבותיים, ולרמת השכלה גבוהה יותר.

חוקת פאראגוואי קובעת, שיש לפעול לקידום החינוך של עובדי האדמה המתגוררים באיזורים הכפריים, כדי לאפשר גם להם להיות שותפים בהתפתחות הלאומית.⁷⁸ חוקת הודו קובעת שיש לקדם את האינטרסים הכלכליים והחינוכיים של השכבות החלשות ושל כל הכתות שבתחתית המעמד החברתי.⁷⁹

⁷¹ שו"ע יו"ד שמא א. הערת הרב נבנצל: "אין כל זה נכון בחילונים דידן".

⁷² שו"ת חוות יאיר ע. וראה סעיף עו הערות 61 63.

⁷³ ראה מפניי הרב עמי שיח: "לעת עתה אי אפשר שיהיו המונים גדולים ברמה גבוהה של אמונה".

⁷⁴ וראה קריינא דאגרתא א קצח: "חלילה לחניכת בית יעקב שתנשא לע"ה".

⁷⁵ ירמיהו לא לג.

⁷⁶ חזון הצמחונות והשלום, אפיקים בנגב ג. וראה פינקס יג עט. גם בימות המשיח יהיה מיעוט של עמי הארץ. ראה הקדמת עץ הדר עמ' ו: "הכתוב אומר גם על העתיד המזהיר... '... ויספת לך עוד שלש ערים על השלש האלה וגו' ... הרי אפילו המעלה היותר עליונה של הכלל אינה יכולה להתכונן כי אם כשימצא בקרבם – עד אשר יתעלה העולם ורוח הטומאה יבוער מן הארץ – אנשים פחותים ומגושמים, שסוף כל סוף אפילו מקרה רצח בשגגה איננו עלול לבא על ידי אנשים רוחניים ומופלגים מהמונוניות...".

⁷⁷ היום יום, א' מנחם אב.

⁷⁸ ראה סעיף צג.

⁷⁹ ראה ICL חוקת פאראגוואי 115 13.

ראה שם חוקת הודו 46.

קעו. האמצעים לטיפוח המון העם

על הפרנסים להעלות את הרמה של המון העם בכל התחומים וזאת בהדרגה, בהתאם ליכולותיהם, לתפיסתם ולדרך החשיבה שלהם.¹

אמצעים המושכים את הלב

כותב השבט יהודה: "כתבו קצת מנבוי לב, שהקדמונים היה מנהגם כשירצו לקרב העם שישמעו דבריהם היו לוקחים נבל ומנגנים וכשהעם קרב לערבות הניגון אז היו אומרים מה שנראה להם לתקון הסדר המדיני והישרת הנשמה".² פוסק הבן איש חי: "אמנם הדבר ידוע כי לדרוש בהלכות בלבד אין לב המון העם נמשך אחריהם אלא צריך שיהיה עיקר הדרש ורובו בדברי אגדה ומוסר ויזכור ג"כ הדרשן באמצע פסקי הלכות ע"י הקשר שיקשרם בדרשה שדורש על המקרא כדי למשוך לב העם אל הדברים האלה בחכמה ודעת".³

אמצעי המחשה

כותב הכוזרי: "והנה בני ישראל אף הם הובטח להם כי יורד אליהם מעם האלוק דבר מה אשר יראו ויכוונו אליו, כשם כווננו, בצאתם ממצרים, אל עמוד הענן ועמוד האש, שהיו מסתכלים בהם ומכבדים אותם ופונים אליהם ומשתחווים נכחם לאלוק יתב'... וכששמעו בני העם את הדבור האלוקי בעשרת הדברות, ומשה עלה אל ההר מתוך צפיה ללוחות הכתובים אשר יוריד אל העם ולארוך... והיה להם דבר נראה לעין אליו יכוונו...".⁴

כותב הרמב"ם: "... צוה יתעלה לעשות על הארון צורת שני מלאכים לבסס מציאות המלאכים בדעת ההמון, שהיא השקפה אמיתית שניה לדעה במציאות ה', והוא המקור לנבואה ולתורה".⁵ כותב הרמב"ם: "ולפיכך תארוהו בתארים המורים על גשמות כדי להורות עליו שהוא יתעלה מצוי כי אין ההמון משיג בעיון ראשון מציאות אלא לגוף דוקא... לפיכך כל מה שההמון מבין שהוא חסרון או העדר לא יתואר בו".⁶

חינוך ופסיקה בהתאם לתפיסות העולם המשובשות

פסוק מפורש בתורה: "לא ימצא בך... קסם קסמים מעוון ומנחש ומכשף",⁷ ופוסק הרמב"ם: "ודברים האלו כולן דברי שקר וכזב הן... אבל בעלי החכמה ותמימי הדעת ידעו בראיות ברורות שכל אלו הדברים שאסרה תורה אינם דברי חכמה אלא תהו והבל שנמשכו בהן חסרי הדעת

¹ ראה סעיף ס.

² שבט יהודה השמוד הל"ב עמ' פז. וראה שם משמואל קרח תרע"ד ד"ה והנה אמרו: "והנה כך היתה עבודת משה ואהרן בבחינת מוח ושכל לבד ולא היתה נראית בהם לא תנועה ולא התפעלות... והנה נדב ואביהוא חשבו שלהנהגת הדור יותר טוב שהמנהיג תהי' עבודתו בהתפעלות נרגשת למען שהרואים נמי יתפעלו ויעשו עבודתם בהתלהבות יותר...". וראה א"ת ערך אמונת ה' שבענין זה נחלקו הראשונים.

³ בן איש חי שנה ראשונה, הלכות, הקדמה. וראה רש"י בבלי שבת ל ב ד"ה מוטב תכבה נרו. וראה ביאור הגר"א משלי טו כג: "... וכאשר ראה ר' תנחום ששואלים אותו על פיקוח נפש אמר: מסתמא העם אינם יודעים שפיקוח נפש דוחה שבת, ואז פתח באגדה למשוך כל העם, כדי שישמעו כולם וידעו".

⁴ כוזרי א צז.

⁵ מו"נ ג מה.

⁶ מו"נ א כו. וראה שם א מז; רמב"ם יסודי התורה א ט; פירוש האברבנאל על התורה ויקרא כו א.

⁷ דברים יח י.

ונטשו כל דרכי האמת בגללן, ומפני זה אמרה תורה כשהזירה על כל אלו ההבלים תמים תהיה עם ה' אלהיך".⁸

כותב הרמב"ם במורה: "ונתיחדו הכהנים והלויים, ונעשה לכהנים הלבוש היותר נכבד נאה ויאה, בגדי קדש לכבוד ולתפארת, ושלא ישמש בעבודה בעל מוס, ולא בעל מוס בלבד, אלא אף הכיעורים פוסלים בכהנים כמו שנתבאר בדיני מצוה זו לפי שאין האדם מכובד אצל ההמון בצורתו האמתית אלא בשלמות אבריו ויופי בגדיו..."⁹.

בעלי התוספות מבארים כיצד מברך העולה לתורה: "... ואח"כ פותחו למקום שירצה לקרות בו וקורא כהן ולכתחילה הוא גוללו וסותמו קודם שיברך כדי שלא יאמרו ההמון שהברכות כתובות בו".¹⁰

כותב המאירי: "יש בני אדם שרגילים בדבריהם דרך שבועה לומר הימנותא וביאור ענינה כלומר באמונה או במי שהוא נאמן ומלה זו הואיל ואין גופה מיוחד לאחד משמותיו של הקב"ה מותר לאמרה אף בבית הכסא ואע"פ שהוא נגזר ממלת האל הנאמן אין מלת נאמן אמורה אלא דרך תואר מושאל אצלו ית' כמו שנודע למבינים ואע"פ שרוב שמות בדרך זה מ"מ יש מהן שנתייחדו בפי ההמון יותר ונאסרו על פי יחודם".¹¹

כותב הרשב"ץ: "רצית לעמוד על דעתי במה שנהגו בארצות אדום להשביע העדים... עוד אני מוסיף לומר שיכולים בית דין לחייבים להשבע אם רואים הדור מקילים בעדות שקר... ודורשים היתר לעצמם שעדות שאין בה שבועה אין בה איסור, אנו חייבין לדון על פי טעותם".¹²

פוסק הרב הילדסהיימר: "... אם לקרות לתורה בר מצוה שאינו נימול... בעוה"ר אין אנו מקפידין לקרוא לתורה כיאות רק שומרי תורה ומצוה, וגם יש חשש גדול שעמי הארץ יחשבו שמפני שלא עלה עוד לתורה הוא עוד כקטן ופטור מכל המצוות ועכ"ז נראה נכון להחזיק בדור יתום הלוה... כי מי שלא נכנס לברית קודש אינו כשאר עוזבי הדת".¹³

הצבת דרישות כפי יכולתו

כותב הפלא יועץ: "וכמו שהרועה בחיקו ישא את החולים ואת הקטנים שאינם יכולים להלך כך הרועה ישראל צריך לסבל עם קטני הערך, חסרי מדע, ולשא אותם על פי מדותם כאשר ישא האומן את היונק".¹⁴

⁸ רמב"ם עבודה זרה יא טז. וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים יח ט, החולק על הרמב"ם.

⁹ מו"נ ג מה.

¹⁰ תוס' בבלי מגילה לב א ד"ה גוללו. וראה מעין זה שו"ת אהל יהושע ב עו.

¹¹ בית הבחירה שבת י ב.

¹² תשב"ץ ג טו. וראה שו"ע חו"מ כח ב ובאחרונים שם. וראה שו"ת בית יוסף דיני כתובות יד: "... דאע"פ שר"ג לא גזר אלא עד סוף האלף החמישי אין זה ידוע להמון העם והם חושבים כי עדיין היא קיימת ומפני כך כתב מה שכתב בתשובות ההם... דדומה להם שהעובר עליה כעובר על דברי תורה אע"פ שלפי האמת עכשו ליתא לגזירת רבינו גרשום". וראה שו"ע אבהע"ז א יא. וראה העמק דבר שמות לה ב: "משום הכי החרים יהושע את יריחו לפי שכבשה בשבת וכתוב: 'כי קודש היא לכם' והרי קיי"ל דמעשה שבת אפילו בעבירה מותר מהתורה אלא עם הארץ הבינו כך עוד בימי יהושע ולא הניאן מלחשוב כך".

¹³ שו"ת רבי עזריאל חלק א או"ח ד. שו"ת חתם סופר חו"מ קפב.

¹⁴ פלא יועץ ערך רועה.

אומר המדרש: "א"ר אחא, עם הארץ שקורא לאהבה איבה כגון ואהבת ואייבת, אמר הקב"ה ודילוגו עלי אהבה..."¹⁵, ופוסק ערוך השלחן: "אע"פ שנתבאר שצריך לדקדק באותיותיה... יצא כיון שמדבר לפי דיבורו..."¹⁶.

כותב הרשב"א: "חס ושלוש למנוע מהתפלל כל מי שאינו יודע לכוון בכוונות שמכונים אליהם גדולי החכמים... שאם אתה אומר כן נמצאו הקטנים והנשים ועמי הארץ נמנעים מן התפלה ומן המצות ולא אלו בלבד אלא אפילו כל המון ישראל זולתי אחד או שנים בדור וכבר אמרו חכמי האמת ז"ל כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא..."¹⁷.

פוסק ערוך השלחן: "... עם הארץ ששומע המגילה הכתובה בלשון הקדש אע"פ שאינו מבין כלל בלשון הקדש יצא בשמיעתו מלה במלה..."¹⁸.

זו דרך הבורא. "דריש רבי יהודה ברבי אלעאי: מאי דכתיב 'הגד לעמי פשעם ולבית יעקב חטאתם?' 'הגד לעמי פשעם' - אלו תלמידי חכמים ששגגות נעשות להם כזדונות. 'ולבית יעקב חטאתם' - אלו עמי הארץ שזדונות נעשות להם כשגגות..."¹⁹.

"שלא נאמר בפירוש דבר שיקשה על ההמון להבינו"²⁰

כותב הראי"ה קוק: "דע יקירי שאין לך דבר המפסיד את יסוד השלמת החברה האנושית, כהשפעת עינים נעלים בהמון שאינו ראוי לקבלם..."²¹.

כותב הרמב"ם במורה נבוכים: "וזוהי הסבה שהתורה דברה כלשון בני אדם... והטעם מפני שהיא מוצעת שיתחילו בה וילמדוה הנערים והנשים וכלל האדם, ואין ביכלתם להבין הדברים כפי אמתתם, ולפיכך הסתפקו להם בהאמנת כל השקפה נכונה שראוי לאמתה, ובכל תיאוריה המישבת את הדעת כלפי מציאותה, לא כפי אמתת מהותה..."²². מבאר המהר"ל: "... אמרו חכמים ז"ל 'לעולם ילמוד אדם לתלמידו דרך קצרה'. ואם כתב הכל בתורה, אף דברים שבעל פה, והתורה היא נתנה לכל אדם, קטן וגדול, לא היה אפשר לאדם ללמוד - מי שאינו משיג כל כך - אם נכתבו כל הדברים שבעל פה בתורה. ולכך כתב בתורה עיקרי המצות, ודבר זה ילמוד

¹⁵ שיר השירים רבה ב א ד.

¹⁶ ערוך השולחן או"ח סב א.

¹⁷ שו"ת הרשב"א א תכג. וראה סעיף שה.

¹⁸ ערוך השולחן תרצ יג. ראה הגר"ז"נ גולדברג, בגדרי גרימת הריגה ודחיית נפש מפני נפש, הלכה ורפואה ב עמ' קעד: "... לדיני תורה קבעה התורה מה שנראה לעיני העם ולא מה שיודעים גדולי החכמים". נלענ"ד, שחכמים קבעו את ברכת החמה לפי התקופה של שמואל למרות פסק הרמב"ם קדוש החדש י ו, משום שהחישוב של שמואל היה ידוע ומפורסם להמון העם ופשוט לביצוע. וראה חזו"א או"ח קלד ד, ואכמ"ל.

¹⁹ בבלי בבא מציעא לג ב. וראה מרומי שדה יומא לה ב על נוסח הודוי של הכהן הגדול על השעיר המשתלח.

²⁰ מו"נ א יז. וראה אגרת תימן קאפח עמ' כד; מו"נ ב לא; שם ג כז; שם ג מא; ספר החינוך סט תצא והקדמת תפארת ישראל למהר"ל. וראה ילקוט שמעוני יתרו רפו.

²¹ אגרות הראיה א פט. וראה אפיקים בנגב, הפלס יא, עמ' 656. וראה שמונה קבצים א תקסז: "גדולי הדעה מלאים הם יסורים על שאין ההמון נותן להם את האפשרויות להביע את מחשבותיהם הגדולות... יראים הם שלא יזיקו את ההמון הכללי, שלא יפסידו את מוסרו ושלא יחרסו את קיבוצו, בזה שיתנו לו טוב גדול כזה שאינם יכולים לקבל אותו ולא להנות מאורו".

²² מו"נ א לג.

קטן וגדול. ותורה שבעל פה נתן לחכמים הגדולים, ולהם ימסרו לכל אחד ואחד כפי חכמתו; לרב תרבה, ולמעט תמעט.²³

כותב הרמב"ם בפירוש המשניות: "ולכן התירו להמון שישארו כפי דעתם לעשות הטוב לתקות הגמול ולהתרחק מן הרעות מיראת העונש, ומעודדים אותם על כך ומחזקים מחשבתם בו, עד שישגי המשיג וידע את האמת והדרך המושלמת מה היא".²⁴ המלאכת מחשבת כותב: "שאיין לאדם לצפה תשלום גמול על מעשיו ולא ישמש על מנת לקבל פרס אלא יהיה מורא שמים על פניו... אמנם הדבר הזה אין לדרוש להמון כי רבים מעמי הארץ בשמעם יאמינו שאין עוד להם שכר בעמלם ויצאו למינות".²⁵

החזקוני מבאר: "ומה שלא בירר להם בהרבה מקומות אלא הארץ ושלות העולם הזה, היינו כדי להשמייעם דבר השווה לכל לאנשים ולנשים ולטף לחכמים ולשאינם חכמים כדי להמשיך לבם ליראה. וכמו כן מטעם זה לא הזהיר משה רבנו לישראל עונש גיהנם אם לא ישמרו מצות התורה אלא הזהירם עונש חיי העולם הזה כמו שמפורש בפרשת בחוקותי ובפרשת תבא ובכמה מקומות אחרים".²⁶

פסקי הלכה המנוסחים באופן ברור, מובן וחד משמעי

כותב השפת אמת: "... דבפני עם הארץ צריכין לפרש ולא לומר בלשון סתום שיכולין לטעות".²⁷ פוסק המנחת יצחק: "והיוצא לנו מכ"ז דעכ"פ בסתם בני אדם אף שהמה מעוטי הבנה יש עוד מצוה בלמודם, אבל בודאי יש להזהר להסביר אותם שלא יבואו לידי טעות, וכמאמר המשנה הזהירו בדבריכם עפ"י פירוש הפשוט".²⁸

שלא יזלזלו בתורה ובמצוות

פוסק הרמב"ם: "דחווה היא שבת אצל הצלת נפשות... לפיכך חולה שיש בו סכנה עושים לו כל צרכיו בשבת... כשעושים דברים האלו אין עושין אותן לא על ידי נכרים ולא על ידי קטנים ולא על ידי עבדים ולא על ידי נשים כדי שלא תהא שבת קלה בעיניהם אלא על ידי גדולי ישראל וחכמיהם".²⁹

הרמב"ם כותב: "ולא מצאנו חכמים מן החכמים שמצבם דחוק מגנה אנשי דורו על שלא הטיבו לו חלילה להם... ולא התירו לעצמם את זה, והיו רואים בכך חילול ה' בעיני ההמון, שיחשבו שהתורה מלאכה ככל המלאכות שמתפרנסים בהן ותזדלזל בעיניהם...".³⁰

שנינו במסכת חגיגה: "אין דורשים... במעשה בראשית בשנים...", ומבאר הרמב"ם: "... וכבר ביארנו טעם זה בהקדמתנו לחיבור זה, והוא שההמון אי אפשר להם להבין אותם העניינים

²³ תפארת ישראל פרק סט.

²⁴ משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה לפרק חלק ד"ה ואתה המעיין. וראה רמב"ם תשובה י א; העמק דבר שמות כד ז ולב כז.

²⁵ מלאכת מחשבת פרשת יתרו (דף עח א).

²⁶ חזקוני דברים ז כד. וראה ראבי"ע דברים לב לט; פירוש הרמב"ם על התורה דברים ו כד; ספר העיקרים ג כה.

²⁷ שפת אמת פסחים מב א. וראה סעיף שג.

²⁸ שו"ת מנחת יצחק ט קא.

²⁹ רמב"ם שבת ב ג.

³⁰ משנה עם פירוש הרמב"ם אבות ד ז.

ואינם נמסרין אלא מאחד לאחד, ונזהרים בהם כי מעט מאד יבין בהם ההמון, וכשישמעם הפתי תשתבש אמונתו ויחשוב שהם סותרים את האמת, והם האמת".³¹

פוסק הרמב"ם: "ולא כל המקראות מתרגמינן בצבור. מעשה ראובן וברכת כהנים ומעשה העגל מן ויאמר משה אל אהרן עד וירא משה את העם וגו'... כולם נקראין ולא מתרגמינן".³² מבאר הרמב"ם בפירוש המשניות: "ולא תתורגם ברכת כהנים לפי שנאמר בה 'ישא ה' ויחשבו ההמון שזה סותר מה שנאמר אשר לא ישא פנים".³³

כותב ספר חסידים: "אין מגלים הגדה תמוה לקטנים פן יאמרו אין בו ממש ומדהא ליתא שאר דברים נמי אינם וכן לעמי הארץ שלא יאמינו וכן לכל מלעיגים עליהם".³⁴

פוסק הבנימין זאב, שאסור להורות לעם הארץ הוראה שהיא תמוהה בעיניו.³⁵ פוסק הרמ"א: "כי היה דרכם ז"ל להשוות מדותיהם כדי דלא ליתי ההמון למיטעי להשוות לקולא".³⁶ פוסק הש"ך: "אשכחן טובי שמן התורה מותר אלא שחז"ל צו שלא לפרסם הדבר בפני עם הארץ שלא יבאו להקל ולזלזל יותר..."³⁷

פוסק החיי אדם: "כל מיני קטניות וזרעונים כגון 'ריז' 'הירז' 'גריקע' וכל דבר שבעולם, בין הם עצמם שלימים ובין הקמח שלהם, אפי' כשיניחו אותם זמן מרובה וישרו במים, לא יבואו לידי חימוץ אלא לידי סרחון, ולכן מן התורה מותר לאכלם ולעשות מהקמח כל מה שירצו. אך הגאונים שהיו כמה מאות שנה לפנינו נהגו לאסור, מפני העמי ארצות שיבאו לטעות ויאמרו מאי שנא קמח קטניות או קמח ה' מיני דגן".³⁸

שלא יזלזלו בחכמים

פוסק הרמב"ם: "ויש דברים אחרים שהן בכלל חילול השם, והוא שיעשה אותם אדם גדול בתורה ומפורסם בחסידות דברים שהבריות מרגנים אחריו בשבילם, ואע"פ שאינן עבירות הרי זה חילול את השם כגון שלקח ואינו נותן דמי המקח לאלתר, והוא שיש לו ונמצאו המוכרים תובעין והוא מקיפן, או שירבה בשחוק או באכילה ושתייה אצל עמי הארץ וביניהן... ולא ירבה באריחות עמי הארץ וישיבתן, ולא יראה תמיד אלא עוסק בתורה עטוף בציצית מוכתר בתפילין ועושה בכל מעשיו לפנים משורת הדין".³⁹

³¹ משנה עם פירוש הרמב"ם חגיגה ב א. וראה מו"נ ב כט. וראה מורה נבוכים א יז: "אל תחשוב כי מדעי האלקות בלבד הם שאנו שומרים עליהם מפני ההמון אלא אף רוב מדעי הטבע". וראה בית הבחירה חגיגה יא ב.

³² רמב"ם תפילה ונשיאת כפים יב יב.

³³ משנה עם פירוש הרמב"ם מגילה ד ח. הרמב"ם מבאר שמעשה העגל הראשון לא מתרגם משום כבודו של אהרן, ואילו רש"י בבלי מגילה כה א ד"ה ומעשה עגל הראשון, מבאר: "פן יטעו עמי הארץ ויאמרו ממש היה בו שיצא מאליו".

³⁴ ספר חסידים (מרג.) רצז. וראה יעלזו חסידים תק – תקכ: "אין דורשין להמון העם טעמי תורה, משום דאתו לאורויי התרא..."

³⁵ ראה שו"ת בנימין זאב קיב.

³⁶ שו"ת הרמ"א כה. וראה סעיף סא.

³⁷ שו"ת שו"ע יורה דעה סימן קס ס"ק כב. וראה שו"ע יו"ד קכד כד; שם קס טז. וראה בבלי חולין טו א: "וכי דריש בפירקא דריש כר' יהודה משום עמי הארץ". וראה רש"י חולין יב א ד"ה פסח.

³⁸ חיי אדם קכז א. וראה הליכות שלמה מועדים ניסן – אב פרק חמישי ארצות הלכה 29.

³⁹ רמב"ם יסודי התורה ה יא. וראה שו"ע או"ח צ יח בהגה: "וי"א דאפילו בלא י' עדיף להתפלל בבית המדרש הקבוע לו... ואפילו הכי לא ירגיל עצמו לעשות כן שלא ילמדו עמי הארץ ממנו ויתבטלו מבית הכנסת..."

הגמרא אומרת: "דאמר רב יהודה לוליבא דקרא בסילקא, לוליבא דכיתנא בכותחא, ודבר זה אסור לאמרו בפני עם הארץ", ומבארים בעלי התוספות: "... שמלעיגים עלינו ואומרים שאנו קובעים מילי דחוכא והיטלולא בהש"ס..."⁴⁰. הרא"ש מבאר את הגמרא: "לוליבא דכיתנא – נותנים אותו במים עד שמלבלב ונעשה רך ואחר כך נותנים אותו בכותח. אסור לאמרו בפני עם הארץ שילעיגו על דברינו שדברים אלו אפילו הנשים יודעות אותן..."⁴¹.

השבות יעקב פוסק: "ראוי לכל מי שהגיעו להוראה שלא יורה שום הוראה בלתי עיון תחלה בספר... ובר מן דין ראוי לעשות כן במקום שאין בני תורה שלא יחשדו ויאמרו עמא דארעא שמחמירין עליהם שלא כדין מפני חסידות וכהאי גוונא ואין חושש להפסיד ממונם שהרי הורה כן מבלי עיון בספר..."⁴². כותב מהר"ם חגיז: "וכיוצא בלומדי תורה, אחרי שמעם מפיהם ומפי כתבם לאמר על כוכבי אור ומלאכי צבאו-ת רבותינו בעלי ההוראה כן כתב הקארו כן כתב הבוטון! ואילו היו החכמים חכמי הזמן היו ממעטים בכבוד עצמן ומרבים בכבוד רבניהם וחבריהם גם כן העמי ארצות היו מתנהגים על האופן האמור..."⁴³.

שלא יזלזלו בפרנסים

פוסק הרמב"ם: "כיון שנתמנה אדם פרנס על הצבור אסור בעשיית מלאכה בפני שלשה כדי שלא יתבזה בפניהם, אם המלאכה ברבים אסורה עליו קל וחומר לאכול ולשתות ולהשתכר בפני רבים ובכניסת עמי הארץ ובסעודת מרעות, אוי להם לאותן הדיינים שנהגו בכך מעלבון תורת משה שבזו דיניה והשפילוה עד ארץ והגיעה עד עפר וגרמו רעה לחן ולבני בניהם בעולם הזה ולעולם הבא..."⁴⁴.

פרנס שאינו מביא בחשבון את תפיסת המון העם עלול להעניש בידי שמים. הנצי"ב כותב: "ונמצא שהיה אהרן במעשה העגל מחטיא את קלי הדעת ועל זה נענש במיתת נדב ואביהוא... ואע"ג שכוון אהרן לשם שמים מכל מקום נענש..."⁴⁵.

ענישה המותאמת לתפיסותיו

מבאר הרמב"ם במורה: "ודרגת הלאו שאין בו מלקות הוא כל לאו שאין בו מעשה... חוץ מנשבע... ומקלל חבירו בשם, מפני שזק הקללה אצל ההמון חמור מנזק הנעשה בגוף..."⁴⁶.

כותב הרמב"ם: "כבר נתברר לך הטעם בחומרת מצות השבת שהיא בסקילה כי ההשקפות אם לא יהיו להם מעשים לבססם ולפרסמם ולהנציחם בהמון לא יתקיימו ולפיכך נצטוו בקידוש היום הזה כדי שיתבסס יסוד חידוש העולם..."⁴⁷.

⁴⁰ תוסי' בבלי נדרים מט א ד"ה ודבר זה.

⁴¹ פי' הרא"ש בבלי נדרים מט א ד"ה אסור לאמרו בפני ע"ה. וראה חשוקי חמד סנהדרין עמ' נג; א"ת ערך הלכה ואין מורין כן.

⁴² שו"ת שבות יעקב ב סד.

⁴³ שו"ע יו"ד לקט הקמח מודפס אחרי הלכות נדוי וחרם.

⁴⁴ רמב"ם סנהדרין כה ד. וראה פרק כ.

⁴⁵ העמק דבר שמות לב ה. וראה בבלי מגילה כה ב "לעולם יהא אדם זהיר..."

⁴⁶ מו"נ ג מא, ראה ספר החינוך מצוה רלא: "שאין בנו כח לדעת באי זה ענין תנוח הקללה במקולל ואי זה כח בדבור להביאה עליו". וראה שם מצוה סט, שהאיסור לקלל מנהיגים הוא סיג שמא יבואו למרוד בהם. וראה בבלי עירובין יט א, שמלכים היו שמים חכה בפיו של מי שנתחייב מיתה וזאת כדי שלא יוכל לקלל את המלך. וראה ספר החינוך מצוה קכט בענין עונשו של מי שבא על שפחה חרופה.

לא תמיד יש אפשרות להתחשב בעמי הארץ. לדוגמא, התורה מתירה נדרים לצורך חיזוק הדת, למרות שהם עלולים להוות מכשול להמון העם.⁴⁸ האגרות משה פוסק: "נראה ברור שמחוייבין לברר הדין אף אם יש לחוש ליציאת איזה מכשול לאיזה טועים ושוטים..."⁴⁹.

גם כיום יש לטפח את עמי הארץ על פי דרכם והבנתם. פוסק הרב דבליצקי: "ואין לתקוע לפני זמן יציאת יום הקדוש היות והנשים והמון עם מתחילין לעשות מלאכות בשמעם את קול השופר".⁵⁰ פוסק הרב משה מרדכי פרבשטין: "יתכן מצב שהציבור מתייחס אליו כאל מצב מסוכן, ואף על פי שבאופן אובייקטיבי אחוזי הסיכון במצב זה אינם גבוהים יחסית, יוגדר כמצב פיקוח נפש".⁵¹

גם כיום יש להתעלם במצבים מסוימים מתגובות אפשרויות של המון העם.⁵²

בימות המשיח עולם כמנהגו נוהג. פשיטא שלא הכל יזכו לדרגה הרוחנית הגבוהה ביותר ופרנסי ישראל ימשיכו להיות מחויבים להמון העם.

כותב הרב משה ליב שחור: "כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים". המים אינם מכסים את כל המקומות שבים במדה שוה; יש מקומות שבהם הם רדודים, ויש מקומות שבהם הם עמוקים, ועמוקים ביותר. כך גם מלוי הארץ בדעת ה', כל אחד ואחד כפי מדתו, לפי שורש נשמתו, תמלא נפשו בדעת ה'".⁵³

*

המומחים למדעי המדינה סוברים שעל השלטון לפעול בעניינים רבים באופן שיהיה מובן להמון ומתאים לתפיסותיו. במדינות אחדות השופטים מפרשים את החוקים על פי מה שמכונה השקפת האדם הממוצע.⁵⁴

⁴⁷ מו"נ ב לא. וראה שם ג לו.

⁴⁸ ראה רוח חיים אבות ג יג.

⁴⁹ שו"ת אגרות משה יו"ד ב מה.

⁵⁰ קיצור הלכות מועדים חלק א להרב שריה דבליצקי, דיני יום הכפורים, דיני תפילת נעילה כב. וראה שו"ת אחיעזר ג כח בנוגע לגיור ילדים ביחד עם אמם: "הצדק עם רומעכ"ת שאין לבי"ד התר להזדקק בענייני גרות כאלה אך אין אני מוצא לנכון שירעישו על זה רבני הדור ולצאת במחאה גלוי" נגד הגרות, כי בעיני עמי הארץ זהו כחילול השם שאינם מניחים הנשים להתגייר ובפרט הילדים שבאמת על פי דין אפשר לגיירם". וראה אחיעזר, קובץ אגרות א אגרת ה; אחיעזר, קובץ אגרות ב רי; נימוקי אורח חיים רמג א ס"ק א; שו"ת אגרות משה או"ח ג כה.

⁵¹ הרב משה מרדכי פרבשטין, "גדרי 'ספק פיקוח נפש', אסיא נג - נד אלול תשנ"ד עמ' 103. וראה שו"ת מנחת שלמה ב - ג לו; עלינו לשבח בראשית, שו"ת כז.

⁵² ראה פסק הלכה של הרש"ז אויערבאך, נעם א עמ' קנז. הפסק מובא בנשמת אברהם אבהע"ז עמ' ז.

⁵³ אבני שהם במדבר יד יד.

⁵⁴ "The average person". ראה בענין זה EB (2008), Obscenity. במדינת ישראל מפרש בית המשפט את החוקים על פי מה שמכונה השקפות האדם הנאור או הציבור הנאור. וראה מש"כ השופט מנחם אלון, ע"א 506/88 יעל שפר נ' מ"י, פד"י מח(1), עמ' 87, וכן השופט ד"ר גרשון גרמן, "מדינה יהודית ודמוקרטית", תחומין יח עמ' 479.

קעז. קירוב רחוקים

מצוה לקרב רחוקים לאמונה ולשמירת מצוות. כותב רבינו בחיי: "מעלות המאמין – ואפילו אם יגיע עד התכלית הקיצונית בתיקון נפשו לשם יתעלה... אינו כמעלת מי שהכשיר בני אדם והנחה את אנשי הרשע אל משמעת השם יתרוםם ויתהדר כי זכויותיו נכפלות כפי זכויותיהם במשך הימים והשתלשלות הזמנים".¹ פוסק הרמב"ם: "אבל בני התועים האלה ובני בניהם שהדיחו אותם אבותם ונולדו בין הקראים וגדלוהו ואינו זריז לאחוז בדרכי המצות, שהרי הוא כאנוס. ואע"פ ששמע אחר כך שהוא יהודי וראה היהודים ודתם הרי הוא כאנוס שהרי גדלוהו על טעותם. כך אלו שאמרנו האחוזים בדרכי אבותם הקראים שטעו, לפיכך ראוי להחזירן בתשובה ולמשכס בדברי שלום עד שיחזרו לאיתן התורה".² כותב סידור תיקון שבת: "וכמו שעבד נאמן שאוהב את המלך משתדל ומתאמץ להכניע אומות אחרים ולהכניסם תחת ממשלתו של מלך כן איש הישראלי החרד לדבר ה' אל יקטן בעיניו להשתדל תמיד ולהכניס רבים מבני ישראל תחת כנפי השכינה ובזה מכניע כח הסט"א ומרחיב גבול הקדושה".³

פסוק מפורש בקריאת שמע: "ואהבת את ה' אלוהיך", וכותב הרמב"ם: "וכבר אמרו שמצוה זו כוללת גם שנקרא את כל בני האדם לעבודתו יתעלה ולאמונה בו... כי אם אהבת את ה' באמת במה שהושג לך מהכרת אמתתו, הרי אתה בלי ספק תקרא את הפתאים והסכלים לידיעת האמת אשר אתה ידעתה".⁴ מצות הערבות⁵ ומצוות ואהבת לרעך כמוך⁶ מחייבות אף הן קירוב רחוקים.

זו דרך הבורא. אומר דוד המלך: "טוב וישר ה' על כן יורה חטאים בדרך...".⁷ ומבאר הרמב"ם: "זה ששלח נביאים להם מודיעים דרכי ה' ומחזירין אותן בתשובה".⁸ הנביא ישעיה אומר: "פרשתי ידי כל היום אל עם סורר ההלכים הדרך לא טוב אחר מחשבתיהם".⁹

¹ תורת חובות הלבבות שער אהבת השם פרק ששי.

² רמב"ם ממרים ג. וראה שם תשובה ב א: "אפילו עבר כל ימיו ועשה תשובה ביום מיתתו ומת בתשובתו כל עונותיו נמחלין...". על היחס לקראים ראה שו"ת הרמב"ם מהדורת בלאו תמט; שו"ת ר' אליהו מזרחי נז. על קירוב רשעים לעבודת ה' ראה ליקוטי מוהר"ן א רפב.

³ סידור תיקון שבת, בהקדמה. וראה הקדמת הכתב סופר "פתוחי חותם", שו"ת חתם סופר יו"ד.

⁴ ספר המצוות מצות עשה ג. וראה ספר החינוך מצוה תיח; נתיבות עולם נתיב אהבת השם ב; א"ת ערך אהבת ה'.

⁵ ראה הרב נחום אליעזר רבינוביץ "כל ישראל ערבים זה בזה", תחומין יא תש"נ עמ' 41 – 72.

⁶ ראה סעיף קעא.

⁷ תהילים כה ח.

⁸ רמב"ם תשובה ו ה.

⁹ ישעיהו סה ב.

מצוה לקרב רחוקים בדרכים הבאות

דוגמא אישית¹⁰

תלמוד תורה פוסק הרב וייס: "אם מותר ללמוד תורה עם בניהם של נשואי התערובת... ויל"ע לפי"ז מה יהי' הדין בבני מומרים... בעיקר הדברים נראים לכאורה דברי התוס'... דהיכא דהכוונה להחזירם בתשובה ליכא איסור".¹¹

הסברה כותב הרב הרצוג: "יחובתנו תהא לפעול על ידי הסברה והשפעה להשיב לב בנים אל אביהם שבשמים... ולהחזיר את העם בתשובה..."¹²

עידוד לקיום מצוות¹³ כותב הרמב"ם באגרת השמד: "אין ראוי להרחיק מחללי שבתות ולמאוס אותם אלא לקרבם ולזרזם לעשיית המצוות, וכבר פירשו רבותינו זכרונם לברכה שהפושע אם פשע ברצונו כשיבוא לבית הכנסת להתפלל מקבלים אותו ואין נוהגים בו מנהג בזיון וסמכו על זה מדברי שלמה עליו השלום: 'לא יבזו לגנב כי יגנוב למלא נפשו כי ירעב'. אל יבזו לפושעי ישראל שהם באים בסתר לגנוב מצוות".¹⁴ כותב הרב נבנצל: "מסופר שהגר"א אמר למומר לברך קודם שישתה".¹⁵

החדרת דמוי עצמי חיובי¹⁶ כותב ר' נחמן מברסלב: "ואפילו מי שהוא רשע גמור, צריך לחפש ולמצוא בו איזה מעט טוב, שבאותו המעט אינו רשע, ועל ידי זה שמוצא בו מעט טוב ודן אותו לכף זכות, על יד זה מעלה אותו באמת לכף זכות, ויוכל להשיבו בתשובה".¹⁷

תפילה בעבורם כותב רמח"ל: "ותראה שזהו רצונו של מקום, שיהיו חסידי ישראל מזכים ומכפרים על כל שאר המדרגות שבהם... שאין הקב"ה חפץ באבדן הרשעים אלא מצוה מטלת על החסידים להשתדל לזכותם ולכפר עליהם, וזה צריך שיעשה בכונת עבודתו וגם

¹⁰ ראה סעיף נ.

¹¹ שו"ת מנחת יצחק ג צח. וראה דברי האבד"ר המובאים בסעיף קע הערה 43. וראה שו"ת דברי יציב יו"ד קלז, שדן בהא דחולין קלג א, שאין לשנות לתלמיד שאינו הגון, ומחלק בכמה אופנים. א. האבד"ר מורה לקרב פושעים והגמרא בחולין מלמדת שאין ללמדם ביחד עם ההגונים כדי שהפושעים לא ישפיעו לרעה על ההגונים. ב. האבד"ר סובר שיש לקרב פושעים והגמרא במסכת חולין מלמדת שאם הם למדו קצת ולא חזרו למוטב – אין לשנות להם עוד. ג. האבד"ר סובר שיש ללמד תורה לכל מי שרוצה ללמוד ובמסכת חולין נאמר שהדברים אינם אמורים לגבי מי שידוע עליו שהוא תלמיד שאינו הגון. ד. ראה עיון יעקב על עין יעקב מכות י א, שאין מלמדים תורה לתלמיד שאינו הגון כשהוא בפני עצמו, אך מלמדים אותו כשהוא בין תלמידים הגונים.

¹² תחוקה לישראל על פי התורה א 52.

¹³ ראה סעיף ס וסעיף קעד.

¹⁴ אגרות הרמב"ם עמ' קכ. וראה רמב"ם תפילה ונשיאת כפים טו ו (אם כי שם לא מדובר על רשע). וראה בבלי כריתות ו ב: "א"ר חנא בר ביזנא א"ר שמעון חסידא: כל תענית שאין בה ממושעי ישראל אינה תענית, שהרי חלבנה ריחה רע, ומנאה הכתוב עם סממני קטרת. אביי אמר, מהכא: 'ואגודתו על ארץ יסדה' ". לעומת זאת ראה ויקר"ר טז ד: "א"ר לוי מצינו בתורה בנביאים ובכתובים שאין הקב"ה חפץ בקילוסו של אדם רשע". ואולי יש לחלק בין תענית שהיא חובה ובין קילוסים שהם רשות.

¹⁵ הערת הרב נבנצל.

¹⁶ ראה סעיף קנז.

¹⁷ ליקוטי מוהר"ן רפב.

בתפלתו בפעל, דהיינו שיתפלל על דורו לכפר על מי שצריך כפרה ולשיב בתשובה מי שצריך לה וללמד סגוריא על הדור כלו.¹⁸

פעילות הנוגעת לקירוב רחוקים צריכה שיקול דעת רב

קירוב הראויים בלבד הרמב"ם פוסק כיצד יש לנהוג עם קראים: "ראויים הם לחלקם מחלקי הכבוד להתקרב אצלם במעשה יושר ולהתנהג עמהם במדת הענוה ובדרך האמת והשלום כל זמן שגם הם ינהגו עמנו בתמימות ויסירו מהם עקשות פה ולזות שפה מלדבר תועה על חכמי הרבנים שבדור, וכל שכן כשישמרו לשונם מלהתלוצץ ומלהלעיג בדברי רבותינו ע"ה הקדושים התנאים חכמי המשנה והתלמוד שבדבריהם והמנהגים הקבועים לנו מפיהם ומפי משה מפי הגבורה אנו הולכים".¹⁹

כותב הראי"ה קוק: "והשי"ת יודע, שלא את כל הפושעים אני מקרב, כי אם אותם שאני מרגיש, שכח סגולי גדול מונח בפנימיותם..."²⁰.

קירוב באמצעים ראויים פוסק המשנה הלכות: "אפילו אי כוונתו לשם שמים אסור לעשות ולהתחשב על פי ההרגש אלא לעשות רק מה שנצטוונו".²¹ פוסק הרב שטרנבוך: "... ואם מחפשים דרכים לקרב הנוער באופן שזהו התרחקות מדרך אבותינו ונגד התורה, לא יצליחו... וקיום המשך היהדות לדורות הוא רק בשמירת דקדוקי המצוות בקיצוניות, אנו ובנינו, ודרך פשרות כדי לקרב רחוקים תביא בסוף רק חורבן ח"ו, ויש לנהוג בדרך 'שמאל דוחה וימין מקרבת', ובדרך חכמים נזכה לאור במושבותינו".²² כותב הרב נבנצל: "חשובים בקשר לקירוב רחוקים ועשיית קידוש השם – מותר לעשות אך ורק בתוך המסגרת של עשיית דבר ה'".²³

פוסק הרב סולובייצ'יק: "... ועדיף טפי שלא להתעסק בענייני קירוב, מאשר לעבור אחוק הממשלה".²⁴

המקרב לא ינזק כותב העיון יעקב: "ר' זירא בטר דמסיים צלותיה... לפי שהיתה מדתו לקרב רשעים ובריוני... לכך התפלל לתפלה זו שלא יחטיאו אותו גם כן ללמוד ממעשיהם בהתחברו לרשעים..."²⁵. כותב ספר חסידים: "מעשה אחד אמר לבנו: מדוע הלכת אחרי הבחורים הפריצים? אמר לו: לקחתי חבלי חכמים ומשכתיים אל תחת כנפי השכינה, כי ראיתי שהיו חפצים לשחוק בקוביא אמרתי להם תשחקו בפסוקים... אמר לו אביו: עד שבאת למשוך ונמשכת ונלכדת בחבלי שוא ובעבותות החטאת כי למדתם ד"ת להתלוצץ בהם ולשחוק..."²⁶. כותב ר' נחמן מברסלב: "מי שמשתדל תמיד לקרב בני אדם לעבודת הש"י, צריך לשמור את

¹⁸ מסילת ישרים פרק יט.

¹⁹ תשובות הרמב"ם פריימן שעא. וראה המספיק לעובדי ה', הבטחון עמ' 138: "והאפיקורסין ודומיהם, דינם כדין הגויים הגוזרים על הדת, אם אפסה תקוה להחזירם למוטב..."

²⁰ אגרות הראיה ב תקנה. וראה ליקוטי מוהר"ן א ו, שיש רשעים שאסור לקרבם.

²¹ שו"ת משנה הלכות מה"ת ג קנא.

²² אורחות הבית עמ' רנח.

²³ שיחות לספר בראשית שיחה ז.

²⁴ ראה מפניני הרב עמ' רכד.

²⁵ עיון יעקב, עין יעקב על ברכות טז א ד"ה ר' זירא.

²⁶ ספר חסידים (מרג.) תרמד. וראה ליקוטי מוהר"ן א נט.

עצמו שלא יתאחזו בו הקליפות והרע של אלו בני אדם.²⁷ כותב הראי"ה קוק: "מי שחסר לו החוש של שנאת הרשעים יוכלו התכונות המעשים והדעות הרעות להדבק בו ולפגמו..."²⁸.

הציבור לא ינזק כותב החתם סופר: "לעולם תהא שמאל דומה וימין מקרבת... אמנם אם יש לחוש שאותם אנשים רשעים יוכלו לתעתע ולהסיר לב שאר אנשים יראים יש אז חיוב להסיר קוצים מן הכרם ואינו ראוי משום ספק רחוק אולי יוכל להשיבם יכניסו או ינח כולם בספק".²⁹

גדול שכרו של הפועל לקרב רחוקים. כותב רס"ג: "ומי שמתקן בני אדם לעבודת אלקים וילמדם מה שיגיעו בו אליה יהיה ממצדיקי הרבים כמ"ש והמשכילים יזהירו כזהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד. ובעבור זה יצוה כל חכם על ההשגחה ובלמוד בני אדם והישרים".³⁰

מי שבידו לקרב ואינו עושה כן עונשו בידי שמים. אומרת הגמרא: "שלשה חללים חלה אלישע... אחד שדחפו לגחזי בשתי ידיים".³¹

בית דין אינו כופה לקרב רחוקים.

מן הראוי, שפרנסים יעודדו ויחזקו את כל העוסקים במצות קירוב רחוקים.

לקירוב רחוקים משקל בפסיקה ובהוראה. פוסק הרב וויינברג על אודות שירה בצבור בתנועות נער מעורבת בצרפת: "מכל מקום יש לומר, כיון שהמזמרים זמירות קודש גם כן מתכוונים לשם שמים, כדי לעורר רגשות דתיים אצל הבנות ולטעת בלבם חיבה לקדשי ישראל יש לסמוך על המקילים, וע' במס' יומא סט א גבי שמעון הצדיק: "עת לעשות לה' הפרו תורתך", ואמרו: 'מוטב תיעקר אות אחת מן התורה ולא תשתכח תורה מישראל'".³² בתשובה לשאלה אם מותר להתארח באולפנא של בנות ובעת הסעודה שומעים את שירת הבנות השיב רש"י אויערבאך: "למטרת 'קירוב רחוקים'... יש מקום להקל ולעבור על איסור קל כדי ליזכות אחרים בדבר גדול".³³ עוד כותבים בשמו: "וכן הורה רבנו להעוסקים בקירוב רחוקים בחוגי בית וכדו' דשרי ליתן לפנייהם דבר מאכל כפי הנימוס כדי לקרב הלבבות אף שאינם מברכים, אולם מן הראוי

²⁷ ליקוטי מוהר"ן תורה נט א.

²⁸ שמונה קבצים א תעג. וראה שמונה קבצים ז קס.

²⁹ תורת משה אמור ד"ה אמר אל הכהנים בני אהרן וכו'. וראה עלינו לשבח ויקרא עמ' פ.

³⁰ המבחר מאמונה ומדעות סוף מאמר ט.

³¹ בבלי סוטה מה א. וראה חסרונות הש"ס, ש"ס מהדורת אל המקורות ירושלם התש"י, שם מז א: "ולא כיהושע בן פרחיה שדחפו להנוצרי בשתי ידיו".

³² שו"ת שרידי אש ב ח, ושם הוסיף המחבר וכתב שרק לחז"ל נמסר להכריע מתי הוא העת לעשות ומה מותר להפר, והוא מקל רק משום שאין איסור גמור. וראה רבתינו עמ' קיא, על יחס החזו"א לתנועת עזרא, בה פעלו במשותף צעירים וצעירות: "הישוב החרדי היה כל כך מבודד, כאשר היתה פינה אחת שבאו לשאול, לא רציתי לפגוע. בס"ד, היהדות החרדית באה"ק התחזקה (על ידי עליה) ועכשיו רציתי בעצם לצוות על הפרדה בכל מחיר. אבל 'נתרכתי' (בין געווארען וויכער), וכל עוד ש'עזרא' שולח לישיבות - מובן, ישיבות ממש בלי יתר אשר כנטול דמי - יש לפעול הכל למען הפרדה, פרט לחיסול". על גדר הוראת שעה ראה סעיף פא.

³³ ועלה לא יבול 60, עמ' עב.

לשדלם בדרכי נועם לברך על אכילתם.³⁴ פוסק הרב זילברשטין: "הננו צריכים להתנהג עם הבריות בנימוס ובסלחנות... יש לקרבם ולעודדם, לדברי אליהם במתון מתון, לפתוח בשיח של אהבה וריצוי, אולי ירחם עליהם השם ובדיוק ברגע ההוא תכנס בלבם... רוח של תשובה ופיוס".³⁵

גם כיום מצוה לקרב הרחוקים. כותב הראי"ה קוק באגרת: "על כן צריכים למשוך את הכל בעבותות אהבה והחסד ולהחזיק בכל עז בדרך ה' הטובה הזאת, ולא להתפעל מכל אלה החפצים להגביר סיטרא דדינא, אפילו אם יהיו צדיקים וגדולים בתורה. כי בדורנו, דור עת קץ מגולה, אור בוקר דאברהם זורח, המביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה. ועל שלומי אמוני ישראל החובה והמצוה להרחיב את הרעיון והמחשבה בעבודת הקדש הזאת, של הארת חסד ואהבה על כל אשר בשם ישראל יכונה".³⁶ כותב הרב אויערבאך: "במצוה נשגבה זו... תלויה גאולתן של ישראל, וכמו שאמרו חז"ל: אין ישראל נגאלים אלא בתשובה".³⁷ במקום אחר הוא כותב: "וגם בזמן הזה שהשגחת השי"ת בהסתתר מאד סמוך לביאת משיח צדקינו, שכר יותר למצוה, וקל יותר לתקן חטאים".³⁸

הרב נבנצל עומד על הצורך בהקמת גופים וארגונים שיעסקו בהחזרה בתשובה: "הושע הנביא אומר בשם ה' 'בחבלי אדם אמשכם בעבותות אהבה', מצוה לקרבם אל ה' בדרכי אהבה, למצוא מסילות אל לבם, להקים גופים וארגונים על מנת להחזיר תינוקות אלה לחיק האמונה ממנה נותקו, ולהתפלל עליהם יום יום מעומק הלב".³⁹

קירוב רחוקים חייב להעשות בחכמה.⁴⁰ פוסק האגרות משה: "החיוב לראות על כל אדם אף על עוברי עבירה שיקיימו מה שאפשר ללמדם שיקיימו אף שאין יכולים להשפיע עליהם שיקיימו כל התורה".⁴¹ פוסק הרב שטרנבוך: "הכלל הראשון הוא שבעל תשובה מתחילים עמו כמו עם ילד קטן, שבתחילה שוכב, אחר כך יושב, לאחר מכן עומד, אחר כך זוחל, ואחר כך הולך ורץ וכדומה, כך בעל תשובה מרגילים אותו כפי שיכול לקבל, ואין כאן דין של מאכילין הקל הקל תחילה, מאחר שכאן הדין שמלמדין אותו לפי שיוכל לקבל ולהחזיק בזה, ועל כן נראה דהואיל

³⁴ הליכות שלמה ב מועדים פרק תשעה עשר ציון 31. וראה סעיף עה הערה 59. וראה חזו"א או"ח טז יא המתייר לומר דברי תוכחה ברבים גם כאשר יושבות נשים פרועות ראש כנגד הדורש. וראה חשו"ק חמד עבודה זרה עמ' קפה שמונת לתת שיעור לקירוב רחוקים בפני נשים לא צנועות.

³⁵ עלינו לשבח בראשית עמ' תקל. וראה חשו"ד חמד על שבת פז א שאין לדחות מינים שהם בגדר תינוק שנשבה הרוצים להשתתף בשיעור הדף היומי. וראה חשו"ק חמד פסחים עמ' רפט - רצ, שאם בן התחתן עם נכריה ומבקש ממשפחתו להתארח לפסח מוטב שלא להזמין ו"הלעיטהו לרשע וימות". ויש לעיין למה אין מצוה לקרבו כדרך שמצוה לקרב כל עבריין, מה עוד שהוא מבקש לעשות מצוה?

³⁶ אגרות הראיה ב שעה. בעקבות דברי הראי"ה קוק נ"ל שאולי יש קשר בין שיטת ר"ע בבלי מכות ז א, שאילו היה בבית דין לא היה אדם נהרג לעולם, ובין השקפתו שבר כוכבא הוא המשיח.

³⁷ הליכות שלמה ב מועדים פרק רביעי ציון 13, עמ' נד. וראה שם: "ופעם שח רבנו אודות דברי רבי אהרן 'הגדול' ז"ל מקארלין בצואתו על עצמו 'אשר לפי האמת אין אני יודע אם יש גרוע ממני'... נראה שבהכירו גדולת נשמתו ידע שבכוחו היה להחזיר את כל ישראל בתשובה ואילו זכינו לכך היתה באה עי"ז הגאולה...".

³⁸ הדרך לתשובה על פרק א ד.

³⁹ שיחות לראש השנה שיחה ה. וראה שו"ת משנה הלכות ג כט.

⁴⁰ ראה סעיפים ס קעד.

⁴¹ שו"ת אגרות משה יו"ד ב לג.

ומאכלות אסורות קל לו יותר להזהר, כשיש במקום מאכלות כשרים, על כן יתחילו בזה, אף ששבת יותר חמור, שבסקילה⁴².

לקירוב רחוקים משקל בפסיקה ובהוראה. פוסק הרב הרצוג: "... ואפילו ישראל מומר לעכו"ם צ"ע אם אינו מצטרף לעשרה מאחר שבכל רשעותו עדיין הוא בכלל ישראל. ומה שנפסק בשו"ע... שמנודה אינו מצטרף לעשרה אין ראייה, דאפשר שזהו מעצם דין הנידוי... משא"כ מחלל שבת בפרהסיא הבא באקראי להתפלל בציבור, שברור לנו שע"ז שלא נצרפנו לא ישוב לשמור שבת מחללו, ואדרבא נדחנו בשתי ידיים⁴³. הרב ואזנר פוסק: "בבטול מנין תפלה דרבנן בשבת ושב ואל תעשה ודאי אמרינן בזה חטא בשביל שיזכה חברך גם אם קרוב דחבירו פשע בעיקר חטאו".⁴⁴ הרב שטרנבוך פוסק: "שאלה: יש מנין מצומצם ואחד מחליט לעזוב ולהתפלל במקום אחר אם מותר... להתפלל בציבור הוא מצוה דרבים... ומקבל על כך גופא שכן רב שמזכה אנשים להתפלל בציבור... ויש לי בזה עוד טעם, שאנשים כאלו עיקר יהדותם תפלה בציבור... ובביטול תפילה בציבור מתרופף אצלם עיקר היהדות, ולכן מוטב שיעבור עשה זוטא ולבטל תפלה בציבור ויקיים מצוה רבה דרבים להצטרף ולזכות אחרים בקדושה וברכו ויש"ר יום יום ויתקרבו בכך בס"ד ליהדות".⁴⁵

גם כיום יש לשקול היטב את האמצעים בהם משתמשים לקרב רחוקים. כותב הסטייפלר: "וגם על ידי מודעות שהודבקו בתל אביב מודיעים שבין מקבלי פניהם של הילדים יהי 'קוסם' וכוכבי הליגה הלאומית' והם יהי הדוגמא לילדי ישראל, אשר צריכין להתחנך לתורה וליראה ולדרך ארץ, מראים להם דוגמא אשר אף ההסתכלות בו אסורה כי טמא טמא יקרא, וכל זה נעשה בחסותם של שומרי מצוות אוי לעינים שכך ראוי, ואוי לנו שכך עלתה בימינו".⁴⁶

התורת כהנים אומר: "והבאתי אותם בארץ אויביהם" זו מדה טובה לישראל שלא יהו ישראל אומרים הואיל וגלינו לבין א"ה נעשה כמעשיהם, אני איני מניחם אלא אני מעמיד נביאיי עליהם ומחזירין אותם למוטב תחת כנפיי".⁴⁷

⁴² שו"ת תשובות והנהגות א ש.נ.

⁴³ שו"ת היכל יצחק או"ח ב. והאחרונים האריכו בסוגיה זו ראה הצבא כהלכה השלמות א.

⁴⁴ שו"ת שבט הלוי ו לו.

⁴⁵ שו"ת תשובות והנהגות ב סב. וראה שו"ת תשובות והנהגות א ש.נח.

⁴⁶ קריינא דאגרתא ב קסט. וראה דברי חכמים עמ' רסו: "שאלה: כבר מקובל היום, בשיבות ובבתי כנסיות כשרוצין להרויח כסף בעד הישיבה, מכבדים אנשים שעובדים politics or actors וכדומה, האם זה מותר לעשות כזה, או זה נחשב כביזוי התורה? תשובה: שמעתי מהגרי"ק (הרב יעקב קמנצקי), שאפילו מדינא אין איסור בזה כלל, אבל מדין המסורה אין לנו דבר כזה בדור הקודם...".

⁴⁷ תורת כהנים על ויקרא כו מא. וראה דרשות בית ישי חלק א א ג שלעתידי לבא הגאולה החמרית תהא בחינת קימעא קימעא ואילו הגאולה הרוחנית תהיה מהר.

קעח. חיזוק בעלי תשובה

כל אדם מישראל מצווה לחזק בעלי תשובה¹ ומוזהר באזהרה חמורה שלא לפגוע בהם. פוסק הרמב"ם: "כשם שהונייה במקח ממכר כך יש הונייה בדברים שנאמר 'ולא תונו איש את עמיתו ויראת מאלוהיך אני ה' ", זה הוניית דברים. כיצד היה בעל תשובה לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים, ואם היה בן גרים לא יאמר לו זכור מעשה אבותיך, היה גר ובא ללמוד תורה לא יאמר לו פה שאכל נבילות וטריפות יבא וילמוד תורה שניתנה מפי הגבורה, היו חלאים ויסורים באין עליו או שהיה מקבר את בניו, לא יאמר לו כדרך שאמרו חבריו לאיוב הלא יראתך כסלתך זכור נא מי הוא נקי אבד".²

בית דין אינו מעניש על אונאת דברים לבעלי תשובה.³

על הפרנסים ועל מורי הוראה לחזק בעלי תשובה בדרכים הבאות

כבוד והערכה לחוזר בתשובה אומרת הגמרא: "אמר רבי יוחנן: כל האומר מנשה אין לו חלק לעולם הבא מרפה ידיהן של בעלי תשובה".⁴

פוסק הבנימין זאב: "רבינו גרשום מאור הגולה החרים על כל איש ואשה שיקרא לבעל תשובה משומד".⁵ בקנדיאה החרמו את מי שמכנה אנוסים שחזרו בתשובה בשם משומד.⁶

הקלות על החוזר בתשובה פוסק הרמב"ם: "אפילו גזל קורה ובנה אותה בבירה, הואיל ולא נשתנית דין תורה הוא שיהרוס את כל הבנין ויחזיר קורה לבעליה, אבל תקנו חכמים מפני תקנת השבים שיהיה נותן את דמיה ולא יפסיד הבנין, וכן כל כיוצא בזה".⁷ מאותו נימוק ראוי להקל על גרי צדק.

השלחן ערוך פוסק: "כהן שהרג את הנפש אפילו בשוגג לא ישא את כפיו אפילו עשה תשובה", ומוסיף הרמ"א: "ויש אומרים דאם עשה תשובה נושא כפיו ויש להקל על בעלי תשובה שלא לנעול דלת בפניהם והכי נהוג".⁸ פוסק הרמ"א בשו"ע אורח חיים: "מי שאביו מומר לעבודת כוכבים קורין אותו בשם אבי אביו, אבל לא בשמו לבד שלא לביישו ברבים".⁹ פוסק הרמ"א בשו"ע יורה דעה: "מומרים שהיו ממירים עצמם לאנסים ומטמאים עצמן בין העובדי כוכבים

¹ ראה סעיף קעז.

² רמב"ם מכירה יד יב - יג. וראה רמב"ם תשובה ז ח.

³ על עונשו בידי שמים ראה שו"ע חו"מ רכח א: "... והצווק על אונאת דברים נענה מיד".

⁴ בבלי סנהדרין קג א. ראה תוס' בבלי סוטה לט א ד"ה וכי מהדרא אפיה מציבורא מה אמר.

⁵ שו"ת בנימין זאב רפז. וראה התקנות בישראל עמ' צא צב קכב קכג - קכו.

⁶ ראה תקנות קנדיאה קיב - קיד.

⁷ רמב"ם גזלה ואבדה א ח. וראה דוגמאות נוספות שם שם ב ב; ד; ב ו; ב ח. וראה שו"ת הרמב"ם ריא.

⁸ שו"ע או"ח קכח לה. בענין כהנים מחללי שבת ראה אחיעזר קובץ אגרות א סימן ס; שו"ת תשובות והנהגות

ב קו. למרות הרצון להקל על בעלי תשובה הרי שמי שעבר עבירות חמורות פסול מלהתמנות לפרנסות, ראה

סעיף קה. וראה שם הערות 12 13.

⁹ שו"ע או"ח קלט ג.

לעבוד עבודת כוכבים כמותם, הרי הם כמו מומרים להכעיס... ומכל מקום אם בא לשוב, לא מחמירין עליו, שקשה לפרוש מהם וחיישין שמא יחזור לסורו".¹⁰

פוסק מהרי"ו: "על דשאלנא על האשה המנאפת תחת אישה. גדול כים שברה, מי ירפא לה: אם באנו לדקדק אחריה, לא תהא מספקת לעשות תשובה שלימה על כל פשעה... והדבר צריך עיון לחזור על כל צדדיה, למושכה בחבלי אהבה, בדברי ריצויים ופיוסים, שתהא מקבלת מאהבה, שלא תהא פורקת מעליה להיות בועטת לשוב, ואיש תבונות ידלנה, ועל כל כיוצא בזה אין לחכם אלא מה שענינו ראות".¹¹ פוסק האגרות משה: "... דבעל הרוקח... תיקן תשובת המשקל... ויסד מספר תעניות על כל חטא וחטא וגם שאר ענינים, אבל לא תיקנה לחייבו לבעלי תשובה עשה זה, כי בגמרא מצינו שהקלו כמה דברים משום תקנת השבים..."¹².

הגנה על החוזר בתשובה אומרת הגמרא: "... ואמר רבי: לא דיין לבעלי תשובה שמקבלין אותן, אלא שקורין אותן רבי".¹³

פוסק הרלב"ח: "... שהיה איש אחד קורע בחמתו סדור בשבת... ואם ימצאו שני עדים כשרי' שיעידו על העובר ההוא שראה אותו כשעבר ראוי היה להענישו עונש גדול אבל כפי הזמן נראה שהעונש יהיה שיעמוד ז' ימים שלמים בביתו בחרם כדי שיעבור עליו שבת אחד ותענישו אותו בממון לקופי' הענים כפי כחו... ואחר יבא לבית הכנסת ויבקש מחילה מאלקינו יתברך ומתורנו... ואחר כל זה ראוי לכל שיזהרו בכבודו ולא יזלזלוהו ויחזיקוהו בחזקת כשרות כבראשונה".¹⁴

לחיזוק בעלי תשובה משקל בפסיקה ובהוראה. פוסק האגרות משה: "בדבר השאלה המוזרה אשר אחד שמתמחה באומנות המשחק בתיאטריאות יחשוב שהוא לשם שמים, מטעם שאם יהיה מומחה בזה יוכל להדריך את הנוער יותר שיהיו שומרי תורה, שהוא לפי השכל דבר רחוק... אבל ודאי צריך כתר"ה לקרב אף איש כזה כי מסברא לא יועיל מה שנאמר לו שיתרחק לגמרי מאומנות זו מאחר שחושב להיפוך וצריך כתר"ה לקרבו לפי דרכו כדי שיקיים לכה"פ עיקרי התורה והאמונה בה' ובתורתו כיון שחזינן שמדקדק שמירת שבת כהלכתה".¹⁵

לאור ירידת הדורות היום יותר מבעבר מצוה לחזק בעלי תשובה ולהקל עליהם. כותב הפלא יועץ: "אבל אני אומר שבדור יתום זה אם יארע שיבוא איש יהודי אצל חכם שיתן לו תיקונים וילמדנו דרכי תשובה ראוי לחוש לתקנת השבים וספרים כאלה המדברים בתקוני התשובה במספר תעניות וסיגופים אסור לקרותם בפני המון העם... ולכן לא יבוא שום אדם לדרוש

¹⁰ שו"ע יו"ד קנח ב בהגה.

¹¹ שו"ת מהרי"ו יב.

¹² שו"ת אגרות משה ט או"ח ו מ.

¹³ בבלי עבודה זרה יז א.

¹⁴ שו"ת הרלב"ח עט. וראה בית דוד להרב יוסף דוד בן שבת, חו"מ ב.

¹⁵ שו"ת אגרות משה או"ח ב' עט. וראה שו"ת תשובות והנהגות א רעו (ב). וראה דברי חכמים עמ' רנב, שהרב אלישיב פוסק שאם אין לו ברירה מותר לומר להמשיך לעבוד באופרה לצורך פרנסה.

אלקים ולבקש תיקוני תשובה... וכבר אמרו משם האר"י ז"ל שהמעט שעושים בדורות הללו חשוב כהרבה שהיו עושים בדורות ראשונים.¹⁶

הרמב"ם פוסק: "מדרכי התשובה... וגולה ממקומו שגלות מכפרת עון מפני שגורמת לו להכניע ולהיות עניו ושפל רוח",¹⁷ ופוסק הרב שטרנבוך: "אבל בזמן הזה שהגלות מטריד מעבודת השם יתברך, יגלה לבתי כנסיות ובתי מדרשות ורגליו ירוצו לדבר מצוה וגמ"ח, ואפילו ביום קר וייחשב לו לגלות".¹⁸ באחת מתשובותיו פוסק הרב שטרנבוך: "יש להקל היום בבעלי תשובה שלא להחמיר עליהם בתיקוני תשובה כמו בדורות הקדמונים, שלא לנעול דלת מפני שבין, וגם דברי הקדמונים עיקרים למזידין, והיום רובם ככולם כתינוקות שנשברו".¹⁹

פוסק הרב אדלר: "... יש מצדדים להקל בזמנינו להתחתן עם בני ובנות הורים חפשים שלא שמרו על טהרת המשפחה, אם הבנים בעלי מדות טובות ויראי שמים, כדי שלא לנעול דלת בפני בעלי תשובה רבים הבאים ממשפחות חפשיים".²⁰ פוסק הרב משה שטרנבוך: "בעל תשובה רוצה להיות חזן בבית הכנסת אם מותר, ויש מערערים שאינו ראוי למנותו לש"ץ... נראה ברור שאם עכשיו במעשי עדיף מאחר הוא קודם, אף שאין לו זכות אבות לסייעו, יש לו זכות ששב לקונו, וח"ו להרהר עליו ולהזכיר לו שהוא בעל תשובה ולביישו בכך שאין לך חטא כמוהו... ובזמנינו סמוך לביאת המשיח בדור האחרון, מתנוצץ אור התשובה, ועלינו לקרבם ולא לרחקם ח"ו".²¹ הרב זילברשטין כותב: "מעשה באדם שראה את חבירו מכה את אביו ללא רחם, ורצחו נפש. הוא נחבש בכלא לשנים מספר ושם חזר בתשובה. לאחר שחרורו הוא ביקש להתקבל לישיבה של בעלי תשובה, וסרבו לקבלו... האם ההנהלה צודקת? תשובה. הצעתי את השאלה לפני מו"ח מרן הגר"ש אלישיב שליט"א והשיב לי שאין הישיבה רשאית לסגור את דלתותיה בפני אדם המבקש ללמוד תורה".²²

¹⁶ פלא יועץ ערך תשובה. על תעניות של בעל תשובה ראה שו"ע או"ח שלד כו; יו"ד קפה ד; יו"ד קכג כו; מג"א או"ח סוס"י תרג.

¹⁷ רמב"ם תשובה ב ד.

¹⁸ הדרך לתשובה על הלכות תשובה ב ה. וראה שו"ת אגרות משה או"ח א קעה: "... שאר עניי תשובה שאינו חייב גמור אין ראוי להחמיר בדורנו שהם תשושי כח".

¹⁹ שו"ת תשובות והנהגות א שנא. וראה שו"ת חוות יאיר קמו: "... ובתחילה נתעורר לעשות תשובה ובאשר קצב לו אחד מן הגדולים תשובה הראוי לו פרק עול ונעשה ריש בריוני וחברי גנבים ונתפס על גניבה בקהילה גדולה".

²⁰ הנשואין כהלכתם פרק ב סעיף לג. וראה שו"ת זקן אהרן א סה; אגרות משה אבהע"ז ד יד; שו"ת מנחת יצחק ז כו; שו"ת חלקת יעקב אבהע"ז יא בסוף; שבט הלוי הלכות נדה קצו יב ס"ק ד; שו"ת תשובות והנהגות א תשלב תשלג; דברי חכמים עמ' רעו.

²¹ שו"ת תשובות והנהגות א צט. וראה שו"ת תשובות והנהגות ב תרפא, החוכך בדעתו אם להתיר להשיא בעל תשובה כהן שהתחתן לפני חזרתו בתשובה בנישואים אזרחיים עם גיורת וזאת כדי שלא יחזרו לסורם. וראה שו"ת אגרות משה או"ח ה ג, הדין בשאלה דומה.

²² חשוקי חמד פסחים עמ' תקצ – תקצא.

פרק לה. היחס לעובדי עבירה

קטן. איסור חנופה

פסוק מפורש בתורה: "ולא תחניפו את הארץ", ומבאר הספרי: "הרי זו אזהרה לחנפים".¹ מבאר רבינו יונה: "החנף אשר הכיר או ראה או ידע כי יש עול בכף חברו וכי החזיק בתרמית או כי יחטא איש בלשון הרע או באונאת דברים, ויחליק לו לשון הרע לאמר: לא פעלת און!... החנף אשר יהלל רשע לפני בני אדם..."².

אחדים מן הראשונים סוברים שאיסור חנופה הוא מדאורייתא.³ המהר"ל כותב: "הפך מדת התוכחה היא החנופה".⁴ כותב האורחות צדיקים: "וזה שהחניף לו ברבים ואמר לו זך וישר אתה, אז חלל השם יתברך וביזה דת ודין".⁵

כותב רבינו יונה: "וחייב האדם למסור עצמו לסכנה, ואל ישיא את נפשו עון אשמה כזאת".⁶ כותב רבינו בחיי: "וידוע כי החנף קשה יותר מן העובד כוכבים ומזלות בארבע ענינים..."⁷. כותב הראשית חכמה: "לעולם יפרוש אדם מן החנופה לפי שהיא שקולה כנגד ע"א וג"ע ושי"ד".⁸

אסור להחניף לאף אחד. כותב הבינה לעיתים: "... כי נמצא בדור ההוא חילול השם גדול ועצום, במה שהת"ח והשרים המוכיחים, בהיותם מנהיגי הדור, היו תוכחותם ליסר את כל העם מסביב, בעבור היותם קטנים מהם לא יגורו מפניהם, אבל כשהת"ח היו יודעים או רואים איזה דבר מגונה ובלתי ראוי בת"ח אחרים שכמותם, לא היו מוכיחים אותם, אבל היו מחפים עליהם ונושאים פנים אלו לאלו, כדי שיהיה הדבר מתהפך גם עמהם".⁹

ככל שהעבירה חמורה יותר, ככל שהחוטא חשוב יותר, ככל שהמחניף חשוב יותר, ככל שהחנופה ניכרת יותר וככל שהחנופה מפורסמת יותר כך האיסור חמור יותר.¹⁰

חנופה פוגעת ביעודי התורה

טובת היחיד כותב אורחות צדיקים: "כשאומר לו לא חטאת לא ישוב מרענו ויוסיף עוד לחטוא... רבים נמשכים אחריהם ועושים כמעשיהם ומקבלים פורענות".¹¹

¹ ספרי על במדבר לה לג.

² שערי תשובה ג קפז. וראה שם קפט. וקצת צ"ע מפני מה כל הדוגמאות בסימן קפז שם הן לעבירות שבין אדם לחברו. על סוגים שונים של חנופה ראה שם סימנים קפז - קצט. וראה ספר יראים רמח; כד הקמח ערך חנופה; ארחות צדיקים שער כד; מעלות המדות מעלה יב.

³ א"ת ערך חנפה. וראה שם שיש המונים איסור זה במנין המצוות.

⁴ נתיבות עולם נתיב התוכחה פרק א. וראה שערי תשובה ג קפז. וראה סעיף קטן.

⁵ ארחות צדיקים, השער העשרים וארבעה.

⁶ שערי תשובה ג קפח.

⁷ כד הקמח ערך חנופה.

⁸ ראשית חכמה, אור עולם טז בשם מדרש.

⁹ בינה לעיתים ב דרוש מז.

¹⁰ ראה פירוש הרמב"ן על התורה במדבר לה לג ד"ה ולא תחניפו את הארץ.

¹¹ ארחות צדיקים השער העשרים וארבעה.

טובת הכלל פסוק מפורש בספר איוב: "כי עדת חנף גלמוד..."¹², ודורשת הגמרא: "וא"ר אלעזר: כל עדה שיש בה חנופה - מאוסה כנדה, שנאמר: 'כי עדת חנף גלמוד', שכן בכרכי הים קורין לנדה גלמודה. מאי גלמודה? גמולה דא מבעלה"¹³. כותב הרלב"ג בפירושו לאותו פסוק: "הנה קבוץ החנפים סופו להיות גלמוד לפי שישחיתו קצתם קצת ולא ישלם הקבוץ ביניהם"¹⁴. אומרת הגמרא: "ואמר רבי אלעזר כל אדם שיש בו חנופה אפילו עוברין שבמעי אמין מקללין אותו"¹⁵.

טובת המדינה הגמרא אומרת: "אמר ר' שמעון בן חלפתא: מיום שגבר אגרופה של חנופה - נתעוותו הדינין ונתקלקלו המעשים, ואין אדם יכול לומר לחבירו מעשי גדולים ממעשיך"¹⁶. כותב המסילת ישרים: "ותראה זה הדבר בבירור כי רוב השרים והמלכים או כל בעלי היכולת יהיו באיזו מדרגה שיהיו נכשלים ונשחתים בעבור חנופת משרתיהם"¹⁷.

טובת האנושות אומר החכם מכל אדם: "אומר לרשע צדיק אתה יקבהו עמים יזעמוהו לאומים"¹⁸. אומרת הגמרא: "אמר רבי אלעזר: כל אדם שיש בו חנופה - מביא אף לעולם, שנא': 'וחנפי לב ישימו אף...'"¹⁹. כותב רבינו בחיי: "מי שהוא חנף מחריב את כל העולם כולו"²⁰. גדול עונשו של החנף. אומרת הגמרא: "כל אדם שיש בו חנופה - נופל בגיהנם"²¹. המדרש אומר: "אמר רבי אלעזר כל המחניף לרשע סוף נופל בידו ואם אינו נופל בידו נופל ביד בנו ואם אינו נופל ביד בנו נופל ביד בן בנו"²². כותב הפלא יועץ: "האומר לרע טוב אתה, ואינו מוכיח ואינו מוחה במי שבידו למחות מלבד שהוא נתפס על הרעה כאילו הוא עשאה ונוסף גם הוא ענוש יענש על גדל עון החנפה"²³.

מנימוקים של חיזוק הדת ותיקון העולם יש מקום להקל באיסור חנופה. אומרת הגמרא: "דרש ר' יהודה בר מערבא, ואיתימא ר' שמעון בן פזי: מותר להחניף לרשעים בעולם הזה, שנאמר: 'לא יקרא עוד לנבל נדיב ולכילי לא יאמר שוע', מכלל דבעולם הזה שרי. ר' שמעון בן לקיש אמר, מהכא: 'כראות פני אלהים ותרצני' "²⁴. כותב הרלב"ג: "... כי האדם, כשיראה כוונת האנשים לעשות רעות וידע שאם יוכיחם על זה לא יקבלו ממנו הנה ראוי לו שיראה להם שהוא מסכים עמהם ואז יוכל להתחכם למנוע הרע ההוא בכל פנים שאפשר..."²⁵.

¹² איוב טו לד.

¹³ בבלי סוטה מא א.

¹⁴ רלב"ג איוב טו לד.

¹⁵ בבלי סוטה מא ב. נראה שרבי אלעזר רוצה לומר שלעיתים נזקי חנופה ניכרים רק כעבור זמן ארוך מאד.

¹⁶ בבלי מסכת סוטה מא ב.

¹⁷ מסילת ישרים כג. וראה סעיף רית.

¹⁸ משלי כד כד.

¹⁹ בבלי סוטה מא ב.

²⁰ כד הקמח ערך חנופה.

²¹ בבלי סוטה מא ב.

²² ילקוט שמעוני ירמיה שח.

²³ פלא יועץ ערך חנפה.

²⁴ בבלי סוטה מא ב. וראה מג"א שו"ע או"ח קנו ס"ק ב: "ומיהו אם מתירא שלא יהרגנו מותר לומר לו יפה עשית אפי' עבר עבירה..." וראה סעיף מה בדיון על דבר ה'.

²⁵ פירוש הרלב"ג על התורה א, פרשת כי תשא התועלות, התועלת הג'. וראה ארחות צדיקים, השער העשרים וארבעה, שער החניפות: "ויחניף לאשתו משום שלום בית, לבעל חובו שלא ילחצנו, לרבו שילמדנו תורה,

בשום מקרה אין להחניף לעוברי עבירה יתר על מה שצריך. מובא בשם החפץ חיים: "אם לא מחינו נגד עוברי עבירה יש לנו אולי איזה תירוץ לעתיד לבוא, אבל לכבד אותם ח"ו לזה אין שום תירוץ".²⁶ פוסק הרב זילברשטיין: "וכמדומה ששמעתי ממו"ח מרן הגר"ש אלישיב שליט"א שיש למחות ביד מחללי השבת בפרהסיא, אף על פי שאין ידינו תקיפה, ובלאו הכי לא ישמעו לדברינו... אלא כדי שחומר שמירת השבת והמצוות לא יפגמו בלבנו... ואם יהיה חשש סכנה, לפחות יעשו מחאה שקטה".²⁷

על חנופה אין עונש בידי אדם. על הפרנסים להחדיר בקרב הציבור את ההכרה בנזקי החנופה, במיוחד כאשר ציבור שלם נגוע בה. אומרת הגמרא: "אמר ר' אלעזר: כל עדה שיש בה חנופה - לסוף גולה".²⁸ פוסק המגן אברהם: "בשעה שקרא אגריפס המלך 'לא תוכל לתת עליך איש נכרי וגו' זלגו עיניו דמעות, מפני שלא היה מזרע ישראל. אמרו לו: אחינו אתה, ובאותה שעה נתחייבו ישראל כליה על שחנפו לאגריפס דאע"פ שלא היה בידם למחות מ"מ היה להם לשתוק ולא להחזיקו בכך".²⁹

עם ירידת הדורות חל תהליך של התרבות החנופה.³⁰ ר' יוסף קארו כותב: "וכן הוא שבעונותינו כמעט כלינו בארץ בתגבורת חנופה וניצוח או שכחה וטעות. וידוע לכל משכיל שיותר ויותר מהשוחד מעור עיני פקחים הנצחון והחנופה".³¹ כותב החוות יאיר: "אז"ל קמאי הוו מסרי נפשיהו כו' לאפרושי מאסורא. בעובד' דמתון מתון ת' זוזי שויא כו' משא"כ בדורותינו אומרים לרשע צדיק אתה. ומיום שגברה אגרופה של חנופה כו' אין גודר גדר ולא עומד בפרץ. והלואי לא יחזיקו ידי עוברי עבירה".³²

לפיכך, כיום ראוי לפעול ביתר שאת למניעת חנופה.³³

*

באמנות ובחוקות לא מצאנו אזהרה שלא להחניף לעוברי עבירה.

ומצוה גדול להחניף לתלמידיו ולחבריו, כדי שילמדו וישמעו לדבריו לקבל תוכחתו". וראה שו"ת אגרות משה או"ח ב נא, לגבי כבוד שנותנים בבית הכנסת לרופא הנשוי לנכרית.
²⁶ שו"ת תשובות והנהגות א קג. וראה בית לחם יהודה על שו"ע סוף סימן שלה, שאין מברכים את מי שנודה על ידי הקהל וחלה.
²⁷ חשוקי חמד סוכה עמ' מא.
²⁸ בבלי סוטה מב א.
²⁹ מגן אברהם שו"ע או"ח קנו ס"ק ב.
³⁰ ראה הערה 16. וראה סעיף מז הערה 30.
³¹ שו"ת אבקת רוכל יח.
³² שו"ת חוות יאיר סו.
³³ ראה שו"ת אבני נזר או"ח ל, שמי שמחפה על עבריינים אינו ראוי לעבור לפני התיבה בתענית.

קפ. נדוי וחרם

עונשן של עבירות מסוימות הוא נדוי או חרם. המיוחד בעונשים אלו הוא שלא רק בית דין אלא כל אחד ואחד מצווה לנדות או להחרים את מי שעבר עבירות אלו.¹ בנוסף לכך על כל אחד ואחד להיות שותף לנדוי או לחרם ולנהוג כלפי מנודה או מוחרם כדינו.²

לנדוי הבט חברתי, עליו כותב רבי יצחק עראמה: "כי אחר שהוא חוטא בנפשו ראוי להבדילו שלא יחשב מכללם כדי שלא יחשבו כולם כאיש אחד".³ פוסק השו"ע: "אין יושבים בד' אמותיו... ואין אוכלין ואין מזמנין עליו ואין כוללין אותו לכל דבר שצריך עשרה... ואסור בתכבוסת ובתספורת ובנעילת הסנדל כאבל".⁴ מלבד זאת, המנודה נענש עונש בידי שמים.⁵

חרם חמור מנדוי בשני המובנים. כותב הרא"ש: "... יש בו נדוי ויש בו קללה ויש בו איסור הנאה מבני אדם חוץ מכדי חייו בלבד".⁶ כותב הכלבו: "והחרם נכנס לו ברמ"ח אבריו וכלתו את עצמו ואת אבניו".⁷ פוסק השלחן ערוך: "והמוחרם לא שונה ולא שונין לו, לא נשכר ולא נשכרין לו, וכן אסור להנותו יותר מכדי חייו".⁸

החובה לנדות עוברי עבירה מוטלת בעיקר על הפרנסים ועל הרבנים.⁹ כותב כנסת הגדולה: "תלמיד שנידה ליחיד מהקהל שהגדול מרביץ תורה שם פוגם בכבוד הגדול הוי, כי מי יחוש ומי קפיד יותר ממנו".¹⁰

במקום שאין גדולים כל מי שיודע דיני נדוי מצווה לנדות.¹¹ פוסק ר' אליהו מזרחי: "לאפרושי איסורא... יש יכולת למאן דהו ואפילו לקטן שבישראל לנדות ולהחרים ואינו צריך לא עצת הרב

¹ ראה שו"ע יו"ד שלד מג; שיירי כנסת הגדולה טור יו"ד שלד סימן פז – צ; א"ת ערך חרם ג. לכך יש להוסיף גם שיש לנדות גם את מי שעובר על תקנות המדינה והעיר שנקבע מראש שהעובר עליהן נענש בעונשים אלה. ראוי לציין כי מצאנו בדברי חז"ל שהם אומרים על עבירות מסוימות שהעברין ראוי לנדוי אך הכונה רק לנדוי בידי שמים, ראה שו"ת באר משה ה"ט. דיון בשאלה האם נדוי מדרבנן או מדאורייתא ראה שו"ת יביע אומר חלק א יו"ד טז (ו). על מחלוקת דומה בכל הנוגע לחרם ראה א"ת ערך חרם. הראשונים חולקים בשאלה האם שמתא היא נדוי או חמורה מנדוי, ראה טור יו"ד שלד, ואכמ"ל.

² על יוצאים מן הכלל ראה לדוגמא שו"ע יו"ד שלד כב. וראה סעיפים שכו שנט.

³ עקידת יצחק פרשת קרח שער שמונה ושבעים.

⁴ שו"ע יו"ד שלד יא – יב. וראה שו"ע או"ח רמ ג על חסרונות של בנים שנולדו למי שהוא בנדוי, וראה משנה ברורה שם ביאור הלכה ד"ה בני נידוי. וראה שאילתות דרב אחאי גאון, שאילתא ל העמק שאלה אות א. וראה חזו"א סנהדרין כ י: "אם אדם עובר עבירה במזיד שמוותר לנדותו – מותר לקללו".

⁵ ראה בבלי שבת קי א: "בר קשא דפומבדיתא דטרקיה חיזיא. הוה תליסר חמרי חיורתא בפומבדיתא, קרעינהו לכולהו ואישתכחו טריפה. הואי חדא בההוא גיסא דפומבדיתא, עד דאזלי מיייתי לה – אכלה אריה. אמר להו אביי: דילמא חיזיא דרבנן טרקיה, דלית ליה אסותא", וראה פירוש רש"י שם שנחש נשך אותו משום שעבר על נדוי חכמים.

⁶ רא"ש בבלי מועד קטן פרק שלישי ח.

⁷ כלבו קמח.

⁸ שו"ע יו"ד שלד ב.

⁹ כל האמור מכאן ואילך לגבי נדוי נכון גם לגבי חרם.

¹⁰ שיירי כנסת הגדולה יו"ד שנד הגהות הטור מג. מרביץ תורה הוא מרא דאתרא, ראה סעיף כא.

¹¹ ראה ר"ן בבלי נדרים ז ב ד"ה או מיתה או עוני. כן הכריע שיירי כנסת הגדולה יו"ד שלד הגה"ט ס"ק ג. וראה תשב"ץ א לג: "... שמי שאינו יודע דיני נדוי אין נידויו כלום".

המנהיג ועצת טובי הקהלות ולא רוב הצבור משום דבמקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד לרב ונדויו וחרמו נוהג לכל ישראל ואפילו הנשיא שבישראל חייב לנהוג בו".¹²

מותר להטיל נדוי וחרם אך ורק בתנאים הבאים¹³

- א. הנדוי והחרם הם לחיזוק הדת ולתיקון העולם.¹⁴
 - ב. המנדה ראה במו עיניו שנעברה עבירה.¹⁵
 - ג. המנדה וידא שהמנודה יודע על מה הוא נענש.¹⁶
 - ד. המנדה והמנודה יודעים שעונשה של עבירה זו הוא נדוי.¹⁷
 - ה. הנדוי נעשה לשם שמים. פוסק ר' יוסף קארו: "טעם הדבר שצריך המנדה שיתכוין לשם שמים כדי לעשות גדר לתורה ולכבוד לומדיה ולא יכוין כלל לעצמו לשום הנאה ותועלת ואם לא כן אין ממש באותו נדוי".¹⁸
 - ו. הציבור הרחב משוכנע שהמנדה פועל לשם שמים.¹⁹
- כשם שמצוה לנדות את הראוי לנדוי כך אסור לנדות את מי שאינו ראוי לכך.²⁰ המנדה ללא הצדקה ראוי בעצמו לנדוי.²¹

בית דין אינו מעניש את מי שאינו מנדה או את מי שמתעלם מחובתו לנדות את העבריין, אך יש לו סמכות להענישם שלא מן הדין. פוסק השו"ע: "אם ראו בית דין קושי האיסור והעבירה, מחרימין גם האוכל ושותה עמו והיושב בדי' אמותיו".²²

על הפרנסים לודא שעבריינים שנודו יקבלו על עצמם את דינם. כותב ספר חסידים: "ורוב גזירות באות על הציבור מפני שמחניפים ואין עושים עונש גדול על עוברי חרם והקב"ה מקבץ על עוונות של חרם ולבסוף מביא גזירה".²³

¹² שו"ת ר' אליהו מזרחי נז. ושם מדובר בנדוי שמטרתו להרחיק את הקראים.

¹³ ראה סעיפים פא קעג קעד ש.

¹⁴ ראה ברכי יוסף על שו"ע אורח חיים סימן תעו: "וכתב עוד... שלפעמים אף מי שראוי לנדותו מותר לשאת לו פנים שלא לנדותו אם הוא גדול בתורה, או שמטיל מלאי לכיס תלמיד חכם, או אפילו גברא אלמא".

¹⁵ ראה חפץ חיים הלכות לשון הרע כלל י ב. פשיטא שאין להקל בנדוי יותר מאשר באמירת לשון הרע. וראה, לדוגמא, תשב"ץ ג קטו.

¹⁶ ראה רש"י במדבר יב ט: "ויחר אף ה' בם וילך" - מאחר שהודיעם סרחונם גזר עליהם נדוי, קל וחומר לבשר ודם שלא יכעוס על חברו עד שיודיענו סרחונו".

¹⁷ ראה שו"ע יו"ד שלד לח: "אבל אם היה שוגג, ולא ידע שזה אסור, אסור לנדותו". וראה שו"ת ההרלב"ח ל: "... שהמנדה לאי זה איש הרי הוא כמורה הוראה כמו המצוה להלקותו... גם מותר לנדות על דבר איסור אפי' בפני רבו משום דאין חכמה כו'... הני מילי כשנדה על דבר איסור מבורר והנדוי היה כדין אבל בכאן שהנדוי הי' שלא כדין כנזכר למעלה א"כ פשיטא שהמנדה חצוף מיקרי וראוי הו' לעונש המורה הוראה בפני רבו".

¹⁸ בית יוסף יורה דעה שלד. וראה שו"ת תרומת הדשן רעד והובאו דבריו בשו"ת אבקת רוכל ר; שו"ע יו"ד שלד יט בהגה.

¹⁹ ראה סעיף נ.

²⁰ ראה שו"ת מים עמוקים ב סט: "אבל לנדות מי שאינו חייב נדוי אסור מדאורייתא".

²¹ ראה רמב"ם תלמוד תורה ו יד (כד).

²² שו"ע יו"ד שלד ט.

בליטא החליטו: "ראשי כל קהלה וקהלה יתנו עיניהם ולבם על האנשים הנלכדים במצודות החרם, שישב פנימה ואל יתערב בין הבריות, שלא יכשלו בו רבים".²⁴

הנסיון מלמד שהתרבו המקרים שבהם נדויים של יחידים גרמו לתקלות

נידויים לא מוצדקים כותב מהרשד"ם: "כי רבו היום המתעטפים בטלית שאינה שלהם וזה גורם להם למהר ולהוציא מפיהם נדוי וחרם על אנשים טובים וישרים ואינם מבחינים בין טוב לרע..."²⁵

תגובות קשות פוסק מהר"ם מינץ: "הרי המנדין אדם קרוב כמו 'לפני עיור לא תתן מכשול' ודומה למכה בנו גדול. על כן יש לכל אשר רוח בו להיות מתונים מאד קודם שינדה אדם מישראל..."²⁶

המנודה חזר ונידה את המנודה

נידויים לא שוויוניים

נדויים לא יעילים

מריבה ומחלוקת כותב השאילת דוד: "בוא וראה החרם לכבוד הת"ח עיקרו נתקן לגדור הדעת שלא להרבות מחלוקת בישראל ובדור הזה רואים אנחנו בעוה"ר אשר החרם הוא ראשית מדון ועי"ז נתרבה מחלוקות גדולות בישראל..."³⁰

חילול השם

משום כך הורו כמה פוסקים שיש למעט בהטלת נדוי. פוסק הט"ז: "דבזמן הזה שהנדויים מקולקלים אין מנדים כל מי שראוי לנדות, אף בעבירות גדולות. דאפילו בשורת הדין לא החמירו חכמים פן ימנעו מלעשות תשובה, כל שכן שבדורינו, שנבלים מביישים את האדם... ולפעמים אין האדם מושל ברוחו ויבא לידי שפיכות דמים".³²

²³ ספר חסידים (וויס.) תתקפ"ו.

²⁴ פנקס מדינת ליטא תקנות ועד שפ"ג לפ"ק כ. וראה שו"ת מהריט"ץ א ד: "גם מה שהסכימו עמו טובי העיר וחתמו יפה עשו הגם כי לא להם משפט הנדוי כי אם לת"ח מ"מ כוונתם היא לאשר ולקיים שפיר גזרת החכם ואם יתן כתף סוררת ירדפוהו".

²⁵ שו"ת מהרשד"ם יו"ד צט. וראה בבלי מועד קטן יז א: "... אמר: להוי ההוא גברא בשמתא. אמר ליה: אדרבא, ליהוי ההוא גברא בשמתא. אם ממון נתחייבתי לך - נידוי מי נתחייבתי לך? אתא לבי מדרשא. אמרו ליה: שלו נידוי, שלך אינו נדוי". וראה שו"ת ריב"ש סא, על ההשלכות השליליות שתהיינה אם תנתן לתלמידים רשות לנדות על דעת עצמם את הפוגע בכבוד רבם.

²⁶ שו"ת מהר"ם מינץ נו א. וראה ספר החפץ חיים ע מו. דיון בשאלה מתי יש להמנע מלנדות בגלל חשש לתוצאות ומתי אין להמנע ראה שו"ת חתם סופר יו"ד שכב.

²⁷ ראה שו"ת הרשב"ש רלא; שו"ת הרא"ם מה; שו"ת אבקת רוכל קצד; מדבר תהפוכות עמ' 39.

²⁸ ראה שו"ת אבקת רוכל ר. וראה ט"ז יו"ד שלד ס"ק כג. וראה סעיף רמד.

²⁹ ראה סעיפים פו שב.

³⁰ עמק ברכה מאמר ב. וראה שו"ת תרומת הדשן פסקים וכתבים רנג; שו"ת מהרשד"ם יו"ד פב.

³¹ ראה הערה 40.

³² ט"ז יו"ד שלד ס"ק כג.

בקהילות רבות קיבלו תקנות, על פי גדר הוראת שעה,³³ שנועדו לצמצם נדויים וחרמים ולהבטיח שהטלתם תהיה לחיזוק הדת או לתיקון העולם.³⁴

נדוי רק לאחר התראה פוסק הש"ך: "בקונטרסים שהביא ב"י משמע דאפי' לדבר איסור לא נהגו לנדות אלא לאחר התראה".³⁵

נדוי רק לאחר הכרזה פוסק השו"ע: נהגו שלא לנהוג נדוי בעובר על גזירת הקהל בחרם ונידוי עד שיכריזו עליו".³⁶

בהסכמת מרא דאתרא פוסק הריב"ש: "יכולין הקהל לתקן, למען לא תגדל המריבה ומפני דרכי שלום, ולהסכים על כל אדם ואפילו התלמידים שלא ינדו שום אדם אם לא בהסכמת הרב שבעיר או הדיין או אנשים מיוחדים וחשובים אוהבי החכמים".³⁷ בפוזנא החליטו: "לא ניתן רשות להכריז חרם יהושע בן נון בבתי כנסיות על שום דבר רק על פי ידיעת הגאון אב"ד יצ"י".³⁸

בהסכמת חכמי העיר הקהלה הפורטוגזית בתוניס החליטה: "... שלא לעשות שום הכרזה לשום אדם שנתחייב על פי הדין לעשות לו חרם אלא דוקא בועד כל דייני הק"ק הנז' ובהזמנת שלשה יחידים מראשי בית אבות מהק"ק הנז'..."³⁹ כותב השאילת דוד: "אשר בזה"ז, אשר רבו זוחי חלב וכל אחד כייל לעצמו בכיילא רבתא ולחבריה בכיילא זוטרתא... מהנכון שיתקנו כל גדולי דורינו היושבים בקדש, רבני אשכנז וספרד, ורבינו השרידים אשר ה' קורא... לא להחרים שום איש אם לא בהסכמת כל הרבנים הנמצאים בעיר הקדש רבני אשכנזים וספרדים ויצרפו עמהם גם הזקנים ויראי ה' הנכבדים שרוח הבריות נוחה מהם, וישקלו בדעתם עד מאד, ויהיו מתונים בדין לעשות מעשה... והדרך להחרים ולנדות הוא דרך מסוכן מאד בעוה"ר בדורנו זה... ומוטב שיעקר אות אחת מהתורה ואל יתחלל שם שמים בפרהסיא, ושב ואל תעשה עדיף".⁴⁰

בהסכמת פרנסי העיר בקראקא החליטו: "והנה הותנה בינינו שאין בידו להחרים שום אחד מקהילתנו יצ"ו הן איש והן אשה הן בסתר הן בפרהסיא הן בכתב והן בעל פה, הן יחידים והן רבים, וגם שלא לקנוס בלי ראשים וטובים".⁴¹

³³ ראה שו"ת הריטב"א סימן קמא: "אין הקהל יכולים להתנות על נדוי כדן שלא יהא נדוי, כמו שאינם יכולים להתנות על האיסור שיהא התר". וראה שו"ת הריב"ש סא; תשב"ץ א לג; שו"ע יו"ד שלד יח בהגה. וראה הערה 45.

³⁴ ראה יעלזו חסידים ד: "... והיה אותו חסיד מנדה אותו... ותכר מתיר לו בינו לעצמו". וראה פנקס רומא תקנה 976 משנת תת"מ, שמי שאינו מוכן להתמנות לתפקיד ציבורי יענש, ועל הציבור להתרחק ממנו בכל המובנים אך הם אינם גוזרים עליו חרם.

³⁵ ש"ך על שו"ע יו"ד שלד ס"ק ב.

³⁶ שו"ע יו"ד שלד כב.

³⁷ שו"ת הריב"ש סימן סא. משמע מדבריו שמעיקר הדין ניתן להתנות תנאי כזה. על תקנה זו ראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד פב, וראה שו"ת הריטב"א קמא.

³⁸ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' פ החלטה משנת תכ"ח לפ"ק

³⁹ פנקס הקהילה היהודית הפורטוגזית בתוניס סימנים סא סב משנת תר"ה עמ' 156 157.

⁴⁰ עמק ברכה מאמר ב'.

⁴¹ יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח (1648) עמ' 490. וראה שו"ת שבות יעקב ג קכא: "בכך החרים הרב בחרם הגדול עם הסכמת פ"ו מדינה". וראה פנקס קהל וירונה א תכו ז: "הושם פארט מצד שני הפרנסים לקחת

בהסכמת הקהילה פוסק המהר"ם מרוטנבורג: "והפרנס אין לעשות בחשאי או להתיר חרם בלא דעת כל הקהל ולא הרב ברבנותו לא ישים חרם על שום אדם ולא יתיר חרם הקהל כ"א במעמד כולם".⁴² כותב המהר"י ברונא: "ובמלכותו הוא חרם הקדמונים שלא ינדה לא פרנס ולא רב בלא דעת קהלו לפי שכמה פעמים ראוי שבאו לידי מכשול וראו שאין הדבר עומד".⁴³

בליטא תקנו: "אין להטיל חרם בבית הכנסת על שום דבר זולת על ענינים גדולים... גם זה דווקא על פי דעת האב"ד עם הקהל".⁴⁴

היו קהילות שלא בצעו עונשי נדוי או חרם על מי שעבר על תקנות הקהילה.⁴⁵ מעיד הרשב"א: "שראיתי בהנהגת הקהלות שמחרימין על שאר תיקונים ולא ראיתי לעולם שנוהגין עם העובר כדין מנודה ומוחרם".⁴⁶ בירונה החליטו: "... להתיר כל חרמות ונדוין ושמטאות אשר נתקבלו בכל תקנות הק"ק לעובר, אשר הושמו בהק"ק בתקנת הק"ק מעולם עד היום הזה...".⁴⁷

כיום ממעטים לנדות או להחרים גם כאשר אין ספק שראוי היה לעשות כן.⁴⁸ עם זאת, אסור לציבור להחניף לעבריינים ואם אין אפשרות מעשית לנדותם או להחרים מן הראוי להענישם באופן אחר ולפחות להביע מחאה. פוסק השרידי אש: "... בנושא נכרית, שבוודאי מחוייבין עפ"י דין לנדותו משום מיגדר מילתא ולכן יש לו דין מנודה ואסור לצרפו לעשרה".⁴⁹ פוסק המנחת יצחק: "מה שאפשר לעשות לו מדיני הנידוי, לגרשו מביהכ"נ, ושלא למול את בנו, וכל הנראה לב"ד... יש לעשות לו עד שיקיים ככל חומר הדין דלהלן".⁵⁰

מהר"ר מנחם פורט... ובתנאי שיאשר ויקיים כל הקאפיטולי אשר נזכיר... לא יוכל להשים בחרם או נדוי או נזיפה לשום אדם מדרי הק"ק, אם לא בהסכמת הפרנסים או רובם". וראה שם ב תקיב ז.
⁴² שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג אלף כב. וראה תקנות קנדיאה קכ יד: "שמעלת הרבנים נר"ו לא יורשו ולא יוכלו... לנדות ולהחרים שום אדם שיהיה, לאיזו סיבה שיהיה, אם לא שילך ראשונה אל הקונדושתבלו, והוא יקרא חשבניו (!), ואז הרבנים יפסקו למוחרם העברין ההוא...". וראה הערת המהדיר לשורות 112 – 117, שהיו רבנים שהתנגדו לסעיף זה בחריפות. הקונדושתבלו היה ראש הפרנסים בעיר. וראה סעיף כא.
⁴³ שו"ת מהר"י ברונא קפט. וראה שו"ת מהר"ם מינץ סג וכן שם בהרחבה בתקנות ר"ג מאור הגולה סימן קב. וראה תקנה המיוחסת לרבינו גרשום, א"ת, נספח לערך חדר"ג ה נז, עמוד תשסט. וראה שו"ת הרא"ש מג ט: "דע כי מימי לא הלכתי בגדולות לגזור נדוי בלי הסכמת הרבנים כל שכן בארצות הללו".
⁴⁴ פנקס מדינת ליטא, ועד שפ"ח לפ"ק ריב.
⁴⁵ ראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד פב, שכדי למנוע מריבה ומחלוקת מותר לקבל תקנה שאפילו למרא דאתרא אסור לנדות.
⁴⁶ שו"ת הרשב"א א תרצז. וראה שו"ת הר"ן סה.
⁴⁷ פנקס קהל וירונה ג החלטה קיב משנת שס"ה לפ"ק.
⁴⁸ ראה סעיפים פו שנט. וראה שו"ת תשובות והנהגות ה שח.
⁴⁹ שו"ת שרידי אש א ז. וראה שו"ת תשובות והנהגות א קיג.
⁵⁰ שו"ת מנחת יצחק ג קיב. וראה הגהות שיו"ר ברכה על שו"ע יו"ד שלה ס"ק ג: "יש מי שכתב דאדם שהוא מנודה בהסכמת הקהל, אם חלה אין לברך אותו". וראה ערוך השלחן חו"מ לד כה. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה שמח משנת שמח: "... להודיע אל השמש מי הם אשר לא פרעו... ולא יטה און להם אם ירצו לקנות מצוות בב"ה להעלותם לשמם אם לא יפרעו בתחילה מה שחייבו...".

קפא. רשע¹

התורה מכנה בשם רשע אחד מארבעה סוגי עבריינים

- פוסק הרמב"ם: "ואלו הן שאין להן חלק לעולם הבא אלא נכרתים ואובדין ונידונין על גודל רשעם וחטאתם לעולם ולעולמי עולמים: המינים והאפיקורוסין והכופרים בתורה והכופרים בתחיית המתים ובביאת הגואל המורדים ומחטיאי הרבים והפורשין מדרכי צבור והעושה עבירות ביד רמה בפרהסיא כיהויקים והמוסרים ומטילי אימה על הצבור שלא לשם שמים ושופכי דמים ובעלי לשון הרע והמושך ערלתו".²
- כותב הרמב"ם: "אבל עושה ביד רמה הוא המזיד המתחצף ומתפרץ ועובר בפרהסיא וכאילו אינו עובר לעצם התאותנות או להשגת מה שמנעה אותו התורה מלהשיגו מחמת רוע מדותיו בלבד, אלא מפני שהוא מתנגד לתורה ומתקומם נגדה".³
- כותב רבינו יונה: "הוזהרנו... שלא לחמול ולרחם על המחטיאים והמכשילים בני אדם..."⁴.
- כתוב באבות דרבי נתן: "... אהוב את כולם ושנא את... המסורות".⁵ פוסק הרמב"ם: "המוסרין... היה דין לאבדן ביד ולהורידן עד באר שחת מפני שהיו מצירים לישראל..."⁶.

החלטת בית דין,⁷ הסכמה בין אנשי העיר⁸ ועדות אישית קובעים שאדם הוא רשע.⁹

לקביעה שאדם הוא רשע ההשלכות הבאות

דוד המלך אומר: "משנאיך ה' אשנא".¹⁰ רבינו בחי כותב: "כי מי שיש בו יראת השם יתעלה ישנא איש רע... כי כיון שהוא איש רע מצוה לשנאתו".¹¹ מצוות האחוה אינן תקפות לגביו.¹² אין

¹ יש להבחין בין רשע חמור ורשע קל, ראה שו"ע יו"ד שסב ה. עיקר הדיון שלפנינו נוגע לרשעים בדרגה החמורה ביותר, אם כי כמה מן הכללים נכונים גם לגבי רשעים פחות גדולים. לא נדון בכל ענין האם ההוראה היא מדאורייתא, מדרבנן, או אם זו רק מדה ראויה. וראה חשוקי חמד על יומא עמ' תקלו – תקמא, המונה את אלו שמותר לכנותם בשם רשע למרות שהם אפילו אינם פסולים לעדות. רמב"ם תשובה ג' ו.

² מו"נ ג מא. וראה שו"ע יו"ד רנא ב וש"ך שם ס"ק ג. וראה שו"ת חת"ס ו סז, שאפשר לומר בדעת הרמב"ם שרשע להכעיס הוא דוקא אם חטא שתיים ושלש פעמים. וראה סעיף רצט. שערי תשובה ג לו.

³ אבדר"נטז ה. רמב"ם עבודה זרה י א. ובקריית ספר שם מבואר שהעונש מדאורייתא, וראה גם רמב"ם תשובה ג ו וכן אגרות הרמב"ם (קאפח) אגרת תחית המתים עמ' לט.

⁴ ראה חפץ חיים הלכות לשון הרע ו י בהערה. רמב"ם ב"י שו"ע חו"מ שפח: "... מסור... מי שהוחזק בכך... ואיזה מוחזק כל שנודע לרבים שהוא כן לא שהוחזק בבית דין...". וראה חפץ חיים הלכות לשון הרע ח ז: "... הוסכם בפני אנשי העיר לרשע עד שלא יפל להם בו ספק". וראה באר מים חיים שם. וראה שו"ת מנחת יצחק ב סו, שכאשר דנים על קידושי רפורמים אנן סהדי שהעדים פסולים ואין צורך בבית דין וזה בבחינת דבר הידוע לבית דין.

⁵ ראה שו"ע חו"מ לד א: "... עד כשר, שידוע בחבירו שהוא רשע, ואין הדיינים מכירים רשעו, אסור לו להעיד עמו, אף על פי שהוא עדות אמת". וראה סעיף שכו.

⁶ תהילים קלט כא. וראה רמב"ם אבל א י שהפסוק עוסק בנדונים למות. וראה קיצור שולחן ערוך כט יג. כד הקמח גאווה.

⁷ ראה סעיף קסט. הערת הרב נבנצל: "בחייבי מיתת ב"ד יש 'ברור לו מיתה יפה'".

⁸ תהילים קלט כא. וראה רמב"ם אבל א י שהפסוק עוסק בנדונים למות. וראה קיצור שולחן ערוך כט יג. כד הקמח גאווה.

⁹ ראה סעיף קסט. הערת הרב נבנצל: "בחייבי מיתת ב"ד יש 'ברור לו מיתה יפה'".

מצוה להצילו אפילו אם הוא שרוי בסכנה.¹³ אין מצוה לתת לו את שכרו ביומו.¹⁴ אין ללמד עליו זכות.¹⁵ אין להתפלל בעבורו.¹⁶ אין להתעסק בקבורתו¹⁷ ואין להתאבל עליו לאחר מותו.¹⁸ אין איסור לצער רשע,¹⁹ לבזותו, לומר עליו לשון הרע²⁰ או לקללו.²¹ מותר לתת לו הלואה ברבית.²²

אין חובת ערבות לרשע.²³ אין מצוה להוכיחו²⁴ ואין מצוה להפרישו מאיסור.²⁵

רשע אינו שותף לדבר שבקדושה ולכל ענין הנוגע לעבודת הבורא.²⁶ הוא אינו מצטרף למנין,²⁷ אינו רשאי להיות שליח צבור²⁸ ואינו עולה לתורה.²⁹ כהן אינו עולה לדוכן.³⁰ הוא אינו רשאי לשחוט³¹ ואינו רשאי לכתוב ספר תורה.³²

כל אחד מצווה להתרחק מחברת רשעים.³³ אומר האבות דרבני נתן: "ואל תתחבר לרשע. מלמד שלא יתחבר אדם עם אדם רע ולא עם אדם רשע... דבר אחר, אל תתחבר לרשע ואפילו לתורה".³⁴ רבינו יונה פוסק: "אסור להתחבר אל הרשע בעסקי העולם".³⁵ אסור לכבד רשע.³⁶ אין קמים לפני זקן רשע.³⁷

¹³ ראה שו"ע יו"ד רנא ב שאסור לפדותו אם הוא נשבה. וראה ש"ך שם ס"ק ג. וראה שו"ע חו"מ תכה ה.

¹⁴ ראה שו"ת תשובות והנהגות ב תשל.

¹⁵ ראה שערי תשובה ג ריח.

¹⁶ ראה ספר חסידים (מרג.) תרפח.

¹⁷ ראה שו"ת שרגא המאיר ד כה בשם האור זרוע. הערת הרב נבנצל: "לקוברו צריך רק לא לכבדו".

¹⁸ ראה רמב"ם אבל א י.

¹⁹ ראה שו"ע חו"מ רכח א: "יש אומרים דאין מצווים על אונאת דברים אלא ליראי השם".

²⁰ ראה חפץ חיים הלכות לשון הרע כלל ח ה.

²¹ ראה ספר החינוך רלא מנ"ח (א) [ד] ובעיקר הערות שם אות ב; שו"ת הרב"ז ג ז. לרשימה של המתירים

לקלל רשע לכתחילה יש להוסיף משנה ברורה סימן שכט ביאור הלכה ד"ה אלא לפי.

²² ראה שו"ע יו"ד קנט ב.

²³ ראה שו"ת רדב"ז א קפז; צמח צדק החדש על שו"ע יו"ד קנז ז; אבני נזר יו"ד קכו. לעומתם פוסק שו"ת עין

יצחק אבהע"ז א אות י, שיש ערבות גם למומרים ומביא ראיה מעכ. וראה שו"ת מנחת יצחק ב פג.

²⁴ ראה משנה ברורה סימן תרח, ביאור הלכה ד"ה אבל אם. לעומתו, ראה ספר המגיד לבעל הפמ"ג, ח"ג קונטרס

מתן שכרן של מצוות חקירה ד: "אפילו רשע גמור מצוה להוכיחו". וראה מעלות המדות המעלה העשירית:

"אמנם לעמוד בעזות מצח נגד הרשעים ועוזבי התורה כדי ליסרם ולהוכיחם, דבר זה טוב עד מאד".

²⁵ ראה ש"ך שו"ע יו"ד קנא ס"ק ו ובאחרונים שם. וראה שערים המצוינים בהלכה קיד אות כג. ויש לעיין

בראה רסיסי לילה מח: "והרי מצווין להפריש מאיסור אף לרשעים...".

²⁶ ראה משנה ברורה סימן שפה ס"ק ה, שהוא אינו מבטל רשות בשבת.

²⁷ ראה משנה ברורה סימן נה ס"ק מו.

²⁸ ראה שו"ע או"ח נג ד ושם כה. וראה שו"ת אורח משפט הלכות ש"ץ יד.

²⁹ ראה שו"ת אגרות משה או"ח ג כב.

³⁰ ראה שו"ת אגרות משה או"ח א לג.

³¹ ראה יו"ד שו"ע יו"ד ב ה. הערת הרב נבנצל: "ע' רמב"ם דשחיטת צדוקי כשרה אם ראוהו שוחט כדן

[שחיטה ד טז]. ומקורו לענ"ד מכה"ג שמשביעים אותו על הקטרת, ומה יעזור זה אם שחיטת פרו פסולה?"

³² ראה שו"ע יו"ד רפא א ושם ג.

³³ ראה רמב"ם תשובה ד ה. וראה אגרא דפרקא אות שלה: "אין לבקש מהרשע שיעשה לו טובה".

³⁴ אדר"נ ט ד.

³⁵ שערי תשובה ג נא. וראה שו"ת אגרות משה אורח חיים ג לו: "אבל איסור ממש על כל פנים לא נאמר בזה".

³⁶ וראה הערה 77.

ראוי שלא להסתכל בפני אדם רשע³⁸ ולא לגור בשוב בו מתגוררים רשעים רבים.³⁹
רשע פסול לעדות,⁴⁰ אינו זכאי להבחר ולהתמנות⁴¹ ואין לו זכות בחירה.⁴²

פגיעה של יחידים ברשע מותרת רק בתנאים הבאים⁴³

- א. **לחיזוק הדת ולתיקון העולם** פוסק הרב שטרנבוך: "לא הותר סתם לספר רע על חבירו אפילו הוא רשע כשכוונתו רק לפטפט..."⁴⁴
- ב. **לא יתר על הנדרש** מעיד החתם סופר על עצמו: "גם כי הארכת קצת בדברים פשוטים רק לדחות האפיקורס ואמנם נזהרתי מאד שלא ללחום עם שום אדם ולא נזכר שום אדם באגרות שלי כלל ולא יראה החוצה שום התגרות אדם באדם כי אם האמת לוחם עם השקר".⁴⁵ כותב הרב זילברשטיין: "מעשה כעין זה אירע אצל הגרי"ח זוננפלד זצ"ל שמת רשע מפורסם, ואמר שיש להשתדל בהלוינו ואעפ"י שבחיינו יש להלחם בו, כעת הפסיק קלקולו ויש להתעסק בו".⁴⁶
- ג. **לשם שמים** כותב רבינו יונה: "אף על פי שהיא מצוה לפרסם את החוטאים בנפשותם ואת החנפים אבל החוטא, אם לאיש כמוהו רשעו, ולכן אדם חטאותיו, אין לפרסמו כי אין כוונתו בגלותו מסתרי לטובה כי אם לשמוח לאידו".⁴⁷ על בני לוי אשר הרגו את עובדי העגל כותב הנצי"ב: "ומזה יש ללמוד דהבא לרדוף את הרשע על דבר שחייב באמת מכל מקום יש להזהר שלא ירדפנו מי שהוא שונאו ומבקש רעתו... ואם הרדיפה באה בהנאת עצמו גם כן - גם הוא לא ינקה".⁴⁸
- ד. **"והייתם נקיים"**⁴⁹

גם רשע הוא יהודי. פסוק מפורש בתורה: "בנים אתם לה' אלקיכם",⁵⁰ ומבאר התנא רבי מאיר שהדברים אמורים גם לגבי רשע גמור,⁵¹ והלכה כמותו.⁵² דורשת הגמרא: "חטא ישראל... אף על

³⁶ ראה ארחות צדיקים השער העשרים וארבעה שער החניפות: "בכיבוד הרשעים משפל כבוד הצדיקים".

³⁷ ראה שו"ע יו"ד רמד א.

³⁸ ראה מג"א שו"ע או"ח רכו ס"ק כ. הרמב"ם לא הזכיר איסור זה וכנראה שהוא סובר שזו רק מדת חסידות.

³⁹ ראה רמב"ם דעות ו א. מקרית ספר שם משמע שההוראה אינה מדאורייתא. וראה ספר חסידים (מרג.) קו.

⁴⁰ ראה שו"ע חו"מ שו"ע חו"מ לד א. וראה שו"ת אגרות משה אבן העזר פב יא.

⁴¹ ראה סעיפים קב - קה וסעיף קמח.

⁴² ראה סעיף קיח.

⁴³ ראה סעיפים פא - צט. כאן אין מקום לתנאי שאין מנוס משום שאין איסור הלכתי לפגוע ברשע

⁴⁴ שו"ת תשובות והנהגות ג תעח. בעקבות הכלי חמדה ריש מצורע נ"ל שדוד המלך חידש: "מי האיש החפץ חיים וכו' ", שאסור לומר לשון הרע שלא לצורך אפילו על אפיקורסים, והטעם לכך מבואר בהמשך אותו מזמור: "בקש שלום ורדפהו". וראה תוס' בבלי פסחים קיג ב ד"ה שראה; בירור הלכה פסחים קיג ב ציון ב ג ד איסור לא תשנא.

⁴⁵ שו"ת חתם סופר ליקוטים פה. וראה מה שמעיד עליו בנו אגרות סופרים ו.

⁴⁶ חשוקי חמד שבת עמ' רנב. וראה סעיף רנו שלרשע זכות הקנין וחופש הקנין.

⁴⁷ שערי תשובה ג ריט.

⁴⁸ הרחב דבר, שמות לב כז אות א. וראה דברות משה בבא מציעא פרק ב הערה עז, עמוד שנו.

⁴⁹ ראה סעיף נ.

⁵⁰ דברים יד א.

פי שחטא ישראל הוא".⁵³ אסור להרוג רשע, לפגוע בחירותו, לפגוע בבטחונו האישי או בממונו.⁵⁴ אסור לתבוע אותו בערכאות.⁵⁵ ראוי לרחם עליו⁵⁶ ולקרבו לתורה ולמצוות.⁵⁷ מצוה להתפלל שהוא יחזור בתשובה,⁵⁸ ולהשתדל שתהא לו כפרה.⁵⁹ אסור להכשיל אותו בעבירות.⁶⁰

אין מצוות מפורשות לפרנסים בנדון דידן, ועליהם להחדיר בקרב הציבור את ההכרה שיש להתרחק מרשעים. עליהם אף למצוא את האיזון בין החובה להשפיע על הציבור להתרחק מרשעים ובין חובתם לשמור על אחדות הציבור ולקרוב רחוקים.⁶¹ אומר הרב מאיר שפירא מלובלין: "... לצד התקיפות שעלינו לנהוג כנגד פורקי העול, אסור לשכוח גם לחמם אותם באמונתם תום ובהתקרבות לאלוקים".⁶² כותב הרב וולבה בשם הסבא מקלם: "אשר על זה יסוב וילך כל הכנת האלול הקדוש היינו שנכין עתה איך לחיות אף בין אנשים שרחוקים אנחנו מדעותיהם ואנחנו צריכים לחיות עמהם באהבה ואחוה, ועם כל זה בלבינו ודעותינו צריכים אנחנו להיות רחוקים מהם".⁶³

⁵¹ ראה בבלי קידושין לו א.

⁵² ראה שו"ת הרשב"א א קצד; שם א רמב. וראה עינים למשפט קידושין שם; עינים למשפט סנהדרין מד א. וראה בבלי עירובין סט א, שר"מ ור"י נחלקו בשאלה אם מומר לחלל שבת בפרהסיא מבטל רשות, ולכאורה ר"מ לשיטתו בקידושין ור"י לשיטתו, אך להלכה שם קיי"ל בקידושין כר"מ ובעירובין כר"י, וצ"ע. וראה הליכות שלמה ב מועדים פרק שנים עשר אורחות הלכה ציון 5 שדורש את הפסוק אליבא דר"מ: "בנים אתם לה' אלוקיכם - אתם אפילו מזידים..."

⁵³ בבלי סנהדרין מד א. וראה כלבו קמו: "המומר אף על פי שחטא ישראל הוא וקדושו קדושין"; מרגליות הים בבלי סנהדרין מד א ציון א וראה שם באחרונים.

⁵⁴ ראה סעיף שכו. וראה רמתיים צופים, אליהו רבא יב ס"ק לא: "אם אומרים לי הרוג אחד מישראל אף שהוא חשוד על כל עבירות רק שהוא מאותן שאין אתה רשאי להורגו אף שהוא רשע בוודאי מחויב אני למסור את עצמי למיתה ולקיים יהרג ואל יעבור. ועל כרחך צריך לומר הטעם כמ"ש רש"י ז"ל מאי חזית שנפשך חביבה לפני המקום כו'. ונמצא יש ספק גמור על זה שיכול להיות שנפשו יותר חביבה ואף על פי שאינו מוחזק לצדיק יוכל להיות שיהיה לו יותר עולם הבא ממנו". אחרונים העירו, שבבבלי ב"ק לו ב דרשו חכמים: 'שור רעד' - ולא שור של הקדש או של גוי, ולא מיעטו שור של ישראל מומר, ודנים באבחנות שבין 'רעד', 'עמיתך' וכד'.

⁵⁵ ראה שו"ת אגרות משה חו"מ א ח.

⁵⁶ ראה תומר דבורה פרק ראשון המדה הי"ב: "אף אם יפגע ברשעים אל יתאכזר כנגדם או יחרפם וכיצא אל אלא ירחם עליהם ויאמר: סוף סוף הם בני אברהם יצחק ויעקב... ומכסה עלבונם ומתקנם כפי כוחו". וראה יעלזו חסידים שטו - שכ: "אבל אם יש לך הטוב לך שתתן קצת גם לרשע... וצריך האדם שיהא בו מדעת קונו שהוא זן ומפרנס לכל, ומה גם שצריך לרחם גם על הרשע בעבור ילדיו ובני ביתו". וראה אורות, אורות ישראל ד ד - ה.

⁵⁷ ראה כל בו על אבלות עמ' 22 בשם החכמת שלמה: "יש כאן שני חולים אחד צדיק או בינוני ואחד רשע מפורסם, ונקרא הרב לשניהם להתוודת עמהם... ילך אל הרשע... דהרשע צריך ודאי תשובה..."

⁵⁸ ראה ספר חסידים (מרג.) רכה, מקור החסד אות ב.

⁵⁹ ראה בבלי פסחים נו א. וראה רש"י שם ד"ה גירר עצמות אביו: "משום כפרה".

⁶⁰ ראה לפני עור ליקוטים פרק א.

⁶¹ ראה סעיף קעז.

⁶² עלינו לשבח בראשית עמ' תיח.

⁶³ עלי שור ב עמ' תקמה. המחבר מעיר שם שמדובר באנשים שאינם בני תורה כלל.

"זאת התורה לא תבטל",⁶⁴ אולם על אף ירידת הדורות⁶⁵ יש לנהוג עם רשעים באהוה ובערבות בשל הטעמים הבאים.⁶⁶

- "עלית הדורות"⁶⁷ כותב התניא: "דורות האחרונים דור אחר דור אין בהם רשעים כל כך ולא צדיקים כל כך טובים".⁶⁸
- תוס' לב פוסק החזו"א: "ותינוק שנשבה מביא קרבן כדאמר ר"פ כלל גדול, ומצווין אנו להחיותו ואף לחלל עליו השבת בשביל הצלתו, ובהגה"מ פ"ו מהלכות דעות כתב דאין רשאים לשנאתו אלא אחר שאינו מקבל תוכחה, ובסוף ספר אהבת חסד כתב בשם הגר"י מולין דמצוה לאהוב את הרשעים מה"ט והביא כן מתשובת מהר"מ לובלין כי אצלנו הוא קדם תוכחה, שאין אנו יודיען להוכיח, ודיינין להו כאנוסין ולכן אי אפשר לנו לדון בזה לפטור מן היבום, וכן לענין שאר הלכות".⁶⁹ פוסק הרב ואזנר: "מה יעשה תינוק שנשבה שלא למד ולא ראה ואין בו שום אשמה, שאבותיו קלקלו אותו, אף על פי שבמעשיו רשע הוא מכל מקום כיון שאינו נענש על זה כיון שתינוק שנשבה הוא, הוא הדין דאסור להונותו".⁷⁰
- הכרת תודה כותב הראי"ה קוק: "בנינו אלה, אם כי נדחים הם, דחיון רוח נורא מאד, הם נכנסין בכל מלא נשמתם בצרתם של הציבור, הצרה האומית נוגעת עד נימי לבם היותר פנימיים".⁷¹ השרידי אש כותב: "כלום אפשר לנו ורשאים אנו לדחות את היהודי החדש הזה? כלום רשאים אנו להציג למפלצת את באי כוחה אלה של היהדות הלאומית, ולהגיד לבנינו: פושעים ועבריינים הם התרחקו מעליהם! גם מצד היושר וגם מצד האמת אסור לנו לדבר כן. מצד היושר כי 'בורא דשתית מיניה לא תשדי ביה קלא' (ב"ק צב ב). כולנו נהנים מעמלם, מזעתם ודמם. להם אנו אסירי תודה אם יש לנו עכשיו בארץ ישראל מקום מקלט לעמנו המורדף בלי חשך... ומצד האמת - בני אדם שהשקיעו את חייהם הצעירים הבריאים ומלאים לשד בביצות המלריה למען הפוך אותן לגן עדן פורח וכל זה לא בשביל עצמם אלא בשביל כלל ישראל".⁷²

⁶⁴ ראה סעיף עג הערה 3.

⁶⁵ ראה סעיפים קסב קסד.

⁶⁶ על חילול שבת להצלתם ראה נשמת אברהם או"ח שכח ס"ק ו. על מילת ילדיהם בשבת ראה שו"ת מנחת יצחק א קלו. וראה מקראי קודש הלכות פורים עמ' רמה, שהרב חיים קניבסקי פוסק שמחלל שבת שאינו עושה להכעיס מצטרף למנין לקריאת פרשת זכור. וראה שו"ת שבט הלוי ו לו; תשובות והנהגות ג תעו. וראה סעיפים פו שב.

⁶⁷ ראה סעיף קעה, שבזמן הזה יש פחות מעמי הארץ מאשר בימי קדם.

⁶⁸ תורה אור פרשת מקץ דף מא א.

⁶⁹ חזו"א יו"ד ב כח. וראה מרגניתא טבא יז, נדפס אהבת חסד להחפץ חיים בסופו. וראה אם הבנים שמחה פרק ראשון (עמ' עג); שו"ת ציץ אליעזר ט יז - קוני רפואה בשבת פרק ב; חול המועד כהלכתו עמ' רנט בציונים והערות.

⁷⁰ שו"ת שבט הלוי ה קונטרס המצוות נא.

⁷¹ "על במוותינו חללים", מאמרי הראיה א עמ' 92.

⁷² לפרקים, עמ' תנו. וראה אגרות ראי"ה ב תקמא: "התיאוריה האחרונה של הלאומיות הכפרנית... הכח המוסרי היסודי שצפון בקרבה... הנותן לה את העצמה של צפור זו שישבה על איקונין של מלך שאי אפשר לזרוק בה חץ גם לא לידות בה אבן שלא יהיה כרוגם איקונין של מלך - הוא האומר 'כללות האומה'...". וראה שו"ת יביע אומר ח אבהע"ז יב י: "כי ידוע שכמה מהקראים וראשיהם חתרו בכל עוז למען מדינת ישראל, גם בהיותם בגולה, ומהם שנמסרו בידי שלטונות מצרים, והוציאום להורג, על מה שפעלו במסירות נפש למען ישראל, ואף בבואם לארץ ישראל, הם מתגייסים לצבא ישראל, ומגיינים עלינו בכל כחם מידי המחבלים הרשעים שונאי ישראל, אשר כל יום יגורו מלחמות... ומה יאמרו עלינו החפשים שאינם שומרי

- מצוה לקרב אותם ואת בני משפחתם לאמונה ולשמירת מצוות.⁷³
- הרחקות יתירה עלולה לגרום להשחתת המדות.⁷⁴
- התרחקות יתירה עלולה לגרום למריבה⁷⁵ ולחילול שם שמים.⁷⁶

אם הבנים שמחה מתיר לפעול בשיתוף פעולה עם רשעים בעיני ציבור: "האם תחשוב שבימי מרדכי הצדיק היו כולם בדעה אחת, הלא גם אז היו בדעות שונות, והרבה מהם היו מהמתבוללים... על כן אמרה לו: 'לך כנוס את כל היהודים', דוקא 'כל היהודים' מבלי משים שום חילוק בין ישראל לישראל".⁷⁷

למרות החובה לנהוג באחווה ובערבות אין מצרפים רשעים למנין,⁷⁸ אין הם מבטלים רשות בשבת,⁷⁹ אין מבטלים בעבורם ביום טוב⁸⁰ וינם אסור בשבת.⁸¹ לדעת הרב שטרנבוך, חלב של מחלל שבת דינו כחלב נכרים,⁸² וכן בישוליהם.⁸³ לדעת פוסקים רבים, רשעים פסולים לעדות.⁸⁴

תורה ומצות, בראותם שאנו מרחיקים את אלה שמוסרים עצמם בשביל ישראל, ומבדילים אותם מזרע ישראל, וכן לא יעשה". וראה בעקבי הצאן לב ט, ש"הציבור" הם אלו א. מקיימים מצות מילה. ב. לא נשאו נשים נכריות. ג. מאמינים שארץ ישראל היא ארץ מולדתנו. ד. הדרים בארץ ישראל, ש"הם הם המהווים יכלל ישראלי".

⁷³ ראה אגרות הראיה ד אגרת א' קפב: "האמן לי יקירי, שאלמלי מצאתי מהמשפיעים על חיי הצבור בארץ ישראל, כאלה שהם עוסקים בימין המקרבת, יוכל להיות שאנכי דוקא הייתי עוסק בשמאל הדוחה... אבל מאחר שמצאתי את הדחיה נהוגה במדה מרובה הנני מוכרח לתבל אותה על ידי הימין המקרבת". וראה מכתם לדוד על התורה חלק ב, דברי תורה וברכה מאת בן המחבר, המוציא לאור, בשם אביו: "... ומנפלאות תמים דעים הוא, אשר בכל דור ודור ישנם חכמים צדיקים אשר ידם פשוטה לקרב פריצי הדור, והן המה הימין עוז, ימין מקרבת, וישנם לעומתם המרחקים ומקפידים, והן המה השמאל דוחה, ותרוויחו צריכי ושיניהם לשם שמים מתכוונים, וא"א לאלו בלא אלו... ורק מבין שניהם יצא לצורך כלי ויש תקוה לאחריתם, אם במוקדם אם במאוחר... אבל זהו רק באם שתי כתות הצדיקים אוהבים זה את זה, ואין לוחמים זה מול זה, אלא שכל אחד על משמרתו יעמוד, כי כל א' למלאכותו נוצר, והשווער ששורר חייב מיתתו...". וראה סעיף פט וסעיף קעז.

⁷⁴ ראה משנה ברורה שו"ע או"ח א' ס"ק ה. וראה סעיף פח הערה 25; סעיף רח הערות 72 - 73.

⁷⁵ ראה שו"ת נשמת חיים כ: "כבר ביארתי למעלה אות א', שמחלל שבת בפרהסיא דינו כעכו"ם לכל דבריו, ואין מצרפין אותו לשום דבר שבקדושה, לא למנין עשרה לקדיש ולקדושה... אך עלינו להזהר שלא לגרום איבה ושנאה ומחלוקת ח"ו בשביל זה, ומחלוקת אחת דוחה מאה תפילות".

⁷⁶ ראה שו"ת תשובות והנהגות ב תשל.

⁷⁷ אם הבנים שמחה עמ' שיב. וראה שמונה קבצים א תשלג: "ואפילו ההסתכלות בפני אדם רשע שאסורה, אם יש בו צדדים של טוב, ומתכוין בהסתכלות רק לקלוט את הטוב, נראה שיש בזה דרך מצוה... ואמר אלישע ליהורם בן אחאב, לולא פני יהושפט מלך יהודה אני נושא אם אביט אליך ואם אראך, משמע הא על ידי נשיאת פנים של יהושפט מלך יהודה שנלווה עמו הביט גם אליו וראהו, ולא חשש לאיסור ההסתכלות בפני רשע, דמהאי קרא ילפינן ליה". וראה שו"ת אגרות משה יו"ד א קמט: "א"כ עם רשעי ישראל שאין עובדין ע"ז אין שום איסור לעשות שותפות עמהם וכדחזינן מעשים בכל יום שמשתתפין עמהם במסחר, וא"כ בצרכי העיר כ"ש שאין לאסור". וראה סעיפים פט קצ.

⁷⁸ ראה שו"ת אגרות משה או"ח א כג. וראה שו"ת אגרות משה או"ח ב יט.

⁷⁹ ראה שו"ע יו"ד שפה ג מ"ב ס"ק ה.

⁸⁰ ראה שמירת שבת כהלכתה ב ו.

⁸¹ ראה נשמת אברהם ב על שו"ע יו"ד קכג ס"ק א. וראה שו"ת משנה הלכות תניינא ב לו שאם מחלל שבת הוא תינוק שנשבה לכו"ע אינו מנסך.

⁸² ראה שו"ת תשובות והנהגות א תפ.

על חברתם כותב אם הבנים שמחה: "ננסה נא אך הפעם לקיים את דברי חז"ל כפשוטם, שהודיעו אותנו פעמים אין מספר, שכל תקותינו היא רק באופן שנתאחד באחדות גמורה בלי פירוד... אבל מבפנים יהיה כל חרד וחרד נוהג כחפץ לבבו וכגון בחינוך הבנים... ורק בבנין ובישוב הארץ נהיה אגודים וקשורים יחד".⁸⁵ פסוק מפורש בספר תהילים: "תכלית שנהא שנאתים לאויבים היו לי",⁸⁶ ומוסיף הרב ש"ך: "אם כי אין בדורנו בידינו להתנהג בצורה זאת, וגם אין התועלת יוצא בהם בהתנהגות בצורה זו, אבל ודאי הפילוג והריחוק בצורה המתאימה נחוצה היא".⁸⁷ כותב הרב שטרנבוך: "דאף שתינוק שנשבה אינו אשם מכל מקום עצם הקירוב עמהם מזיק ולא חילקו חז"ל ועשאו תמיד כעכו"ם להתרחק מהם, אף שבדאי היה ראוי לקרבם".⁸⁸ האגרות משה אוסר להיות חבר במוסד שמחללים בו את השבת,⁸⁹ ואף מורה שראוי להתרחק מארגונים ואיגודים שלהם.⁹⁰

לעיתים מצוה להאבק ברשעים המחטיאים ומסיתים.⁹¹ כותב החפץ חיים: "אם הוא עומד במקום שיש אפיקורסים המתקוממים על התורה ורוצים לעשות איזה תקנות בעניני העיר ועי"ז יעבירו את העם מרצון השם, ופתח בשלום ולא נשמעו דבריו... מצוה לשנאתם ולהתקוטט עמהם ולהפך עצתם בכל מה דיוכל, ודהמע"ה אמר: 'הלא משנאיך השם אשנא ובמתקוממך אתקוטט תכלית שנהא שנאתים וכו'".⁹²

כותב אם הבנים שמחה: "ברור לי, שגם עתה בעת שנוכה לגאולה בב"א, בודאי לא תדחה שום נפש מישראל, אפילו מן הפושעים והמורדים היותר גדולים הנמצאים בזמנינו".⁹³

⁸³ ראה שו"ת תשובות והנהגות ג רמז.

⁸⁴ ראה הרב נחום נריה, "עדות של מי שאינו מקיים תורה ומצוות", תחומין יג עמ' 417 - 421.

⁸⁵ אם הבנים שמחה עמ' שכא שכב. על חילוקי דעות באשר לשאלה אם ראוי ליראי ה' לשתף פעולה עם הקק"ל

ראה להכות שורש, הראי"ה קוק והקדן קיימת לישראל פרק ג. וראה אי של אפשר עמ' 227 - 228.

⁸⁶ תהילים קלט כב.

⁸⁷ הגדה של פסח אבי עזרי עמ' רלו.

⁸⁸ שו"ת תשובות והנהגות א תתטז. וראה שם סימן שסז.

⁸⁹ ראה שו"ת אגרות משה או"ח ב סא.

⁹⁰ ראה שו"ת אגרות משה או"ח ב סא שאסור להיות חבר במוסד שמחללין שם שבת. וראה שם יו"ד א שם

קמט, שאסור להיות חבר באגודת צדקה משותפת ליראי השם עם רפורמים וכד'. בענין שותפות עמם

בענינים ציבוריים ראה גם שו"ת אגרות משה יו"ד ב ק.

⁹¹ ראה קבצים מכתב יד קדשו פנקס הדפים ד 95. וראה שו"ת בנימין זאב תו, שמבחין בין מינים (קראים)

המנסים להשפיע על אחרים ללכת בדרכם ובין אלו שאינם מנסים להשפיע. כיו"ב כותב הרב זילברשטיין, ודבריו

מובאים בעתון יתד הנאמן מוסף שבת קדש וירא תשנ"א עמ' 3, שמי שמלמד את הזולת דרכים נלוות הוא

בבחינת רודף אך מי שאינו מלמד את הזולת מאומה, רק שעצם המצאותו מהווה דוגמא שלילית אינו בבחינת

רודף. לעומתם ראה נפש הרב עמ' קסז בשם ר' חיים שמחלל שבת בפהרסא יש בו משום מסית. וראה שו"ת

דברי יציב יו"ד א מט בדבר תינוקות שנשבו המסיתים. ואכמ"ל.

⁹² משנה ברורה סימן א ביאור הלכה ד"ה ולא יתבייש. וראה שו"ת ציץ אליעזר יג סג; שו"ת ציץ אליעזר יז לו.

⁹³ אם הבנים שמחה עמ' ע. וראה בבלי מגילה יז ב: "וכיון שנתקבצו גליות - נעשה דין ברשעים..." ואכמ"ל. וראה

שמונה קבצים קובץ ב' לה: "בני החוצפנים פורצי הדרכים והגדרים, עתידים להיות נביאים מהמדריגה

היותר עליונה, ממדריגתו של משה רבנו ומזיהרא עילאה דאדם הראשון".

פרק לו. המשפחה

קפב. זכות לנשואין

פוסק השלחן ערוך: "מצוה על כל אדם שישא אשה בן י"ח, והמקדים לישא אשה, מצוה מן המובהק, אבל קודם י"ג לא ישא... ובשום ענין לא יעבור מעשרים שנה בלא אשה".¹ מוסיף הרמ"א: "וכל מי שאין לו אשה שרוי בלא ברכה, בלא תורה כו' ולא נקרא אדם. וכיון שנשא אשה עונותיו מתפקקים, שנאמר: 'מצא אשה מצא טוב ויפק רצון מאת ה' י'".² גם מי שאינו מסוגל להוליד מצווה לשאת אשה.³ גם אשה מצווה להנשא.⁴ הראי"ה קוק כותב: "המשפחה שלנו היא לנו קדושה בצורה הרבה יותר עמוקה ממה שהיא בכל העולם המודרני".⁵

הפוסקים דנים בשאלה האם בית דין כופה להנשא. השלחן ערוך פוסק: "ומי שעברו עליו כ' שנה ואינו רוצה לישא, בית דין כופין אותו לישא כדי לקיים מצות פריה ורביה".⁶ הרמ"א פוסק: "ובזמן הזה נהגו שלא לכופ על זה".⁷

בדרכים הבאות על הפרנסים לסייע במימוש הזכות לנשואין⁸

מציאת בן זוג חכמים לא ביטלו את מנהג בנות ירושלים לצאת לכרמים ביום הכפורים, ומבאר הבן יהוידע: "משום חיבוב מצות הנשואין, וגם להודיע כמה גדולה ויקרה היא, דאפילו ביום קדוש כזה פונים לדבר זה להתעסק בכך".⁹

תמיכת הורים חכמים ציוו על אב לסייע לילדיו להנשא.¹⁰ וציוו על בנים שירשו את אביהם לתת מהירושה לאחיותם העומדות להנשא.¹¹ אומרת הגמרא: "מפני מה התקינו כתובת בנין דכרין כדי שיקפוץ אדם ויתן לבתו כבנו".¹²

השו"ע מביא תקנות, שהתקבלו בתפוצות ישראל ואשר נועדו לעודד את האבות לתת נדוניה נאה לבנות כגון תקנות טוליטולה,¹³ שטר חצי זכר¹⁴ והסדרי ירושה למקרה שהאשה מתה זמן קצר לאחר הנשואין.¹⁵

¹ שו"ע אבהע"ז א ג.

² שו"ע אבהע"ז א א בהגה. יש לציין כי הרמ"א גורס את הפסוק ממשלי יח כב בנוסח שונה משלנו.

³ ראה שו"ע אבהע"ז שם.

⁴ ראה שו"ת יביע אומר ח יו"ד כב. וראה סעיף קפה.

⁵ מאמרי הראיה א עמ' 192. וראה שם: "וזהו היסוד של אושרה וכבודה של האשה בישראל".

⁶ שו"ע אבהע"ז א ג. וראה סעיף שנג הערה 10.

⁷ שו"ע אבהע"ז א ג בהגה. וראה שם שם קנ"ד בהגה. וראה סעיף שב. וראה אוצר הפוסקים שם.

⁸ ראה סעיפים צח קעא.

⁹ בן יהוידע תענית ל ב. וראה שו"ע או"ח שו ו.

¹⁰ על המצוה לסייע לבת להנשא ראה רמב"ם אישות כ א. וראה שו"ת מהרי"ט ב יו"ד כז.

¹¹ ראה רמב"ם אישות כ ג - ו.

¹² בבלי כתובות נב ב. וראה רמב"ם אישות יט א - ב.

¹³ ראה שו"ע אבהע"ז קיח א שם.

¹⁴ ראה שו"ע אבהע"ז קח ג; שו"ע אבהע"ז צ א. וראה סעיף שטז הערה 40.

תמיכת הציבור

פוסק השו"ע: "גבאי צדקה שיש בידם מעות צדקה, ישאו בהם בתולות עניות, שאין צדקה גדולה מזו".¹⁶ הרמ"א פוסק, שהקהילה רשאית להטיל מסים למימון מגורים לזוגות צעירים.¹⁷

הרב ענתיבי כותב: "ידוע ומפורסם מה שנהגו פה צובא יע"א שלא ליקח עריכה מהבחורים כל זמן שלא נשאו נשים... משום שמניחים אותם להרויח עד שיהיה בהם יכולת כדי להנשא".¹⁸ קהילות אחדות נתנו הקלות במס לזוגות צעירים.¹⁹

מניעת עגינות

דוד המלך הנהיג שהיוצא למלחמה כותב לאשתו גט כריתות.²⁰ חז"ל תקנו שדי בעד אחד להתיר עגונה.²¹ קהילת יוצאי קסטליה המתגוררים בפאס תקנה: "מי שיהיה חולה ויראה שהוא מסוכן יהיה חייב לתת גט כשר לאשתו אם ישאלו ממנו, באופן שלא תשאר זקוקה ליבם".²² ים של שלמה כותב: "אשר ראינו תקנת גאוני עמודי עולם, ואנו מסכימים לכל דבריהם, ולכל עונשים אשר כתב נח"ש אלה על היבם, שאין רשאי לעגן יותר מג' חדשים כדברי חכמים אחר מות הבעל".²³ ועד ג' ארצות שלח משולח מיוחד לחפש בעלים שעגנו את נשותיהם.²⁴

הגנה על זכות הנשואין²⁵ השו"ע פוסק: "צריך להטיל חרם על כל העומדים בשעת נתינת הגט, שלא להוציא לעז על הגט".²⁶ בליטא החליטו: "שדכנים שיעלו מום במשפחות וביחידים להבאיש ריח הבריות יעמידו על פי תיקון מדינות פולין ודתו".²⁷

פרנסים ואפילו מלך אינם רשאים לפגוע באופן שרירותי בזכות הנשואין.²⁸

רק לבית דין סמכות לשלול את זכות לנשואין מאדם מסוים.²⁹

¹⁵ ראה שו"ע אבהע"ז נג ג. וראה ערוה"ש אבהע"ז סימן נג ובאוצר הפוסקים שם.

¹⁶ שו"ע יו"ד רמט טו. וראה מועדים וזמנים השלם ד ש, שהמסייע לחתן ולכלה להנשא מקיים גם מצות לשבת יצרה. הערת הרב נבנצל: "וכאלו בנה [חורבה אחת מחורבות ירושלים] וכו' ". ראה א"ת ערך הכנסת כלה.

¹⁷ ראה שו"ע חו"מ קסג ג בהגה.

¹⁸ שו"ת מר ואהלות חו"מ ו. על פטור ממס לנשים רווקות ראה שו"ת הרא"ש ו טו.

¹⁹ פנקס קהלת ברלין 286 החלטה משנת תקל"ה; פנקס קהילת שנייטאך עמ' 171.

²⁰ ראה בבלי כתובות ט ב. וראה ריטב"א שם. וראה נחלת שבעה שטרות ח, נוסח שטר תנאים: "... גם ישתדל שטר חליצה מכל בניו קודם החופה בחנם".

²¹ ראה מהרש"א חידושי אגדות סוף יבמות. וראה משך חכמה דברים ה יז – יח, שבעדות מיתה עד אחד נאמן מן התורה. הערת הרב נבנצל: "וכן הוא ברמב"ם סוף הלכות גירושין".

²² כרם חמר ב יד. משמע שתקנה זו נתקבלה לפני גירוש ספרד.

²³ ים של שלמה יבמות ד יח.

²⁴ ראה שו"ת פני יהושע אבהע"ז סג, עדות ר' מנחם מנדל בן שלמה.

²⁵ ראה סעיף שטז הערות 16 – 18.

²⁶ שו"ע אבהע"ז קנד כב. וראה סדר הגט שם סעיף עח. וראה התקנות בישראל ד עמ' קס ואילך. וראה התקנות בישראל ד עמ' קצא, שבקהילות רבות תקנו לקרוע את הגט מיד עם קבלתו.

²⁷ פנקס מדינת ליטא לב תקנות ועד שפי"ג לפ"ק.

²⁸ על בת יפתח ראה רלב"ג ספר שופטים יא לא; פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כז כט. וראה כסף משנה על הרמב"ם מלכים ז ז, שרק בזמן מלחמה אין רשות לאדם להתארכ. על פגיעה בזכות הנשואין מנימוקים של גיל ראה סעיף קפד.

²⁹ ראה סעיף צח.

על פרנסים ומורי הוראה לשקול את ההשלכות שעשויות להיות להחלטותיהם על זכות הנשואין.

חכמים אסרו מכירת ספר תורה וציאה לחו"ל אלא אם כן לצורך נשואין.³⁰

פוסק הרא"ש: הרי אתה רואה, שכמה קולות הקלו חכמים משום תקנת עגונות... וכן ראוי לכל מורה לחזור על כל צדדין להתיר.³¹ הרמ"א פוסק: "... כמו שרגילין שלפעמים שלא היו יכולים להשוות עם הנדוניא ביום ו' עד הלילה, דעושין החופה והקידושין בליל שבת...".³² על קבלת עדות כדי להתיר עגונה פוסק השבות יעקב: "ואל יתעצלו בדב' כמו שאין להתעצל בפקוח נפש".³³ פוסק הרב יצחק אלחנן על פצוע דכא: "הרי מבואר דהיכא דאינו ראוי לבא בקהל טוב לו יותר שימות, ועד היכן הדברים מגיעים, ועל כן אין לנו לבקש חומרות בזה רק להדר ולהקל".³⁴

כיום תקפות תקנות חכמים הנוגעות לזכות הנשואין, פרט לכתובת בנין דכרין.³⁵ פוסק הרמ"א: "ויש אומרים דאין כתובת בנין דכרין נוהגת האידנא, דעיקר התקנה היתה כדי שיתן אדם לבתו כבנו, ועכשיו נוהגים ליתן לבת יותר ויותר, וכן נוהגין במדינות אלו".³⁶

הפוסקים דנים בשאלה האם ראוי לקבל תקנות הנוגעות לסרבני גט.³⁷ כותב הרב וויינברג: "אמנם ידוע כי בדור שלפנינו... יצאו גדולי הגאונים הדור ז"ל לאיסור גמור של הטלת תנאי בקידושין ובנישואין. אבל המחבר דידן מדגיש... שהמצב הוגרע מאד ובעיות חדשות חמורות השתרגו ועלו על הפרק... ובכן יש להכריע מה להעדיף... אם לשמור על קדושת ונצחיות חיי הנשואין... ולשים לב שגם בחוגי שלומי אמוני ישראל... שלא לגרום אצלם למין זעזוע וצינון של קדושת חיי האישות על ידי חו"ק, או להתחשב עם רוע המצב המקולקל שהתפשט בדורנו זה... הריבוי וההתפשטות העצומה של מקרי זוגות המתחברים שלא כדן ושלא כתורה שוב עם בן זוג אחר... והחידוש בדורנו הוא הפשיון והריבוי של הנגע הזה שהפך כבר לצרת רבים ולקלקול הדור חו"ש ויש נימוקים ושיקולים לתרי עברי דנהרא".³⁸

פוסק המנחת יצחק: "איסור שבוייה חומרא בעלמא, ומוטל על דיניי ישראל לחפש אחרי היתר בכל האפשרות".³⁹

הוא הדין בענין קביעת מעמד אישי בעקבות נשואין אזרחיים.⁴⁰

³⁰ ראה ערוך השלחן אבהע"ז א ט. וראה רמב"ם מלכים ה ט.

³¹ שו"ת הרא"ש נא ב. וראה שו"ת ר' אליהו מזרחי לו לח. וראה אוצר הפוסקים ח עמ' קב – קו, קב.

³² שו"ע או"ח שלט ד. וראה שו"ת הרמ"א קכה.

³³ שו"ת שבות יעקב א יד. הערת הרב נבנצל: "מרחן הרב אלישיב שליט"א הורה לזק"א שלא לקבל עדות בשבת אלא לשמוע את הסיפור, ואחר השבת יעידו בפני בית דין כדין עד מפי עד שכשר לעדות עגונה".

³⁴ שו"ת עין יצחק אבהע"ז י. וראה שו"ת ציץ אליעזר ט מט. וראה ט"ז שו"ע אבהע"ז קיט ס"ק יד.

³⁵ הזכות לנשואין אינה נזכרת בהצעת החוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16.

³⁶ שו"ע אבהע"ז קיא טז בהגה.

³⁷ ראה שו"ת תשובות והנהגות ה שמד.

³⁸ תנאי בנישואין ובגט, הקדמה. וראה הרב צבי גרטנר והרב בצלאל קרלינסקי "אין תנאי בנשואין", ישורון ח עמ' תרפא – תש; ישורון ט עמ' תרסט – תשי; ישורון י עמ' תשיא – תשנ.

³⁹ שו"ת מנחת יצחק א פח. וראה חשוך חמד בבא בתרא עמ' תקסו.

אומר הנביא ירמיה: "כה אמר ה' עוד ישמע... בערי יהודה ובחצות ירושלם... קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה..."⁴¹.

*

כמעט בכל החברות ובכל התקופות נודעה חשיבות רבה להשפעת חיי נשואין על היחיד,⁴² על החברה ועל המדינה כולה.⁴³

כותב פרופ' דינשטיין: "... מסתבר כי מותר לדין הלאומי להגביל את זכות הנישואין של אסירים או של אנשי צבא ואף לאסור לחלוטין על נישואין מטעמי... אי שפיות או תכונות תורשתיות מסויימות".⁴⁴

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל איש ואשה שהגיעו לפרקם רשאים לבא בברית הנישואין..."⁴⁵.

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "המשפחה היא היחידה הקיבוצית הטבעית והיסודית של החברה, והיא זכאית להגנה מטעם החברה והמדינה. הזכות לשאת בן זוג ולכוון משפחה תהיה מוכרת לגבר ולאשה שבגיל הנישואין".⁴⁶

חלק מן החוקות מתייחסות למרכזיות המשפחה ולהיותה המסגרת הטבעית והיסודית של החברה,⁴⁷ וקובעות כי משפחה זכאית להגנה מיוחדת של המדינה.⁴⁸ חוקתהן של מדינות אחדות קובעות שהמדינה מכירה במשפחה, רק אם היא במסגרת נשואין.⁴⁹ חוקות אחדות קובעות בפירוש שמשפחה מורכבת מאיש ומאשה.⁵⁰

כמה מן החוקות קובעות שלכל אחד זכות לנשואין.⁵¹

⁴⁰ ראה שו"ת שרידי אש ג כב.

⁴¹ ירמיהו לג י – יא.

⁴² מחקרים מוכיחים שתוחלת החיים ואיכות החיים של גברים שאינם חיים בגפם ארוכה יותר וטובה יותר, ראה The Psychology of Happiness עמ' 80 - 82.

⁴³ ראה Liberal Purposes עמ' 281 - 288, שגם מנקודת השקפה ליברלית פוליטית יש לתמוך במבנה המסורתי של המשפחה שכן תרומתה לבני המשפחה ולחברה כולה מוכחת בעין.

⁴⁴ ההח"מ 887. על הגבלה של זכות הנישואין מטעמי גיל ראה סעיף קפד.

⁴⁵ הכרזה טז. וראה כתבי אמנה 1040 23 2; ההח"מ 888.

⁴⁶ כתבי אמנה 1040 23 1 - 2. וראה ההח"מ 887, שהזכות לא מוקנית בדרך כלל לשנים מבני אותו המין. כך גם משמע בכתבי האמנה. וראה ההח"מ 865, שהועדה האירופית לזכויות האדם לא מצאה פסול בחוק הגרמני האוסר משכב זכר. וראה סעיף קפג הערה 27.

⁴⁷ ראה ICL חוקת אירלנד 41 (1.1); חוקת טורקיה 41.

⁴⁸ ראה ICL חוקת גרמניה 6 (1); חוקת פורטוגל 67 (1).

⁴⁹ ראה ICL חוקת איטליה 29 (1); שם פארגוואי 52.

⁵⁰ ראה ICL; חוקת פולין 18; שם חוקת ברזיל 226 (3).

⁵¹ ראה ICL חוקת בלרוס 32 (2); חוקת שוויצריה 14.

קפג. חופש בחירת בת זוג

פוסק כנסת הגדולה: "לישא אשה שלבו חפץ דבר מצוה מיקרי"¹.

לכתחילה ראוי לכל אחד לקחת אשה הגונה. פוסק ערוך השלחן: "מאד מאד צריך האדם להשתדל ליקח לו אשה הגונה ולא ישא אותה שיש בה שמץ פסול... אמרו חז"ל לעולם ישתדל אדם לישא בת ת"ח לא מצא בת ת"ח ישא בת גדולי הדור צדיקים ואנשי מעשה. לא מצא בת גדולי הדור ישא בת ראשי כנסיות לא מצא בת ראשי כנסיות ישא בת גבאי צדקה לא מצא בת גבאי צדקה ישא בת מלמדי תינוקות וכן ישתדל להשיא בתו לת"ח ואל ישיא בתו לע"ה שאינו מדקדק במצות. ואמרו חז"ל שמצוה לאדם לישא בת אחותו... וה"ה לבת אחיו... לא ישא בחור זקנה שהרי אינה מולדת ויבטל מפו"ר וזקן לא ישא ילדה שדבר זה גורם לזנות"². מדין תורה מצוה לשאת יבמה.³

עם זאת, כל אחד זכאי לשאת אשה כלבבו⁴ גם אם היא זקנה,⁵ חולה,⁶ אלמנה, גיורת,⁷ גרושה ואפילו אשה אשר בגדה בבעלה הקודם.⁸ מותר לאדם לחלוץ ולא ליבמה.⁹ מותר לאדם לשאת את בחירת לבו גם ללא רשות הוריו¹⁰ או רבותיו.¹¹

גם אשה זכאית להנשא למי שלבה חפץ. פוסק הרמב"ם: "אין האשה מתקדשת אלא לרצונה והמקדש אשה בעל כרחיה אינה מקודשת".¹² עוד פוסק הרמב"ם: "ואף על פי שיש רשות לאב לקדש בתו כשהיא קטנה וכשהיא נערה לכל מי שירצה אין ראוי לעשות כן אלא מצות חכמים שלא יקדש אדם את בתו כשהיא קטנה עד שתגדיל ותאמר בפלוני אני רוצה".¹³ אם ואח אינם רשאים להשיא קטנה בלא הסכמתה.¹⁴ אשה אינה חייבת להתייבם בניגוד לרצונה.¹⁵

¹ שיירי כנסת הגדולה שו"ע יו"ד רכח הגהות ב"י ס"ק קיט. וראה שו"ע יו"ד רמ כה; שו"ת משפט כהן קמז.

וראה הנשואין כהלכתם פרק ב.

² ערוך השלחן אבהע"ז ב א - ו.

³ ראה רמב"ם יבום וחליצה א ב. וראה א"ת ערך יבום ב.

⁴ דיון בשאלה עד כמה מותר לאחר את הנשואין ראה שו"ת תשובות והנהגות ג שצ.

⁵ ראה שו"ת הריב"ש טו. לכתחילה רשאי לישא זקנה רק מי שקיים פריה ורביה, כמבואר בהערה 3, וראה סעיף קפה. על נשואי קטנה עם זקן ראה שו"ת שארית יוסף מב.

⁶ ראה חורב עמ' 382: "עליך להביט על בריאות גופה, למען תהיה מוכשרת, לשאת ולסבול את כובד הליכות הבית ותוכל להיות נושאת עמך בעול החיים", אך פשיטא, שאין זו אלא עצה טובה ולא הוראה מחייבת.

⁷ ראה הנשואין כהלכתם חלק א ב לה.

⁸ ראה בבלי גיטין צ א בביאור דרשת ב"ה. וראה בבלי סוטה ו א: "מי קא רמינן לה עליה בעל כרחיה?" וראה שו"ע אבהע"ז קיט ה: "אשה שנתגרשה משום פריצות, אין ראוי לאדם כשר שישאנה".

⁹ ראה רמב"ם יבום וחליצה א ב: "לא רצה ליבם או שלא רצת היא הרי זה חולץ לה".

¹⁰ ראה שו"ע יו"ד רמ כה בהגה. וראה שו"ת משיב דבר ב נ, על נשואין עם מי שגורמת בזיון למשפחה.

¹¹ ראה מפניני הרב עמ' ריב.

¹² רמב"ם אישות ד א. וראה רש"י בראשית כד נז: "אין משיאין את האשה אלא מדעתה". וראה בראשית כד נח: "ויקראו לרבקה ויאמרו אליה התכלי עם האיש הזה ותאמר אלך", ומבאר רשב"ם: "דרך ארץ הוא כן, כלומר אעפ"י שהק' חפץ בזיווג זה אעפ"י כן אמרי לנו התלכי מיד עם האיש הזה או עם אדם אחר לאחר ימים או עשור". וראה ספר חסידים (מרג). תקיא: "אחד היה עשיר וע"י שרים לקח בת טובים בכח שלא ברצון אשה ולא ברצון אביה ואמה ועשה נשואין וקראו לחכם להיות בסעודה עמהם. אמר בקהלם אל תחד כבודי כי איך יאמרו שהשמחה במעונו?"

¹³ רמב"ם אישות ג יט. וראה שם עבדים ד ח וכס"מ שם, שאמה העבריה אינה מתיעדת אלא מדעתה.

¹⁴ ראה רמב"ם אישות ד ז.

אשה רשאית להנשא לזקן, לחולה ולעם הארץ.¹⁶ היא אינה חייבת לציית להוריה בענין בחירת בן הזוג.¹⁷

לבני זוג זכות להפרד בהסכמה הדדית. גירושים בניגוד לרצון הבעל אינם תקפים בשום מקום ובשום זמן.¹⁸ קהילות רבות קבלו על עצמן את חרם דרבינו גרשום האוסר על בעל לגרש את אשתו בניגוד לרצונה.¹⁹

אסור להנשא למי שהתורה או חכמים אוסרים.²⁰ אסור לשאת קרובות המשפחה²¹ או אשה שאינה יהודיה.²² אסור להנשא לבן זוג אם יש חשש שיוולדו ילדים חולים.²³ כהן אינו רשאי להנשא לגרושה, לחללה²⁴ או לזונה.²⁵ התורה מגבילה ממזר וסריס בכמה מובנים.²⁶ להתקשרות עם בני אותו מין אין תוקף.²⁷

על בית דין לאכוף את ההלכות הנוגעות לבחירת בן או בת הזוג.

פרנסים מוזהרים שלא למנוע בני זוג מלהנשא כרצונם. הם אינם רשאים לטעון שבחירת בן הזוג נעשתה רק משיקולים כלכליים²⁸ או בטענה שבן הזוג אינו ראוי להם.²⁹ אין להם סמכות לתקן תקנה שלפיה זוג העומד להנשא צריך להביא אישור הנוגע לבריאות הגוף והנפש.³⁰

אפילו מלך אינו רשאי לקחת אשה נשואה ולדעת פוסקים רבים, גם אינו רשאי לשאת אשה בניגוד לרצונה.³¹ מלך אינו רשאי להכתיב לבנו יורש העצר עם מי להנשא³² ואינו רשאי להכתיב לבנות משפחתו או לכל אשה אחרת עם מי להנשא.³³

¹⁵ ראה רמב"ם יבום וחליצה א ב. וראה א"ת ערך יבום ב. ראה שו"ע אבהע"ז קסו ג שגם המאמר שחכמים תקנו ליבמה צריך להעשות מדעתה.

¹⁶ ראה הערות 4 – 8.

¹⁷ ראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד צה; שו"ת יביע אומר ח יו"ד כב ד. וראה הערה 10.

¹⁸ וראה מל"מ רמב"ם גירושין י כא שיש הסוברים שאין איסור לגרש ללא עילה, אך הוא חולק עליהם וחוכך בדעתו אם האיסור הוא מדאורייתא או מדרבנן. וראה ערוה"ש אבהע"ז קיט ו, שמכריע שיש בזה משום איסור תורה. לכו"ע לא ראוי לעשות כן, בפרט בזיווג ראשון, ראה שו"ע אבהע"ז קיט ג.

¹⁹ ראה א"ת ערך חרם דרבנו גרשום.

²⁰ ראה שו"ע אבהע"ז סימנים ד - טז.

²¹ ראה שו"ע אבהע"ז טו.

²² ראה סעיף שכ.

²³ ראה שו"ע אבהע"ז ב ז.

²⁴ ראה א"ת ערך חלל.

²⁵ ראה א"ת ערך זונה. על האיסור על כהן להנשא לגיורת ראה א"ת ערך גיורת.

²⁶ ראה מנחת חינוך מצוה א ס"ק כב. על מעמדו של ממזר ראה סעיף קפז הערה 25.

²⁷ על היחס למשכב זכר ראה שמונה קבצים ו צט; שו"ת אגרות משה או"ח ד קטו. ראוי לציין, שמי שמבסס את זכויות האזרח על זכויות טבעיות עשוי לטעון שיש להתחשב בזכותו של מי שמרגיש שהוא נמשך רק לבני מינו. לעומת זאת מי שמבסס את זכויות האזרח על מצות התורה יאמר שעל מי שנמשך לבני מינו להתגבר על יצרו. וראה סעיף קפב הערה 46. על זכות טבעית ראה סעיף ג הערה 15.

²⁸ ראה שו"ע אבהע"ז ב א בהגה.

²⁹ ראה בבלי יבמות קיח ב: "... וכולן מזנות ותולדות בבעליהן". למרות זאת חכמים לא אסרו עליהם להנשא. וראה שו"ת אגרות משה אבן העזר ד פג.

³⁰ מצות העצה, בהקדמה. ראה גם נשמת אברהם ג אבן העזר ז.

³¹ ראה סעיף שכד הערה 21.

לאף אחד אין סמכות לבטל קידושין שנעשו כדת וכדין,³⁴ או להכריח בני זוג להתגרש בניגוד לרצונם.³⁵

קהילות אחדות קבלו תקנות המיועדות למניעת נישואים אסורים. בליטא תקנו: "אין לסדר קידושין לשום אורח או אשה שאין להם מכירין עד שיתבררו מי ומי הם, שלא יבא ח"ו לידי מכשול. וכן שלא יבא כהן לישא גרושה או חלוצה".³⁶ ועד ד' ארצות תקן: "... ושלא יקח איש את אחותו חשו חכמים... עשו תיקון כזרזין מקדימין, שיכתוב כל אב לבנו קמיע... ולפרוש בו שם אביו ואמו".³⁷

בעת הצורך ביד הפרנסים לקנוס את הנישאים באיסור. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "והנושא אשה שאינה הוגנת לו קנסו אותו שלא יחלוק בבית הגרנות עד שיגרשנה".³⁸ רק בית דין רשאי לכוף בעל לגרש את אשתו.³⁹

גם כיום תקפות כל המצוות הנוגעות לחופש בחירת בן הזוג.⁴⁰

מועצת הרבנות הראשית קבלה בשנת תש"י שתי תקנות שיש להן השלכות על חופש בחירת בן זוג. א. "אסור לאיש ואשה מישראל לארס או להתארס עם אשה שניה על אשתו הראשונה, אם לא בהיתר-נישואין מאושר בחתימת הרבנים הראשיים לישראל".⁴¹ ב. "גוזרים על תושבי ארץ-ישראל, ועל אלה שיעלו ויתיישבו מעתה והלאה, לאסור עליהם מצוות ייבום לגמרי. וחייבים לחלוץ, וחייבים במזונות יבמתם, כפי מה שיפסקו עליו ב"ד עד שיפטרו את יבמתם בחליצה.

³² ראה אלשיך שמואל ב פרק יב: "ורצה דוד להפשיט את גלית כל לבושי שריונו... ולא ידע מהיכן יפתח... אמר לו אוריה אם אגיד לך תתן לי אשה מישראל אמר לו הן, אז הגיד לו... אז אלקי עולם ה' הקפיד על תתן במתנה בת ישראל". שבמשך מאות שנים עבדיהם, משרתיים ואנשי החצר של מלכי אומות העולם יכלו לשאת אשה רק בהסכמת מלכם. וראה הערה 48.

³³ ראה מלחמה ושלוש ביחסי ישראל – יהודה עמי' 163.

³⁴ ראה שו"ת תשובה מאהבה ק"ז. וראה בבלי סנהדרין יט ב.

³⁵ ראה רמב"ם גירושין ב כ. פשיטא, שאין חילוק לענין זה בין מלך עכו"ם ובין מלך ישראל העושה שלא כדין. וראה רד"ק שמואל א כה לט ששאל כפה את דוד לגרש את מיכל כדי שלא תשב עגונה. וראה משך חכמה שמות כא יד ד"ה וכי יזיד איש על רעהו וכו'. וראה דברים כד ד: "לא יוכל בעלה הראשון אשר שלחה לשוב לקחתה להיות לו לאשה אחרי אשר הִטְמָאָה". ויתכן שטעמא דקרא הוא למנוע אפשרות ששליט ילחץ על נתיניו לגרש את נשותיהם כדי לאפשר לו להנשא להן, על דעת לגרשן כעבור זמן מה ולהחזירן לבעליהן.

³⁶ פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ט שסא.

³⁷ פנקס ועד ארבע ארצות סימן רט. וראה הערת המהדיר שם.

³⁸ רמב"ם תרומות יב כב. אשה שאינה הוגנת היא אשה הפסולה לו כמוכח מדברי רש"י יבמות צט ב ד"ה שאינה הוגנת. וראה א"ת ערך יוחסין.

³⁹ ראה רמב"ם גירושין ב כ. וראה א"ת ערך גרושין.

⁴⁰ על חרם דרבינו גרשום שלא לשאת שתי נשים ראה סעיפים קפד קצב. וראה ספר החינוך תקסא, שבימינו אין איסור להתחתן עם גר צדק מצרי מואבי ועמוני. וראה שו"ת תשובות והנהגות ב תרפ, שאין לחשוש שמא כושים הם צאצאי המצרים הקדמונים. ראה הנשואין כהלכתם ב מו: "אמרו חז"ל שצריך להזדווג בבני משפחה וקרובים... אולם בדורות שלאחר התלמוד יש שנמנעו מכך".

⁴¹ ראה ד"ר זרח והרפטיג, "תקנות הרבנות הראשית", תחומין טז עמ' 108. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 160.

איסור זה אפשר להתירו רק במסיבות מיוחדות, ועפ"י החלטת המועצה המורחבת בחתימת הרבנים הראשיים לישראל.⁴²

*

ההכרזה העולמית לכל באי עולם קובעת: "כל איש ואשה שהגיעו לפרקם רשאים לבא בברית הנשואין... ללא כל הגבלה מטעמי גזע אזרחות או דת".⁴³

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "לא ייערכו נישואין בלא הסכמתם החופשית והמלאה של בני הזוג המיועדים".⁴⁴

אמנה זו וכן ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם מתעלמות מהזכות לגירושין.⁴⁵

חוקות אחדות קובעות שאין לערוך נישואין ללא הסכמת שני בני הזוג.⁴⁶

כותב פרופ' דינשטיין: "... מסתבר כי מותר לדין הלאומי... לאסור לחלוטין על נישואין מטעמי קירבת דם (עריות)..."⁴⁷.

במדינות אחדות בעלות משטר מלוכני מוטלות על המלך ועל יורש העצר הגבלות חוקתיות על חופש בחירת בן זוג.⁴⁸

⁴² ד"ר זרח והרפטיג, "תקנות הרבנות הראשית", תחומין טז עמ' 110. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 159 – 160.

⁴³ הכרזה טז. בסוף האמנה בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות, כתבי אמנה 1040, הצהירה ממשלת ישראל לגבי חוק נישואין וגירושין: "במדה וחוק כזה אינו עולה בקנה אחד עם התחייבויותיה לפי האמנה, ישראל שומרת לעצמה את הזכות להחיל את החוק". וראה פרופ' יהודה בלום, "דיני הנשואין בישראל וזכויות האדם", הפרקליט כב תשכ"ו 1966 עמ' 214 – 231, 361 – 372.

⁴⁴ כתבי אמנה 1040 23 3.

⁴⁵ ראה ההח"מ 887, שהשמטה נעשתה כדי שלא להרגיז את הכנסיה הקתולית האוסרת גירושין.

⁴⁶ ראה ICL חוקת רומניה 44 (1); שם חוקת בולגריה 46 (1);

⁴⁷ ההח"מ 887.

⁴⁸ ראה ICL חוקת בלגיה 85 (2) שבן המלך לא ירש את אביו אם הוא לא קיבל את הסכמת המלך לנישואיו. וראה שם חוקת הולנד 28 (1) שהמלך מודח אם לא קיבל את הסכמת בית הנבחרים לנישואיו. וראה חוקת נורבגיה 36 (1). הבטוי "יורש עצר" בעקבות שופטים יח ו ת"י ורד"ק שם.

קפד. חובות הדדיים**חובות הבעל****חובות ממוניות**

פוסק השלחן ערוך: "כשנושא אדם אשה מתחייב לה... מזונותיה, וכסותה... ועיקר כתובתה, ורפואתה, ולפדותה אם נשבת, וקבורתה, ולהיות ניוזנת מנכסיו ויושבת בביתו אחר מותו כל זמן אלמנותה, ולהיות בנותיו ניוזנות אחר מותו עד שיתארסו, ולהיות בניה הזכרים ממנו יורשים כתובתה יותר על חלקם בירושה שעם אחיהם".¹

עונה

פוסק הרמב"ם: "התנה עם האשה שאין לה עליו עונה תנאו בטל וחייב בעונתה".² פוסק השלחן ערוך: "כל איש חייב בעונה כפי כחו וכפי מלאכתו".³ כותב הראב"ד: "... עלינו לדעת ולהבין אי זו היא המחשבה הנכונה באותו המעשה... והשלישית... שהיא משתוקקת אליו והוא מכיר בה שהיא משדלתו ומרצה אותו ומתקשטת לפניו, כדי שיתן דעתו עליה".⁴

כבוד ואהבה

פוסק הרמב"ם: "צו חכמים שיהא אדם מכבד את אשתו יותר מגופו ואהבה כגופו, ואם יש לו ממון מרבה בטובתה כפי ממונו".⁵ כותב הפלא יועץ: "אהבת איש ואשה הוא דבר שבחובה שיהא ביניהם אהבה עזה".⁶

איסור שורה

פוסק הרמב"ם: "ולא יטיל עליה אימה יתירה ויהיה דבורו עמה בנחת ולא יהיה עצב ולא רגז".⁷ כותב המאירי: "... כשהאדם מכעיס אשתו ביותר מדאי היא מתרשלת בשמירת נכסיו והממון מתנונה והולך עד שכלו כלה".⁸

פוסק ערוך השלחן בהלכות ליל הסדר: "... נראה כרמות רוחא לצוות לאשתו שתמזוג ואין הבעל עדיף ממנה ולכן נוהגים למזוג בעצמו".⁹

אסור הכבדה

בעל רשאי להדר במצוות ולנהוג במדת חסידות רק כאשר קיימת מדתיות בין הבסיס ההלכתי של ההידור ובין העול המוטל בגינו על האשה.¹⁰ בעל אינו רשאי לדרוש מאשתו לקבל על עצמה מנהיגי חסידות ופרישות.¹¹

¹ שו"ע אבהע"ז סט ב.

² ראה רמב"ם אישות יב ז.

³ שו"ע אבהע"ז עו א.

⁴ בעלי הנפש שער הקדושה, עמ' קלב. וראה שו"ע או"ח רמ א. וראה בבלי שבת קנב א: "משים שלום בבית בטלי" ורש"י שם. וראה ויקר"ר יח א: "ותפר האביונה" זו התאווה שהיא מטילה שלום בין איש לאשתו".

⁵ רמב"ם אישות טו יט. ראה גם שם דעות ה י.

⁶ פלא יועץ ערך אהבת איש ואשה.

⁷ רמב"ם אישות טו יט. וראה שו"ע או"ח רס ב ומ"ב שם ס"ק י. וראה עיון יעקב, עין יעקב בבלי גיטין ו ב ד"ה לעולם לא יטיל: "אפילו רואה בהם דבר שאינו הגון אפילו הכי לא היה לו להטיל עליה אימה יתירה". עוד על אימה בבית ראה זהר דברים דף רסט א. על נזקי אימה יתירה ראה בבלי סוטה ו ב.

⁸ בית הבחירה סוטה ג ב.

⁹ ערוך השלחן תעג ו. הערת הרב נבנצל: "צ"ע דמזיגת הכוס היא מחיוב אשה להבעלה להביא קירוב הדעת. אכן לפעמי' היא נד' ואסוי' למזוג, ואולי לכן כדאי שלעולם לא תמזוג בפני אחרים, שלא לפרסם טהרתה".

¹⁰ ראה בבלי נדרים נ א. וראה הליכות שלמה א תפלה פרק רביעי ציון 95.

¹¹ וראה תחומין א, עמ' 10 שאלות ותשובות של הראי"ה קוק שהתפרסמו מכת"י. וראה הקדמת נכדי המחבר לאגרות משה ח עמ' 19. וראה אגרות משה אבהע"ז ב יב; שם אבהע"ז ד ק. וראה עליו לשבח ויקרא עמ' תקטו. וראה סעיף רטז.

איסור אונאה

פוסק הרא"ש: "שלא ישאל ממנה דבר של צער דשמא אף על פי שנותנת לו רשות על ידי פיוסו או על ידי שמתבישת ממנו, לבה מצטער..."¹² פוסק בנו רבי יעקב בעל הטורים: "וגם צריך לזהר באונאת אשתו לפי שדמעתה מצויה ועונש אונאתה קרובה לבוא".¹³ כותב הפלא יועץ: "מכלל האהבה שלא ירחיק נדוד בדרך רחוקה זמן וזמנים".¹⁴ פוסק השלחן ערוך: "האומר אי אפשי אלא אני בבגדי והיא בבגדה יוציא ויתן כתובה וכל שכן אם אינו נזקק לה כלל".¹⁵

ערבות לשמירת מצוות

פוסק הרמב"ם: "וכל מי שאינו מקפיד על אשתו ועל בניו ובני ביתו ומזהירן ופוקד דרכיהן תמיד עד שהן שלמין מכל חטא ומעון ה"ז חוטא".¹⁶ כותב הפלא יועץ: "ועיקר האהבה היא אהבת הנפש, ועליו מוטל להוכיחה בנעם שיח, ולהדריכה בדרכי הצניעות, ולהרחיקה מלשון הרע וכעס וקללות והזכרת השם לבטלה וכהנה סדר נשים סדר נזיקין, ולהזהירה בדקדוקי המצוות... רק בפה רך וחד מתוך יוכיחנה".¹⁷ הרב ש"ז אויערבאך פוסק בהלכות יום הכפורים: "... שאם על ידי הטיפול בילדים בבית יש לחוש שתזדקק האשה לשנות, על הבעל להשאיר בבית ולעזור בטיפולים אם אין אחר שיעשה כן, כדי שתוכל האשה להתענות".¹⁸

בעל אינו רשאי לפגוע בזכויות אשתו

חיים בעל אינו רשאי לדרוש מאשתו לעלות לארץ ישראל בזמן שיש בכך סכנה.¹⁹ אשה זכאית לסרב לעבור לגור בעיר שאין בה רופא²⁰ וזכאית לבחור לעצמה רופא.²¹

חירות אסור לבעל לשלול מאשתו באופן שרירותי זכויות או חופשים. אומרת הגמרא: "... פפוס בן יהודה שהיה נועל בפני אשתו ויוצא...", ומפרש רש"י: "בעלה של מרים מגדלא נשייא היה וכשיוצא מביתו לשוק נועל דלת בפניה שלא תדבר לכל אדם ומדה שאינה הוגנת היא זו שמתוך כך איבה נכנסת ביניהם ומזנה תחתיו".²² פוסק הרמב"ם: "המדיר את אשתו שלא תלך לבית האבל או לבית המשתה או יתיר את נדרו או יוציא ויתן כתובה שזה כמי שאסרה בבית הסוהר ונעל בפניה".²³

¹² רא"ש בבלי כתובות פרק חמישי כט.

¹³ טור חשן משפט רכח. ראה בבלי יבמות סג א, שרב סבל מאשתו שציערה אותו ולמרות זאת הוא לא התיר לבנו לרמות אותה. הערת הרב נבנצל: "אבל אמר שהוא עצמו רשאי לרמותה בצורה זו".

¹⁴ פלא יועץ ערך אהבת איש ואשה. וראה שם ערך עניות.

¹⁵ שו"ע אבהע"ז עו יג. וראה פירוש רמב"ן על התורה שמות כא ט.

¹⁶ רמב"ם סוטה יד יט. וראה פירוש הרמב"ן על התורה במדבר ל טז; שו"ע אבהע"ז כ ב. וראה שו"ת תורה לשמה ת, שהבעל רשאי לשרוף בגדים לא צנועים של אשתו. על ערבות ראה סעיפים קטא – קפד קפט.

¹⁷ פלא יועץ ערך אהבת איש ואשה. וראה שם ערך נשים.

¹⁸ ראה הליכות שלמה ב מועדים, פרק רביעי, ארחות הלכה ציון 24.

¹⁹ ראה שו"ת הרשב"ש א. וראה שו"ע אבהע"ז עה ה.

²⁰ ראה באר היטב, שו"ע אבהע"ז עה ס"ק יא. וראה נשמת אברהם אבהע"ז עה ס"ק א.

²¹ ראה שושנת העמקים ורפא וירפא ציון טז עמ נה.

²² רש"י בבלי גיטין צ א. על מרים מגדלא נשייא ראה שו"ת ציץ אליעזר יד צח.

²³ רמב"ם אישות יג יג. יש להעיר כי הרמב"ם אינו מזכיר כאן השתתפות האשה בהלוויה. וראה רמב"ם אישות יג יא. על כל כבודה בת מלך פנימה ראה סעיף שיז.

בטחון אישי פוסק השלחן ערוך: "איש המכה את אשתו עבירה היא בידו כמכה חבירו".²⁴ עוד פוסק: "הבעל שחבל באשתו חייב לשלם לה מיד כל הנזק וכל הבשת והצער, והכל שלה... והבעל מרפא אותה כדרך שמרפא כל חוליה".²⁵ פוסק המהרש"ל: "אסור לאדם להכות את אשתו שאפילו אם על מנת כן נשאה, מתנה הוא על מה שכתוב בתורה".²⁶ פוסק השלחן ערוך: "המזיק את אשתו בתשמיש המטה חייב בנזקה".²⁷

פוסק הרמב"ם: "ולא יאנוס אותה ויבעול בעל כרחא אלא לדעתה ומתוך שיחה ושמחה".²⁸

כבוד אסור לבעל לומר לשון הרע על אשתו.²⁹ או לבזותה בכל דרך שהיא.³⁰

קנין הבעל אינו רשאי להזיק לרכוש אשתו או להשתמש בו ללא רשותה. הפתחי חושן פוסק: "פשוט שאין שום צד היתר לגנוב מקרובים".³¹

מצוות הבעל אינו רשאי לחייב את האשה לצאת לרחוב.³² או לעבוד מחוץ לבית.³³ מן הראוי שהבעל לא ימנע מאשתו לקיים מנהגי פרישות שנהגה בבית אביה.³⁴

חובות האשה

חובות ממוניות פוסק השו"ע: "כשנושא אדם אשה... וזכה בה בד' דברים... ואלו הם הארבע: מעשה ידיה, ומציאתה, ופירותיה וירשתה".³⁵

עונה אשה משועבדת לבעלה לחיי אישות,³⁶ והיא אינה רשאית לצער את בעלה או לפגוע בו בשום צורה.³⁷

²⁴ שו"ע אבהע"ז קנד ב. על ההתר לבעל להכות את אשתו להפרישה מאיסור ראה רמב"ם אישות כא י ובראב"ד שם; שו"ע אבהע"ז קנד ג. וראה סעיפים קעג קעד. וראה שו"ת תרומת הדשן ריח. מסתבר שגם לאשה יש התר להכות את בעלה על פי אותם גדרים.

²⁵ שו"ע אבהע"ז פג א.

²⁶ ישי"ש בבא קמא פרק המניח כא.

²⁷ שו"ע אבהע"ז פג ב.

²⁸ רמב"ם אישות טו יז. וראה שם דעות ה ד. וראה ספר חרדים נא ב: "אסור לבא על אשתו שלא ברצונה". וראה בהגהות וחינושים של היעב"ץ, בבלי עירובין ק ב, שאסור לאדם לבא על אשתו שלא ברצונה אפילו אם הוא רוצה לקיים מצות פרו ורבו. וראה הערה 36.

²⁹ ראה ישי"ש בבא קמא פרק החובל נא. וראה חפץ חיים הלכות לשון הרע א באר מים חיים יג, שדן בדברי הגמרא בבלי ברכות ח א שלפיה שואלים את הבעל אם הוא בבחינת 'מצא' או 'מוצא'.

³⁰ ראה טור חשן משפט תכד. וראה רמב"ם אישות יג י: "הדירה שלא תשאל ולא תשאל מכלי הבית שדרך כל השכנות לשאול אותן ולהשאלן... יתיר את נדרו או יוציא ויתן כתובה מפני שמשיאה שם רע בשכונתה". וראה שם אישות יד ה: "הדירה שתעשה מעשה שוטים ודברים שאין בהן ממש אלא כשטות, הרי זה יוציא ויתן כתובה". וראה פלא יועץ ערך זלזול: "והאיש הישר לא יזלזל בכבוד שום נברא, וכל שכן באשתו...". וראה שו"ת אגרות משה יו"ד א קמג שהבעל מצווה לתת מזון לאשה כדי שתוכל לתת לעניים, ולא תתבייש כשפונים אליה ואין בידה לתת.

³¹ פתחי חושן ד פרק א ס"ק ב.

³² ראה סעיף שיז.

³³ ראה בכורי גשן עמ' רמג: "אין הבעל יכול לכוף האשה לעשות מלאכה בחוץ אף שנהגו נשים לעשות".

³⁴ ראה שו"ת תשובות והנהגות א דש; שו"ת תשובות והנהגות ב רלא.

³⁵ שו"ע אבהע"ז סט א - ג.

שאר חובות פוסק הרמב"ם: "וכן צוו חכמים על האשה שתהיה מכבדת את בעלה ביותר מדאי ויהיה לו עליה מורא ותעשה כל מעשיה על פיו".³⁸

אשה מצוה להוכיח את בעלה אם הוא חוטא או שהולך בדרך לא טובה.³⁹ כותב הרב ישראל יעקב פישר: "... דחרה יעקב על רחל... על מה שאמרה 'ואם אין מתה אנכי...' כי האשה לא נבראה רק לקיום המין, אלא להשלמת נפשו ונפשה, ושיעורו בזה כל אחד לחברו...".⁴⁰

בית דין כופה את בני הזוג למלא את התחייבויותיהם ההדדיות ולחילופין לאכוף מתן גט.⁴¹ כאשר אחד מבני הזוג מתקשה בדבר עליו לבקש את מחילת בן זוגו, או לחילופין לפנות למורה הוראה או לבית דין, שיפטרו אותו ממלוי חובותיו.⁴²

לבית דין סמכות להטיל עונשים כבדים על הפוגע בבן זוגו. פוסק הרמ"א: "איש המכה אשתו, עבירה היא בידו כמכה חברו ואם רגיל הוא בכך, יש ביד בית דין ליסרו ולהחרימו ולהלקותו בכל מיני רדוי וכפייה, ולהשביעו שלא יעשה עוד...".⁴³ ספר חרדים כותב: "מעשה היה פה צפת... באה אשה ואמרה שבעלה היה בא עליה שלא כדרכה ונדוהו וחרפוהו... וסוף גרשוהו מארץ ישראל".⁴⁴

על הפרנסים לסייע למשפחה בדרכים הבאות

מתן עדיפות בתעסוקה לבעל משפחה⁴⁵

הגנה על זכויות האשה כותב הרב יוסף אנגל: "נכון לומר שתקנת רבינו גרשום שלא לישא שתי נשים... כי חששו ושקדו על בנות ישראל בהיותנו בגולה אשר ירבה לו נשים ויוליד בנים הרבה לא יוכל להספיק".⁴⁶ פוסק השו"ע לבני קהילות שלא קבלו על עצמם את חרם דרבינו גרשום: "טוב לעשות תקנה בחרמות ונידויים על מי שישא אשה על אשתו".⁴⁷

³⁶ ראה אגרות משה ט או"ח ו ב ה: "... דמן התורה הא ליכא שום שעבוד על האשה לבעלה חוץ מתשמיש, ולענין תשמיש הוא משועבד לה יותר...". וראה "מצות עונה", נהלך ברגש עמ' 17 – 58.

³⁷ ראה באר היטב שו"ע או"ח רמ ס"ק כד: "ואשה שמאחרת טבילתה לצער בעלה עבירה גדולה בידה...". וראה בענין זה בבלי נדה סז סוף עמוד ב ורש"י שם ד"ה דאיקוט; שו"ת משנה הלכות יב צב.

³⁸ רמב"ם אישות טו כ.

³⁹ על ערבות האשה לקיום מצוות של בעלה ראה ר"ן ריש פ"ב דקידושין. וראה ערוך השלחן יו"ד רמח יג ושם או"ח רעא ו. הערת הרב נבנצל: "נשים אינן בכלל ערבות, כדהוכיחו מדברי רש"י נדה יג: ועוד. לדעת רעק"א הנ"מ במצוות שהן עצמן אינן מצוות, כגון תקיעת שופר". על תוכחה ראה בבלי עבודה זרה יח א. וראה יום תוכחה פרק ח דף יב ב: "ואף אם אשתו של אדם מוכיחתו על פניו צריך לקבל".

⁴⁰ אבן ישראל על התורה בראשית לא ד"ה הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי. ויחר אף יעקב ברחל.

⁴¹ ראה א"ת ערך גרושין יח. הכפייה בגרושין.

⁴² ראה הערה 48. טובי העיר פועלים כאן כבית דין, ראה סעיף כה.

⁴³ שו"ע אבהע"ז קנד ג בהגה. על סמכות בית הדין לגזור עונשי גוף ראה סעיף שמט.

⁴⁴ ספר חרדים השלם פרק סד. הערת הרב נבנצל: "הם ראו בזה עבירה שבין אדם למקום". וראה סעיף שנג.

⁴⁵ ראה שו"ת חתם סופר חו"מ סא, שפרנסת אדם נשוי קודמת לפרנסת בחור. וראה שו"ת שרידי אש ב א.

⁴⁶ גליוני הש"ס יבמות סה א. וראה שו"ת שאילת יעב"ץ ב טו שחרם דר"ג נתקבל כתוצאה מדרישה של הנכרים. וראה א"ת ערך חרם דרבינו גרשום עמ' שעט.

⁴⁷ שו"ע אבהע"ז א יא.

רבינו תם ובית דינו תקנו: "... שלא יניח את אשתו שלא מדעתה... יותר משנים עשר חדש... ולא יהא אדם רשאי לשהות שלא מדעת אשתו אם לא בהתרת ז' מטובי העיר אשר תבוא זעקתם... ובחזרתו צריך להיות עמה ששה חדשים... ועוד גזרנו שישלח האדם לביתו ולבניו די מחסורם לפי השגת ידו מדי חדשים ששה..."⁴⁸.

בליטא התקבלה תקנה: "חרם דאורייתא לעשות חתונה לזכר עד שיהא בן י"ג שנה, ויום א' ולנקבה י"ב שנה ויום א'..."⁴⁹.

הגנה על בטחון האשה כותב הפלא יועץ: "וכן ראוי לכל מנהיגי הערים ליסר את אנשי זרוע ובפרט לאנשים בני בליעל שמכים את נשותיהם מכת אכזרי תפח רוחם של עושי אלה שמחזיקים את בנות ישראל כשפחות ודורסים ומכים ובוועלים ואין להם בשת פנים. וראוי למי שיש יכלת בידו ליסרם כאשר יוכלו, ואם יוכלו להוציא נשותיהם מתחת ידם... מצוה רבה עבדי להציל עשוק מיד עושקו".⁵⁰

בליטא החליטו: "איש אשר יעשה הרע הזה לשעבד את אשתו... בידי גויים מחמת חובו, דמו בראשו, ולהיות דמו מותר כדין מוסר כדי לבער הקוצים מן הכרם, וכל הקודם לפגוע בו ישא ברכה מאת ה'".⁵¹

השכנת שלום בית⁵²

על פרנסים ומורי הוראה לבחון היטב את השלכות החלטותיהם ופסקיהם על מלוי החובות המשפחתיים. כותב ספר חסידים: "אחד היה נואף ובאו קרוביו לבקש מן החכם שיעשה תקנה שלא ינאף יותר. אמר הייתי נותן לו לאכול שלא יהיה לו תאוה רק איני רשאי שהרי אף לאשתו לא היה יכול לזקק".⁵³

בליטא החליטו: "אין לשום איש לשכור משרתת או מינקת יהודיה שיש לה זיקת בעל, ואם ירצה ליתן הילד לבית המינקת או להחזיק בביתו היא ובעלה, והמינקת תתקשר עצמה בשבועה או בתקיעת כף שלא לטבול לבעלה... הננו מבטלין התקיעת כף והרשות לה או לבעלה לבטל הקשר..."⁵⁴.

גדול עונשים של פרנסים הפוגעים בחיי המשפחה באופן שרירותי. פסוק מפורש בספר שמואל: "ועלי זקן מאד ושמע את כל אשר יעשון בניו לכל ישראל ואת אשר ישכבון את הנשים הצבאות פתח אהל מועד",⁵⁵ ומבארת הגמרא: "... מתוך ששהו את קיניהם, שלא הלכו אצל בעליהם מעלה עליהם הכתוב כאילו שכבוס".⁵⁶

⁴⁸ שו"ת בנימין זאב סד. על תקנה דומה ראה פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג. עא. וראה תקנות קנדיאה קט. וראה מקורות לתולדות החינוך בישראל א' עמ' 420 תקנה דומה מאמשטרדם משנת תצ"ה לפ"ק.

⁴⁹ פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א תתקסח (יא).

⁵⁰ פלא יועץ ערך הכאה.

⁵¹ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג מד. על דין מוסר ראה סעיף שכו.

⁵² ראה סעיף קצב

⁵³ ספר חסידים (מרג.) תרכ.

⁵⁴ פנקס מדינת ליטא, תקנות ועד שצ"ז שכו.

⁵⁵ שמואל א ב כב.

⁵⁶ בבלי שבת נה ב.

גם כיום תקפים החובות ההדדיים של בני זוג. עם זאת, פוסק השדי חמד: "דבזמן זה אינו רשאי להכות אשתו אף מפני דברים שמותר להכותה".⁵⁷

הרבנות הראשית לישראל קבלה תקנה שלפיה אסור לגבר לקדש אשה שהיא פחות מבת שש עשרה.⁵⁸

גם כיום על מורי הוראה לבחון היטב את השלכות ופסקיהם על המשפחה. פוסק הרב זילברשטיין: "... עלינו לדון באשה... שבעלה מבקש שתפסיק עבודתה... והנה, אם מבקש זאת כיון שעובדת עם גברים, ובפרט באינם הגונים, עליה להשמע לו... ואם עובדת עם נשים ומשכורתה מספקת לשכור עוזרת, ולדבריה העבודה נותנת לה סיפוק ומועילה לבריאותה, וכאשר תשאר בבית ישפיע עליה הדבר לרעה, ועצביה יחלשו, יש בדבריה ממש".⁵⁹

*

כותב פרופ' דינשטיין: "... קביעת הגיל המותר לנישואין מסורה על ידי כל המסמכים לשיקול דעתו של הדין הלאומי...".⁶⁰

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל איש ואשה... זכאים לזכויות שוות במעשה הנישואין, בתקופת הנישואין ובשעת ביטולם".⁶¹

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "מדינות שהן צד באמנה זו ינקטו את הצעדים המתאימים כדי להבטיח שוויון בזכויותיהם ואחריותם של בני הזוג לענין נישואין, במשך הנישואין ובפירוקם".⁶²

בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שיש להקפיד על שוויון בין בני הזוג באופן כזה שלא יפגע שלום הבית.⁶³ מדינות אחדות מדגישות בחוקתן את חשיבות שיתוף הפעולה בין בני הזוג.⁶⁴

בימינו הולכת וגוברת המודעות למקרים של אלימות במשפחה.⁶⁵ בכמה מדינות קובעת החוקה שחובת המדינה לפעול למניעת תופעה זו.⁶⁶

⁵⁷ שדי חמד מערכת ההא הכאה ד"ה ואשר כתבתי בשם מהר"ח פאלאג'י. וראה סעיף קפו שבימינו אין להכות ילדים למעלה מגיל שלש וממילא פשיטא שאין להכות אשה.

⁵⁸ ראה ד"ר זרח והרפטיג, "תקנות הרבנות הראשית", תחומין טז עמ' 106. וראה שיעורי תורה לרופאים ב עמ' 521: "מאחר ועצם הענין טוב הוא, ויש בהם קיום מצוה, לכן אין להגבילם מעל גיל י"ג".

⁵⁹ שיעורי תורה לרופאים ה. וראה סעיף קס הערה 22. וראה סעיף שיז.

⁶⁰ ההח"מ 887.

⁶¹ הכרזה טז.

⁶² כתבי אמנה 1040 23 4.

⁶³ ראה ICL חוקת איטליה סעיף 29 2.

⁶⁴ ראה ICL חוקת יפן 24 (1).

⁶⁵ ראה Human Development Report 2000 טבלה בעמ' 36.

⁶⁶ ראה ICL חוקת פאראגוואי 60 שעל המדינה לקדם מדיניות המיועדת למנוע אלימות במשפחה ולמנוע גורמים אחרים המערערים את האחוה במשפחה. וראה חוקת ברזיל סעיף 226.

קפה. זכות להקמת משפחה

פוסק השולחן ערוך: "חייב כל אדם לישא אשה כדי לפרות ולרבות..."¹.

הרמב"ם פוסק: "האיש מצווה על פריה ורביה אבל לא האשה... כמה בנים יהיו לאיש ותתקיים מצוה זו בידו - זכר ונקבה... אף על פי שקיים אדם מצות פריה ורביה הרי הוא מצווה מדברי סופרים שלא יבטל מלפרות ולרבות כל זמן שיש בו כח, שכל המוסיף נפש אחת בישראל כאילו בנה עולם".² הפוסקים תמימי דעים, וכל אחד נימוקו עמו, שלמרות שאשה פטורה ממצוה זו מן הראוי שתשתדל במדת יכולתה לקיימה.³

כותב ספר החינוך: "משרשי מצוה זו שיהיה העולם מיושב, שה' ברוך הוא חפץ בשובו כדכתיב 'לא תהו בראה לשבת יצרה' והיא מצוה גדולה שבסיבתה מתקיימות כל המצוות בעולם..."⁴. פוסק השו"ע: "כל מי שאינו עוסק בפריה ורביה כאילו שופך דמים, וממעט את הדמות וגורם לשכינה שתסתלק מישראל".⁵

רק מורה הוראה רשאי להתיר שימוש באמצעי מניעה או הפלה.⁶

המחבר פוסק, שבית דין כופה על קיום מצות פרו ורבו⁷ והרמ"א חולק.⁸ בית דין אינו רשאי להשתמש בסירוס כאמצעי ענישה.⁹

מן הראוי, שהפרנסים יתמכו בבני זוג נצרכים כדי להקל עליהם את קיום מצות פרו ורבו.¹⁰ כמו כן, ראוי לתמוך בזוגות הנזקקים לטיפול פוריות.¹¹

פרנסים אינם רשאים למנוע ילודה משום סיבה שהיא.¹²

מלך אינו רשאי לסרס את עבדיו.¹³

¹ שו"ע אבהע"ז א א.

² רמב"ם אישות טו ב - טז. וראה אוצר הפוסקים אבן העזר א.

³ ראה אוצר הפוסקים אבן העזר א אות פד. וראה משך חכמה בראשית ט ז. וראה סעיף שיז. על זכות האשה לתבוע גט מבעל שאינו מוליד ראה שו"ע אבהע"ז קנד ו. הערת הרב נבנצל: "רק בטענת חוטא לידא או כיו"ב".

⁴ ספר החינוך מצוה א. וראה בבלי יבמות סב א: "אין בן דוד בא עד שיכלו כל נשמות שבגוף".

⁵ שו"ע אבהע"ז א א.

⁶ ראה נשמות אברהם ג אבהע"ז ה ס"ק יג; אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך הפלה.

⁷ ראה שו"ע אבהע"ז א ג.

⁸ ראה שם בהגה.

⁹ ראה שו"ע אבהע"ז ה יא - יב. על המנהג בימי קדם להעניש בסירוס ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך סריס עמ' 25 - 26. על העונשים למיניהם ראה סעיפים שמח - שנד.

¹⁰ ראה סעיף קפב.

¹¹ ראה הערות 21 22.

¹² ראה שמו"ר א יב, שפרעה חיפש דרכים להרחיק את העובדים מבתיהם כדי להקטין את הילודה. וראה Constitutional Law 14.28, שדן בשאלה האם ניתן על פי החוק בארצות הברית למנוע נשואי בני זוג שאינם מסוגלים לזון את ילדיהם. שאלה דומה עשויה להתעורר אם השלטון חושש שיולדו ילדים בעלי מום שאינם מסוגלים לפרנס את עצמם.

¹³ ראה רש"י מסכת סנהדרין צג ב: "... שכן דרכן של מלכים לסרס את האדם כדי שלא ישא אשה ויהא פנוי לעבודת המלך". וראה הערה 9.

על הפרנסים לשקול את ההשלכות שעשויות להיות להחלטותיהם על מצות פריה ורביה. הגמרא אומרת: "... אמר רבי אבא בר פפא: לא נענש יהושע אלא בשביל שביטל את ישראל לילה אחת מפריה ורביה".¹⁴ חכמים אסרו מכירת ספר תורה אלא אם כן לצורך מימון נשואין עם אשה בת בנים.¹⁵

לילודה ולעידוד ילודה משקל רב בפסיקה ובהוראה. מצאנו הלכות ופסיקות שמטרתן להקל על נשים בהריון,¹⁶ על יולדות¹⁷ על מניקות¹⁸ ועל משפחה המגדלת ילדים.¹⁹

גם כיום תקפות כל ההלכות הנוגעות למצוות פרו ורבו, אולם אין יד ישראל תקיפה לכפות.²⁰ הרב נבנצל כותב על הפריה מלאכותית: "מן הראוי להזכיר שאם באנו לאסור את ההפרייה הזאת אנו גורמים לפחות לאחד משני דברים: או שהאיש ודאי לא יקיים פריה ורביה וכו' ויתכן מאד שתשרור עצבות ומרירות בבית הזוג לעולם, או שיפרדו ונמצאו הורסים בנין וכו'".²¹ הרב זלמן נחמיה גולדברג פוסק, שמותר לגבר המקבל טיפולים כימיים והקרנות להקפיא מזרעו אם זו הדרך היחידה בה יוכל להביא צאצאים לעולם.²²

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "אמהות וילדים זכאים לטיפול מיוחד ולסיוע".²³

האמנה בדבר ביטול אפליה נגד נשים לצורותיה מפרטת כיצד ראוי להגן על נשים. "כדי למנוע אפליה נגד נשים מטעמי נישואין או אמהות ולהבטיח את זכותן הממשית לעבוד, ינקטו המדינות, שהן צד באמנה אמצעים מתאימים על מנת: א) לאסור, אף בהטלת עונשים,

¹⁴ ראה בבלי עירובין סג ב. וראה משך חכמה דברים לא ז"ה כי אתה תבא.

¹⁵ ראה שו"ע אבהע"ז א ח. ויש סוברים שמותר למכור ספר תורה למטרת נישואין גרידא, ראה ערוה"ש אבהע"ז א ט. וראה בבלי נדה ג ב: "... אמר ליה אם כן בטלת בנות ישראל מפריה ורביה". על האיסור המוטל על מי שאין לו ילדים לשאת אשה שאינה בת בנים ראה רמב"ם אישות טו ז.

¹⁶ ראה שו"ע או"ח תקנ א; שו"ע או"ח תרפו ב.

¹⁷ ראה שו"ת מהרש"ל מה. וראה דרכי משה פרשת תזריע: "וראוי גם כן בקהלות הקדש להשגיח על היולדות ולהעמיד אנשים של צורה העומדים על הפקודים להיות משגיחים בצרכי היולדות...".

¹⁸ ראה שו"ע אבהע"ז פ יא; שו"ע או"ח תקנ א; שו"ע או"ח תרפו ב.

¹⁹ ראה עמק המשפט ג, הלכות שכנים סימן לח: "אין השכנים יכולים למנוע גן ילדים או פעוטות לתינוקות בבנין מגורים".

²⁰ ראה סעיף פו. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16 סעיף 24: "ינתנו חוקים בישראל לשם... הגנת האם והילד...". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. בהצעת החוקה לא נזכר תכנון המשפחה.

²¹ נשמת אברהם אבהע"ז א ה 3. על הזרעה מלאכותית ראה שם אבן העזר א ה 1. על הזרעה מלאכותית מאיש זר ראה שם א ה 2.

²² ראה הרב ז. נ. גולדברג, "על תרומת ביצית, פונדקאות והקפאת זרעו של רווק ונטילת זרע מן המת", אסיא ס"ה ס"ו אלול תשנ"ט עמ' 49. וראה שם עמ' 47, שבנסיבות מסוימות מותר ליטול זרע מבעל שמת.

²³ הכרזה כה 2.

פיטורים מסיבת הריון או חופשת לידה, ואפליה בפיטורים על יסוד מעמד נשואין. (ב) להנהיג חופשת לידה בתשלום או בהטבות סוציאליות שוות ערך, ללא אבדן של תעסוקה קודמת, זכויות ותק ותוספות סוציאליות. (ג) לעודד מתן שירותי סיוע סוציאליים חיוניים, על מנת לאפשר להורים לשלב התחביביות משפחתיות עם אחריות בעבודה והשתתפות בחיי ציבור... (ד) לספק הגנה מיוחדת לנשים בעת ההריון בסוגי עבודה שהוכחו כמזיקים להן.²⁴

"... יבטיחו המדינות שהן צד באמנה לנשים שירותים מתאימים בקשר להריון, ללידה ולתקופה שלאחר הלידה, בהעניקם, במקום שנוח, שירותי חינוך, וכן הזנה מתאימה במשך ההריון וההנקה".²⁵

"המדינות שהן צד באמנה... יבטיחו, על בסיס של שוויון בין גברים ונשים... זכויות שוות להחליט באורח חפשי ואחראי לגבי מספר הילדים ומרווח הזמן שביניהם, ולהשיג גישה לידע, לחינוך ולאמצעים אשר יאפשרו להם להשתמש בזכויות אלה".²⁶

האמנות אינן מזכירות כלל את נושא ההפלות ומכאן משמע שאין הם מכירות בזכות אשה לבצע הפלה.

החוקה של מדינות אחדות קובעת שעל המדינה לסייע לנשים לפני הלידה ולאחריה.²⁷ במדינות אחרות דורשת החוקה להגן על זכויות העבודה של נשים בהריון ולאחר הלידה.²⁸

בכמה מדינות דורשת החוקה שהמדינה תסייע להורים בגידול ילדיהם בדרכים שונות, כגון סיוע כספי,²⁹ הקמת מעונות³⁰ והנחות במסים.³¹

בסלובניה קובעת החוקה כי כל אחד זכאי להחליט אם הוא רוצה בילדים, והמדינה מתחייבת ליצור את התנאים שיאפשרו לכל אחד להחליט על כך באופן חפשי.³²

בכמה מדינות מעניקה החוקה לבני זוג את הזכות לתכנון המשפחה ולשימוש באמצעי מניעה ומחייבת את המדינה לפרסם הוראה חוקתית זו בציבור.³³

²⁴ כתבי אמנה 11 1035. לאור המלצת רופאים שהנקה תמשך ארבעה – ששה חדשים, מן הראוי להוסיף דרישה שמעביד חייב לאפשר לאם מניקה להניק את ילדיה למשך תקופה זו.

²⁵ כתבי אמנה 12 1035.

²⁶ כתבי אמנה 1 16 1035 (ה). וראה עוד שם 10 (ח); 1 12; 2 14 (ב).

²⁷ ראה ICL חוקת הונגריה 66 (2) על סיוע והגנה לנשים לפני הלידה ולאחריה.

²⁸ ראה ICL חוקת סלובקיה 41 (2) וחוקת פורטוגל 59 2 c. וראה שם חוקת ברזיל 7 (0) XVIII ושם XIX.

²⁹ ראה ICL חוקת איטליה 31 (1); L חוקת סלובקיה 41 (5); חוקת פולין 71 (1); חוקת פאראגוואי 53.

³⁰ ראה ICL חוקת פורטוגל 67 (2) b. וראה שם חוקת ברזיל 208 IV.

³¹ ראה ICL חוקת פורטוגל 67 (2) e.

³² ראה ICL חוקת סלובניה 55 (1) (2).

³³ ראה ICL חוקת ברזיל 226 (7); חוקת טורקיה 41. וראה שם חוקת פאראגוואי 61.

קפו. חובות הורים לילדיהם**מזונות**

פוסק השו"ע: "חייב אדם לזון בניו ובנותיו עד שיהיו בני שש".¹

ביגוד ומגורים

פוסק השו"ע: "חייב ליתן להם כסות וכלי תשמיש ומדור".²

בריאות

פוסק ר' יוסף אנגל: "... כיון דאם מתו הבנים לא קיים פריה ורביה אם כן הרי מחויב מכח המצוה לראות ולעשות כל הנצרך לשיחיו הבנים..."³. פוסק המנחת יצחק: "חייב האב בריפוי בניו ובנותיו הקטנים, דרפואה בכלל מזונות".⁴

אמונה

כותב הכתב סופר: "דהנה התורה הטילה החיוב על האבות שילמדו בניהם ויחנכם בתורה אבל לא די שיהיו משגיחים עליהם ללכת בדרכי השם ויעשו מחמת מורא כמצות אבותם, כי זה אינו מועיל רק כל זמן שהאבות אצל בניהם אבל כשאינם רואים מעשיהם כשהם בדרך או אחר אריכת ימיהם יעשו מה שלבם חפץ, לכן החיוב שידברו האבות על לב בניהם דברים המתקבלים על לב ויחקקו בהם אמונה ודעת שבעיניהם יראו ולבבם יביטו כי זה כל האדם לעבוד ה' ולשמור מצותיו ואז לעולם לא ינטה מדרך החיים וישמור מצות ה' עד אחריתו".⁵

תלמוד תורה

פוסק השלחן ערוך: "מאימתי מתחיל ללמד לבנו משיתחיל לדבר מתחיל ללמדו... מיד שיהיה בן ג' שנים שלמות מלמדין אותו אותיות התורה, כדי שירגיל עצמו לקרות בתורה".⁶

אב מצווה ללמד את בנו תורה, גם כאשר בנו לומד בבית ספר. כותב האומר מיהודא: "... הירא דבר ה' יהיה זריז במצוה זו וילמוד עם בנו או ב"ב לפחות שעה א' בכל יום, ומי שאין ידו משגת ללמוד לכל הפחות יאמר לבנו בבואו כל יום מבית הספר: בני, מה למדת היום?"⁷ כותב הרב שטרנבוך: "... "המלמד אינו מוטל עליו בפרט כל תלמיד, רק כלל הכתה, וההורים חייבים על כל בן בפרט לחשוב ולחנכו כפי דרכו".⁸

¹ שו"ע אבהע"ז עא א. וראה שו"ע אבהע"ז פב ה. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ד לו, שאב אינו רשאי לפטור עצמו מחובה זו בטענה שהוא לומד תורה.

² שו"ע אבהע"ז עג ו.

³ אתוון דאורייתא סוף כלל כב. וראה שו"ת אגרות משה ט אבהע"ז יט ז; נשמת אברהם ה או"ח של אות א. ראה מנורת המאור להרב ישראל אלנקוואה פרק יא: "ואם יארע לאב שום מריבה עם אדם ויחרפוהו, יסבול ויכסה הדבר, שמא ישמע בנו ויבא לידי סכנה".

⁴ שו"ת מנחת יצחק ו קח. וכיו"ב פוסק שו"ת ציץ אליעזר כ מז. וראה של"ה שער האותיות, דרך ארץ דף סג ב: "ובודאי עתידים האבות ליתן את הדין על מיתות יונקי שדים שלא חטאו... שמתו בחולי זה [אבעבועות שחורות] ולא חשו אביהם להבריחם". וראה סעיף רעט הערה 54.

⁵ כתב סופר פרשת עקב ד"ה ולמדתם.

⁶ שו"ע יו"ד רמה ה - ח. דיון בשאלה עד איזה גיל נמשך החיוב ראה עינים למשפט קידושין כט א. וראה חידו"א שבת קיט ב ד"ה ורב כהנא אמר. וראה הגדה של פסח עם ביאור מועדים וזמנים הוספות ותיקונים עמ' קמו: "ולעני"ד נראה שהגיל למצות האב להגיד לבנו... הוא עד שיגדיל, ואינו צריך עוד הסברה, שמבין מעצמו...". וראה קובץ שיעורים ב מז: "... דחייב אדם ללמד את בנו אומנות, אלא שזהו לכלל העולם, אבל אם רואה אדם בבנו שנפשו חשקה בתורה והוא מוכשר להיות גדול בתורה, בזה אמר ר' נהוראי מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה".

⁷ אומר מיהודא הערה על סעיף ב.

⁸ ראה שו"ת תשובות והנהגות ג רפ.

שמירת מצוות

אומרת הגמרא: "קטן היודע לנענע – חייב בלולב. להתעטף – חייב בציצית, לשמור תפילין – אביו לוקח לו תפילין. יודע לדבר – אביו לומדו תורה וקריאת שמע".⁹

התרחקות מעבירות פוסק הרמב"ם: "אע"פ שאין בית דין מצווין להפריש את הקטן, מצוה על אביו לגעור בו ולהפרישו כדי לחנכו בקדושה שנאמר 'חונך לנער על פי דרכו וגו'".¹⁰

כותב הרב כלפון משה הכהן: "... ובפרט בהגיע לו איזה תרעומת ותלונה על בניו ובנותיו... ראוי לו לחקור ולדרוש ע"ז, ולא יחניף כלל את בניו ובנותיו לאמר כי בני ובנותי לא יעשו כזאת... מלבד שהוא עושה עול בזה עוד בה שהוא מחזיק ידי עובדי עבירה..."¹¹

פוסק הרמב"ם: "ארבעה ועשרים דברים מעכבים את התשובה. ארבעה מהם עוון גדול והעושה אחד מהם אין הקב"ה מספיק בידו לעשות תשובה לפי גודל חטאו. ואלו הן: ... ג. הרואה בנו יוצא לתרבות רעה ואינו ממחה בידו הואיל ובנו ברשותו אילו מיחה בו היה פורש ונמצא כמחטיאו".¹²

דרך ארץ

שנינו: "האב חייב בבנו... להשיטו במים", ומפרש רש"י: "שמא יפרוש בספינה ותטבע ויסתכן אם אין יודע לשוט".¹³ אומרת הגמרא: "דרך ארץ שלא ילמד אדם את בנו בשר ויין".¹⁴ המאירי כותב: "מגדולי החכמים היו מזהירים את בניהם ומודיעים אותם דברים שמהם היו למדים מוסר ותועלת ושמירת נזק".¹⁵

מקצוע

הגמרא אומרת: "לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה".¹⁶

כותב סדר היום: "אף על פי שיש לו ממון הרבה לתת לבנו לא ימנע מפני זה מללמדו אומנות, כי הבטלה מביאה לידי שעמום, אלא אם כן הוא דבק בתורה..."¹⁷ ר' פנחס אליהו מוילנא כותב: "בלי ספק שכל העובר על דברי חכמינו ז"ל בדבר הזה ואינו מלמד את בנו אומנות עתיד ליתן את הדין לפני בית דין של מעלה וענוש יענוש, גם ענוש לצדיק אשר יעשה כזאת לבניו לשם שמים".¹⁸ הבן יהוידע כותב: "אפילו אם רואה שיש לו עושר רב אשר יוכל לפרנס מאה בני אדם בכל יום מן העושר שלו לא יסמוך על עושרו אלא ילמדהו אומנות אולי יצטרך לה באיזה זמן".¹⁹

⁹ בבלי סוכה מב. א. וראה שו"ע או"ח יז ג; שו"ע או"ח לז ג; שו"ע או"ח תרנו א; ב"ח טור או"ח סוס"י קסז; מ"ב סימן רכה ס"ק ז. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ב קג, שאסור להורים לצוות על ילדיהם לומר לשון הרע; שו"ת תשובות והנהגות דרחצ; א"ת ערך חנוך. וראה סעיף רעב. על חינוך בנות ראה שו"ע יו"ד רמז ו. רמב"ם מאכלות אסורות יז כח. וראה שו"ע או"ח שמג א; מג"א שם ס"ק א וערוה"ש שם ס"ק א; סעיף קעג.

¹¹ דרכי משה ויצא. וראה ספר חסידים (וויס). תתתתלל. וראה סעיף קעט.

¹² רמב"ם תשובה ד א. וראה משנה ברורה סימן רכה ס"ק ז. וראה דברות משה שבת כו הערה פב.

¹³ רש"י בבלי קידושין כט א ד"ה אף לחשיטו בנהר. הרי"ף והרא"ש הביאו הלכה זו והאחרונים דנים מפני מה גם הרמב"ם השמיט אותה.

¹⁴ בבלי חולין פד א. וראה רש"י שם ד"ה תן חיים לנערותיך.

¹⁵ בית הבחירה פסחים קיב א.

¹⁶ בבלי ברכות סג א. וראה בית הבחירה למאירי בבא בתרא קלט א: "... הניח בנים גדולים וקטנים והרי שהגדולים צריכים פרנסה... וכן הקטנים... צריכים להוציא בצרכי למוד או אומנות".

¹⁷ סדר היום, פירוש משנת בן חמש למקרא ד"ה בן י"ח לחופה. וראה שאילתות פרשת צו עז; רש"י בבלי שבת קנ א ד"ה ללמדו אומנות; ערוך השלחן אורח חיים קנו א; שו"ע או"ח שו ו מ"ב שם ס"ק ל, וראה סעיף רעא.

¹⁸ ספר הברית חלק ב מאמר יב פרק י.

¹⁹ בן יהוידע על ברכות סג א.

כותב הפלא יועץ: "וגם על הבנות חיובא רמיא לחנכן ולהרגילן בכל מלאכות".²⁰ הרש"ר הירש כותב: "כמו כן בעד הבנות, עוד דרוש לאמן את ידיהן במלאכות היד ולהרגילן בעבודת הליכות הבית...".²¹

הצפנת פענח מסיק מדברי הרמב"ם שעל אב ללמד את בנו חכמה.²² הרב שמואל לנדא כותב: "והחיוב מוטל על כל איש ואיש ללמוד את בנו הלשון ונימוסי מדינה אשר הוא דר שם וישגחו האבות שבניהם יצליחו בתורה ובדרך ארץ... כשיגיע לשנים עשר שנים יתנכר הנער במעלליו ואם נראה בו שהוא ראוי ללמוד עוד אז יבחנו במה שירצה ובמה שיבחר אם בלמוד שאר החכמות או בלמוד גפ"ת כדי שיגיע להוראה ואם אינו נראה בן שיצליח בלמוד אז יתנו ללמודו אומנות או משא ומתן כל אחד לפי דרכו ואת אשר יבחר בו יקרב...".²³

סיוע לנשואין²⁴

רוב החובות בקום עשה מוטלות על האב אך כמה חובות מוטלות על האם.²⁵ פסוק מפורש בספר משלי: "צופיה הליכות ביתה", ומבאר רש"י: "נותנת לב על צורכי בני ביתה איך ינהגו באמת וצניעות".²⁶ ספר החינוך כותב: "ראוי לכל אשה להשתדל שלא יהו בניה עמי הארץ, אף על פי שאינו מצווה מדין התורה, ושכר טוב יש לה בעמלה".²⁷ כותב השל"ה: "החיוב מוטל על הנשים ללבוש כלי גבר ר"ל להיות לה אביר לב להוכיח בשבט מוסר ולהכות אותו הכאות בטוב גם כי ישוע ויזעק לבלתי שמוע אליו עד שיסור מדרך הרע וילך בדרך הטוב והישר".²⁸ היערות דבש כותב: "אזהרה לנשים להדריך בניהם לתורה ומעשים טובים, כי עיקר תלוי בהם".²⁹

²⁰ פלא יועץ ערך חנוך. וראה שו"ת מהר"ם שיק או"ח קסג.

²¹ חורב עמ' 400. וראה שו"ת מהר"ם שיק או"ח קסג. וראה שו"ת משנה הלכות ז עט, המתיר ללמד אומנות סריגה ורקמה לבנות גם בתשעת הימים זולת בשבוע שחל בו תשעה באב. וראה הרב א. בר שאול, "חובות האב ללמד בנו ובתו אומנות", שנה בשנה תשכ"ה עמ' 161 - 169.

²² ראה שערי תלמוד תורה עמ' שנ. הרוגאצ'ובר מביא ראיה לחידושו מדברי הרמב"ם רוצח ושמירת נפש ה. נראה שחכמה היא חכמת הפילוסופיה, ראה מו"נ ג נד, וראה סעיף רכד.

²³ אהבת ציון דרוש יב. ראה מכילתא על שמות יג יג בשם רבי, שעל האב ללמד את בנו לא רק אומנות כי אם גם ישוב מדינה. וראה בבלי עבודה זרה יח ב שישוב מדינה הוא הצלת אנשים בנמצאים במצוקה. מתשובת הרוגאצ'ובר המובאת בסוף ספר שערי תלמוד תורה עמ' שנ עולה שהוא פוסק הלכה כהמכילתא.

²⁴ ראה סעיף קפב.

²⁵ ראה ערוה"ש או"ח שמג א: "... וגם האם חייבת בחינוך". וראה א"ת ערך חנוך עמ' קסה - קסו.

²⁶ פירוש רש"י על משלי לא כז.

²⁷ ספר החינוך תיט.

²⁸ של"ה א דף סד א. וראה דרשות חתם סופר ב דף שפא א.

²⁹ יערות דבש חלק ב דרוש יב ד"ה כמה גדול כוחה של תורה.

יחס ההורים לילדיהם

בנחת אומר החכם מכל אדם: "חושך שבטו שונא בנו",³⁰ אולם אב רשאי להשתמש בשבת רק בתנאים ובנסיבות שהתורה מתירה לו לעשות כן. כותב הגר"א: "ולמען השם תדריכם בטוב ובנחת... ואל יכביד עליהם כי אם בנחת כי הלימוד אינו נקבע באדם, כי אם בישו ונחת".³¹

דרכי יושר כותב הפלא יועץ: "וכבר הזהירו רבותינו זכרונם לברכה דלא לימא איניש לינוקא לעשות לו או לקנות לו שום דבר ולבבו לא כן יחשב כדי שלא ילמדו לשקר".³² אין להעניש ילד על חטא זולתו.³³

דרכי נעם פוסק הרמב"ם: "האב שאמר לבנו הקטן הרי אתה נזיר... ושתק הבן הרי זה נזיר... לא רצה הבן ומיחה בדבר זה... הרי זה אינו נזיר".³⁴ פוסק השלחן ערוך: "אסור לאדם להכביד עולו על בניו".³⁵ כותב הפלא יועץ: "מוטב שיטרח הוא מעט, ולא יהא עליהם לטרח".³⁶ אב אינו רשאי לחייב את בנו לנהוג במדת חסידות או פרישות,³⁷ ואינו רשאי להחמיר ולנהוג בעצמו במדת חסידות אם נגרם כתוצאה מכך צער לבניו.³⁸

הפלא יועץ כותב: "ולפעמים יבטל רצונו מפני רצונם..."³⁹

שויון פוסק הרמב"ם: "צו חכמים שלא ישנה אדם בין הבנים בחייו אפילו בדבר מועט שלא יבואו לידי תחרות וקנאה".⁴⁰

זכויות הילד פוסק הרב רבינוביץ: "אב המכה את בנו הכאה סתמית, אי משום רוב שיחו וכעסו או מטעם אחר, הוי הכאה זו הכאה דעבירה".⁴¹ אסור להורים למכור את ילדיהם.⁴² אסור להם לבייש את ילדיהם⁴³ או לספר עליהם לשון הרע.⁴⁴

³⁰ משלי יג כד. וראה שמו"ר א א: "... דוד שלא ייסר לאבשלום בנו ולא רידהו יצא לתרבות רעה...". וראה דברים כא יח, בפרשת בן סורר: "ויסרו אותו ולא ישמע אליהם". לפי פשטו של מקרא משמע כאילו ההורים הם המייסרים. אמנם חז"ל פרשו, ודבריהם מובאים גם ברש"י על אתר, שהכונה שבית דין מייסר במלקות. אגרת הגר"א.

³¹ פלא יועץ ערך שקר. וראה בבלי סוכה מו ב.

³² ראה תורת אמת עמ' 127.

³³ רמב"ם נזירות ב יד - טו. וראה שו"ת שבט הלוי ט קצג.

³⁴ שו"ע יו"ד רמ יט.

³⁵ פלא יועץ ערך טרח.

³⁶ ראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כז כט.

³⁷ ראה שו"ת משנה הלכות יב קנו; שם יב שפה.

³⁸ פלא יועץ ערך אהבת הבנים והבנות.

³⁹ רמב"ם נחלות ו יב. וראה שו"ע או"ח שכב ו: "המחלק לבניו ביתו מנות בשבת, יכול להטיל גורל לומר: למי שיצא גורל פלוני יהיה חלק פלוני שלו; והוא שיהיו החלקים שוים, ואינם עושים אלא כדי להשוותם שלא להטיל קנאה ביניהם". ראה של"ה שער האותיות דרך ארץ א דף סד ב, שאל ישנה בין הבנים. וראה ראשית חכמה פרק גידול בנים וכן פלא יועץ ערך אהבת הבנים והבנות. וראה משך חכמה בראשית כד ז שאברהם אבינו נזהר בענין זה. בענין האיסור לעבורי אחסנתא ראה שו"ת אגרות משה חו"מ ב נ. על אי שיון כשיש ילד חריג ראה ספר חסידים (וויס). תתתקג.

⁴⁰ הרב ג. א. רבינוביץ, "תקנת בנים מוכים", הלכה ורפואה א שלו – שמב, שלח. ראה בבלי ב"ק פז א ורש"י ד"ה לא מצי חביל בה, שהחובל בבנו או בבתו עובר בלאו מדאורייתא. וראה רמב"ם חובל ומזיק ד יט; פנינים משלח הגר"א על דברים כה ג; פתחי חושן ה ב ס"ק כז. אב חולה אינו יכול להכריח את בניו לתרום

פוסק הרב זילברשטיין: "שאלה: לעיתים קורה בעת טיול שבני משפחה מכריחים אחד מבניהם שישע ברכבת כבלים על פי תהום, למרות שהבן פוחד... תשובה: נראה שאין לעשות כך..."⁴⁵. במקרים שבהם מותרת פגיעה במבוגר המסכים לכך, אין תוקף להסכמתו של ילד.⁴⁶

פגיעה בילד כאמצעי חינוכי מותרת רק בתנאים ובנסיבות הבאים

- א. לחיזוק הדת ולתיקון העולם שלמה המלך אומר: "יסר בנך כי יש תקוה..."⁴⁷, ומבאר הגר"א: "הכה בנך ויסרהו כאשר אתה רואה שיש תקוה בזה שתיסרהו שייטיב דרכיו".⁴⁸ אומרת הגמרא: "... תינוק... תהא שמאל דוחה וימין מקרבת".⁴⁹ אומר המדרש: "ושוב מעשה בתינוק אחד מבני ברק ששיבר צלוחית, והראה לו אביו באזנו, ונתיירא ממנו, והלך ואיבד עצמו בבור".⁴⁹
- פוסק המחבר: "המכה לבנו גדול היו מנדים אותו שהרי עובר על 'לפני עור לא תתן מכשול'".⁵⁰
- ב. ידוע בודאות שהילד חטא או שהוא הולך בדרך לא טובה.⁵¹
- ג. הילד מבין במה הוא חטא.⁵²
- ד. אין מנוס מענישה כותב הנוהג כצאן יוסף: "יש בן כסיל שצריך ליסר אותו דוקא בשוטים... ויש בן חכם ומבין... וצריך האב להשכילו כפי מזגו".⁵³

לו כליה, ראה חשוקי חמד על מגילה קצד - קצה. אסור לנתח תינוק שיש לו כתם לידה, אם אין לכך הצדקה עניינית, ראה שושנת העמקים, ורפא ירפא עמי' עא. וראה שם ציון יז בעמ' נז, בענין ניתוח תינוק הסובל מהידרופלוס (hydrocephalus).

⁴² ראה רמב"ם ערכין וחרמין ו כא; א"ת ערך גונב נפש. אמנם יש התר לאב למכור את בתו לאמה העבריה ראה א"ת ערך אמה העבריה, אך חזקה על אב שהוא מוכר את בתו רק כשאינו מנוס מכך ושהמכירה היא לטובתה. דין אמה העבריה אינו נוהג בזה"ז כמבואר שם. וראה סעיף קפו הערה 16.

⁴³ ראה תוס' נזיר כח ב ד"ה קסבר. וראה פלא יועץ אהבת הבנים והבנות: "ולא יקל בכבודו בפני אחרים למען לא יבאיש את ריחו". וראה דינים והנהגות ממרן החזון איש חלק שני ט כא: "שלא לתת לנולד שם משונה כדי שלא יתבייש בו".

⁴⁴ ראה יש"ש פרק החובל נא; חפץ חיים לשון הרע ח ג ושם רכילות ז א. וראה אור החיים בראשית כז מו.

⁴⁵ חשוקי חמד ברכות עמי' מג.

⁴⁶ ראה שו"ת הרשב"א ג צט; ועלהו לא יבול ב עמ' קסח; שו"ת תשובות והנהגות א תתכה; נשמת אברהם ה יו"ד קנה ס"ק ג.

⁴⁷ ספר משלי עם ביאור הגר"א, משלי יט יח. וראה ספר חסידים (וויס). צט: "שלא יתכן אפילו האב להיות רוקק על בתו בכעסו...". וראה קובץ שיעורים כתובות צב מה, שעונשי בית דין הן על לשעבר ואילו עונשי הורים ומורים הם לצורך תיקון להבא. וראה שו"ע הרב נזקי גוף ונפש ד: "ואם אין בניו שומעים בקולו מותר להכותם אפילו לטובת עצמו ולא לטובתם כי יכול הוא לכופם שישמעו בקולו", וי"ל.

⁴⁸ סוטה מז א.

⁴⁹ שמחות ב ה.

⁵⁰ שו"ע יו"ד רמ כ. וראה שדי חמד מערכת ואו כלל כו אות יד, שחוכך לומר שהדברים אמורים גם בתוכחה של מצוה. וראה קצור שלחן ערוך קסה ז; חידושי רעק"א שו"ע יו"ד רמ כ.

⁵¹ ראה סעיף ערה בענין יחסי מורה תלמיד ופשיטא שהוא הדין לגבי הורים ובנים.

⁵² ראה הערה 47.

⁵³ נוהג כצאן יוסף למוד אות י, עמ' ק.

ה. הענישה סבירה ולא יתר על הנצרך כותב הפלא יועץ: "שלא ימנע מהנער מוסר ולא ייסרו יותר מדי, ולא יקצר במקום שראוי להאריך ולא יאריך במקום שראוי לקצר".⁵⁴

השו"ע פוסק כמה פסקים בדבר חובת בית דין לכוף הורים למלא את חובותיהם כלפי ילדיהם:

- "חייב אדם לזון בניו ובנותיו עד שיהיו בני שש... משם ואילך... אם היה אמוד שיש לו ממון הראוי ליתן צדקה המספקת להם מוציאים ממנו בעל כרחו".⁵⁵
- "היו כופים ליה לשכור מלמד לבנו".⁵⁶
- "מי ששלחו לו שהוציאו בתו מביתו בשבת להוציאנה מכלל ישראל מצוה לשום לדרך פעמיו להשתדל בהצלחה, ויוצא אפילו חוץ לשלש פרסאות, ואי לא בעי כייפנן ליה".⁵⁷

פוסק הנשמת אברהם: "ילד או תינוק שהובא לבית חולים עם תסמונת של 'הילד המוכה'... אסור... להחזיר אותו לביתו...".⁵⁸

ספר חסידים כותב: "בית דין רשאים לעשות לשם שמים גדרים שיהא כל אדם מוכיח את בניו ואת בנותיו".⁵⁹

ראוי לפרנסים לתקן תקנות המבטיחות הגנה על זכויות ילדים. חכמים תקנו גזירת מינקת.⁶⁰ הרשב"ש פוסק שמי שאין ידו משגת לפרנס את בניו זכאי להנות ממתנות עניים.⁶¹

בליטא החליטו: "איש אשר יעשה הרע הזה לשעבד את... בנו או בתו בשום חוב נגד גוי... דמו בראשו".⁶² במיץ תקנו: "כל ילד צריך ללמוד כל היום בחדר עד מלאות לו יד' שנים תמימות... האב שיעבור על זה גורם לבנו שיאבד את חזקת הישוב בקהילה".⁶³

לפרנסים יש סמכות להרחיב את חובות ההורים כלפי ילדיהם. כותב הרב אנקאווא: "אם מתה אם הולד... זה הדין לא הוזכר בשום פוסק... ואני ראיתי הסכמה אחת בספר ההסכמות של הקהילות... שמחייבין לאב לשכור מינקת לבנו עד עשרים חדש".⁶⁴

אסור לפרנסים לשלול מהורים את זכותם לגדל את ילדיהם אלא על פי הוראת בית דין. פוסק הרב זילברשטיין: "להורים יש זכות על ילדם, ולא ניתן להפקיעה אלא על פי הוראת בית דין".⁶⁵

⁵⁴ פלא יועץ ערך בן. וראה יעלזו חסידים מט.

⁵⁵ שו"ע אבהע"ז עא א.

⁵⁶ שו"ע רמה ד. וראה שם גם בדברי הרמ"א.

⁵⁷ שו"ע או"ח שו יד. וראה שם בשער הציון אות מד שאמנם כל אדם חייב לחלל שבת כדי להציל אך רק את האב כופים להציל את בנו. וראה שו"ת תשובות והנהגות א שנת. וכן שו"ת אגרות משה או"ח ה על סימן שו סעיף יד.

⁵⁸ נשמת אברהם ד חו"מ שפה א.

⁵⁹ ספר חסידים (מרג). תקמט. ספר חסידים מביא לכך ראייה מהקנס שקנסו חכמים את משמרת בילגה, ראה בבלי סוכה נו ב. וראה שו"ע או"ח שמג א שיש מחלוקת בענין זה. וראה מ"ב שם ס"ק ג; א"ת ערך חנוך.

⁶⁰ ראה סעיף סא הערה 22; סעיף עא הערה 40.

⁶¹ ראה שו"ת הרשב"ש שסא. וראה נקדש בצדקה קס – קסב.

⁶² פנקס מדינת ליטא מד תקנה משנת שפ"ג לפ"ק. וראה סעיף קפד הערה 50.

⁶³ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 244 תקנה משנת ת"ן לפ"ק.

⁶⁴ כרם חמר ב ספר התקנות קט.

⁶⁵ שיעורי תורה לרופאים סימן רעא.

גם כיום תקפות כל ההוראות בנוגע לחובות ההורים לילדיהם. ראוי לציין, שבדורות האחרונים חשופים הילדים לסכנות נוספות רבות, שלא היו קיימות בתקופות קודמות, הן מבחינה גשמית והן מבחינה רוחנית. על ההורים לחנך איפוא את ילדיהם מתוך מודעות לשינויים אלו. פוסק ערוך השלחן: "... וק"ו בזמן הזה דיש ליתן לב לקטנים שלא יפרצו פרצות דאם יניחום בקטנותם בודאי יעשו כן בגדלותם בדורינו השפל שאין בידינו למחות וכשהוא קטן ביכולת שישמע לדברינו וממילא גם אח"כ ירגיל את עצמו בדרך הטוב והישר".⁶⁶

התפתחויות חברתיות ופסיכולוגיות מחייבות נקיטת אמצעים חינוכיים שונים מאלו שהורו חכמים. כותב הפלא יועץ: "בפרט בזמן הזה אפילו הבנים קטנים אינם מקבלים כל כך גערה מאביהם ואמם, לכן זו דרך ישרה שיבר לו המוכיח לדבר בלשון רכה וחד מתוך חלק משמן ולא ידבר קשות אלא יהיה חכו ממתקים ובפרט אם הוא בפני אחרים ובפני רבים..."⁶⁷. כותב הרב וולבה: "במציאות של היום, אם מרביצים לילד בן שלוש - כבר עוברים על 'לפני עור'. כבר רואים שהילד מתמרד נגד האבא".⁶⁸

השינויים החברתיים באים לידי ביטוי לא רק בפסיקה אלא גם בתקנות. בשנת תש"ד תקנה מועצה הרבנות הראשית, שאב חייב לזון את ילדיו עד גיל חמש עשרה ובשנת תשל"ו תקנה שאב חייב לזון את ילדיו עד גיל שמונה עשרה.⁶⁹

*

האמנה בדבר זכויות הילד קובעת: "המדינות החברות יכבדו את זכויות ההורים וחובותיהם".⁷⁰ חוקת ספרד קובעת שעל ההורים לספק לילדיהם הקטינים כל תמיכה מכל סוג שהוא.⁷¹ באחרות מנסחת החוקה הוראה הקובעת שחובת ההורים לסייע לילדיהם הקטינים, לגדלם לחנכם.⁷² חוקת קרואטיה אף מוסיפה שההורים אחראים לדאוג לפיתוח מלא והרמוני של אישיות ילדיהם.⁷³

⁶⁶ ערוך השולחן אורח חיים שמג ג. וראה מאיר נתיבים עמ' 213: "חובה על כל אב הורה ומחנך לחנך ולהדריך את הנתונים להדרכתו ולהירות בדרכים". וראה "מפני רבינו", בית יצחק, קובץ חידושי תורה יו"ל על ידי הסתדרות תלמידי ישיבת רבינו יצחק אלחנן, חוברת לה תשס"ד עמ' 10, שלדעת הרב סולובייצ'יק בזמן הזה על אב ללמד את בנו נהיגה.

⁶⁷ פלא יועץ ערך גערה. וראה הרב נריה גוטל, "חוסך שבטו שונא בנו", שנה בשנה תשס"ב, עמ' 169 – 190.
⁶⁸ זריעה ובנין בחינוך עמ' כה. וכ"כ עלינו לשבח דברים א' עמ' רסח – רעג, ער. וראה שם באותו עמוד: "הגה"צ רבי אליהו לאפיאן זצ"ל היה אומר לנו תמיד: עם ילדים – רק בדרך טובה".

⁶⁹ ראה ד"ר זרח ורהפטיג, "תקנות הרבנות הראשית", תחומין טו עמ' 101 – 104.
⁷⁰ כתבי אמנה 1038 14 2.

⁷¹ ראה ICL חוקת ספרד 39 (3). וראה ICL חוקת ברזיל 5 (0) L הקובעת שיש לאפשר לנשים הנתונות במאסר להניק את ילדיהן.

⁷² ראה ICL חוקת ברזיל 229. וראה חוקת פאראגוואי 53.

⁷³ ראה ICL חוקת קרואטיה 63 (2).

קפז. חובות החברה והפרנסים לילדים**חובות החברה**

דורש הרב קלנברג: "הבנים הן השתות ויסודות של האומה הישראלית והם קיומנו העתיד, וכל המרבה לדאוג למען קיום הילדים הרי זה משובח".¹

כאשר ילד נמצא במצוקה מצוה לבא לעזרתו.²

כל מצוות עשה ולא תעשה שבין אדם לחברו תקפות גם לגבי ילדים.³ יתירה מזו. אסור לפגוע בילד גם בהסכמתו.⁴

ראוי להפריש ילדים מאיסור. פוסק החיי אדם: "ראוי לכל אדם להפריש בדברים שבין אדם לחברו כגון על הגניבות ועל הנזקין ולהכותם על זה".⁵ פוסק המשנה ברורה: "דכיון דהגיע לחינוך מוטל על כל אדם להפרישו מאיסורא כמו על אביו...".⁶

חובות בתי הדין**הגנה על ילדים**

כותב הפלא יועץ: "אפילו להכות ילדים קטנים אין רשות לשום אדם... איתא בתשובת מוהרשד"ם שאם אחד הכה לקטן ותבעו לדין נזקקין לו וקוצבין לו קנס".⁷

קביעת משמורת

פוסק הרדב"ז: "כלל דמלתא הכל תלוי בראות בית דין באי זה מקום יש תקנה לולד יותר".⁸ פוסק הראי"ה קוק: "... וכשהדבר ביחוד מגיע לילד בן שש שנים ומעלה, הוא צריך להיות דבר המסור לבית דין לפי ראות עיני הדיינים".⁹

מנוי אפוטרופוס¹⁰**פיקוח על תנאי העבודה**¹¹**הגנה על הציבור**

פוסק השלחן ערוך: "ראוי לבית דין להכות הקטנים כפי כח הקטן על הגניבה, כדי שלא יהיו רגילים בה. וכן אם הזיקו שאר נזקים".¹²

¹ ידי משה עמ' 135. המחבר, הרב קלנברג, היה רב קהל היראים במץ ונהרג באושפיץ הי"ד.

² ראה קובץ תשובות ג רלא.

³ ראה לדוגמא רמב"ם חובל ומזיק ג ד; אנציקלופדיה תלמודית ערך בושת כרך ג עמ' מה.

⁴ ראה שו"ת תשובות והנהגות א תתכה: "וכן שמעתי בשם רבינו החזו"א זצ"ל שלצער קטן חמור מלצער גדול שגדול יכול למחול אבל קטנים לאו בני מחילה נינהו".

⁵ חיי אדם סו ה.

⁶ משנה ברורה שו"ע או"ח שמג ס"ק ז. וראה שם שיש להפריש מאיסורי תורה ולא מאיסורי חכמים.

⁷ פלא יועץ ערך הכאה. וראה רמב"ם סנהדרין כו א לענין מקלל קטן. וראה החפץ חיים למהר"ח פאלאג'י ע כג: "נראה לומר דכל שיכולין בית דין לעונשו במיני עונשים אחרים אינן יכולים לענוש בקיפוח פרנסתו שיש משום פיקוח נפש בניו ובנותיו". וראה עלינו לשבח בראשית עמ' רלו: "אין מקדשין שם שמים על חשבוננו של ילד קטן...".

⁸ שו"ת הרדב"ז א קכג. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תשפג. וראה שם ג תכט. וראה פרופ' אליאב שוחטמן, "למהותם של כללי ההלכה בסוגיית החזקת הילדים", שנתון המשפט העברי ה עמ' 285 - 320. וראה ד"ר ישראל צבי גילת, "טובת הילד שיקול - על לפי המשפט העברי", מחקרי משפט ח עמ' 297 - 349.

⁹ שו"ת עזרת כהן נז.

¹⁰ ראה סעיף ער.

¹¹ ראה צפנת פענח על הרמב"ם מתנות עניים ח יג.

חובות הפרנסים

על הפרנסים במדת התורה ובמדת חכמים ולתקן תקנות המיועדות להגן על זכויות הילדים ולקדמם

חיים פוסק ערוך השלחן: "גזרו חכמים שכל אשה שנתגרשה או נתארמלה ונשארה מעוברת או מניקה הרי זו אסורה להנשא... עד שיהא להולד כ"ד חדש שזהו הזמן שרוב ולדות יונקים וטעם גזירה זו מפני שירדו חכמים לדעתן של נשים שבהולות לינשא לאיש ואם נתינה להנשא קודם הזמן הזה תעשה כל טצדקי לגמול הולד שלא בעונתו ויבא הולד לידי סכנה וגם אם תנשא שמא תתעבר ויקולקל החלב שלה ותגמול הולד שלא בזמנו ויבא לידי סכנה".¹³

חירות פוסק הרמב"ם: "כל הגונב נפש מישראל עובר בלא תעשה שני לא תגנוב... אחד הגונב את הגדול או הגונב את הקטן בן יומו שכלו לו חדשיו בין זכר בין נקבה בין שהיה הגנב איש או אשה...".¹⁴ פוסק הרב זילברשטיין: "מי שלוקח ילד מחזקת משפחתו, ללא הסכמתם, עלול להכשל בעוון חמור מאד של גונב נפש".¹⁵

בטחון פוסק הרמב"ם: "...ומפני מה תקנו נשואין לקטנה... כדי שלא ינהגו בה מנהג הפקר".¹⁶

קנין פוסק הרמב"ם: "קטן עד שש שנים אין הקנייתו לאחרים כלום. ומשש שנים עד שיגדיל אם יודע בטיב משא ומתן מקחו וממכרו ממכר ומתנתו קיימת... ודבר זה מדברי חכמים כמו שבארנו, כדי שלא יבטל ולא ימצא מי שימכור לו ולא יקח ממנו, והכל במטלטלים...".¹⁷

פוסק הרמב"ם: "כל שכיר ששכרו בעדים ותבעו בזמנו ואמר בעל הבית נתתי לך שכרך והשכיר אומר לא נטלתי כלום... אפילו היה השכיר קטן השכיר נשבע ונטל...".¹⁸

חירות ממחסור בליטא תקנו: "על אודות נערי בני ישראל עם ה' אלה מארצם יצאו, העולים ובאים ממרחקים ערומים מבלי לבוש והולכי יחף... עלה ונגמר לקבל שבעה וחמישים נערים אל תוך מדינתנו לחסות תחת כנפינו... להאכילם ולהלבישם ולהנעילם...".¹⁹ בתוניס החליטו: "...נראה לנו... כדבר מועיל ביותר לבריאות ילדי תלמוד תורה המסכנים לספק להם ארוחה יומית מורכבת ממרק בשר פשוט...".²⁰

¹² שו"ע חו"מ שםט ה. וראה מ"ב סימן שמג ס"ק ט.

¹³ ערוך השולחן אבן העזר יג יא. וראה בבלי מועד קטן ב א: "ומתקנים את הדרכים ואת הרחובות", ומבאר נמוק"י דף א ב מדפי הרי"ף ד"ה הרחובות, שגם במועד מותר לתקן רחובות אשר ניזוקו בתקופת החורף וקיים חשש שילדים המשחקים בהם עלולים להפגע.

¹⁴ רמב"ם הלכות גניבה ט א – ו.

¹⁵ חשוקי חמד בבא קמא עמ' רעז.

¹⁶ רמב"ם אישות יא ו.

¹⁷ רמב"ם מכירה כט ו.

¹⁸ רמב"ם שכירות יא ו.

¹⁹ פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ט לפ"ק שנא.

²⁰ פנקס הקהילה היהודית הפורטוגזית בתוניס סימן עז משנת תכ"ז עמ' 187. וראה מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 714, שבוילנא נוסדה בשנת תקפ"ג אגודה המטפלת בילדי עניים ובשנת תקפ"ד החליטו

חינוך

פוסק הרמב"ם: "מכניסין את התינוקות להתלמד כבן שש כבן שבע לפי כח הבן ובנין גופו".²¹

כותב הפלא יועץ: "... כי יש רבים שאין אביהם יכולים להשגיח עליהם מחמת שהם טרודים... ויש שאין להם אב וגם הרב אינו יכול להשגיח עליהם כל כך, ומתוך כך הילדים הן בהם כל מום ויוצאים לתרבות רעה... ועל כל אלה ראוי להשגיח ולמנות בכל עיר פרנסים שיהיו משגיחים על התינוקות... וייסרו לעושה הרעה כרעתו, כל אחד כפי הראוי לו... וכן ישגיחו עליהם על כל דבר של יראת שמים... וראוי לתקן תקנה בכל עיר, שיהא הפרנס ראוי להכות את הילדים וליסר אותם כפי ראות עיניו, ואנש לא ימחא בידה..."²²

במקומות רבים נתקבלו תקנות הקובעות שאסור להעסיק ילדים שאינם בני מצוה.²³

חובות החברה, הדיינים והפרנסים חלות גם על ילדים שנולדו מחוץ לנשואים. השרידי אש מורה לראשי הקהל למול תינוק שנולד לנערה שהרתה לזנונים ומתה, ופוסק: "... הנה אף שיכולים אנחנו להבין רגשות לבבם של אלופי העדה, החרדים ודואגים לכבוד עדתם המפוארה, ויראים שלא ימיטו קו קלון וחרפה על עדה קדושה בישראל... ועל ראשי העדה לבטל דעתם מפני דעת תורה. וזהו כבודם ותפארתם, שבטלו רצונם מפני רצונו של אביו שבשמים, אשר ברחמיו המרובים עיניו פקוחות עלינו לשמור עמו ישראל לכל ידח ממנו נדח לטפל בו לגדלו ולחינוכו".²⁴

החובות כלפי ממזר אינן שונות מהחובות כלפי שאר ילדים.²⁵

על פרנסים ומורי הוראה לשקול את ההשלכות שעשויות להיות להחלטותיהם על ילדים.²⁶ זו מדת חכמים. הגמרא אומרת: "לא ממטינן ינוקא ממותא למתא", ומפרש רש"י: "ללמוד מיום ליום שמא יוזק בדרכים שהשטן מקטרג בשעת הסכנה... אלא יוכל לכוף בני אותו מתא להושיב מלמדי תינוקות".²⁷ פוסק השו"ע: "כל המתניח עם אשה שאסור להתייחד עמה... מכים את שניהם מכת מרדות... חוץ מאשת איש שאף על פי שאסור להתייחד עמה אם נתייחד

הגבאים בין השאר: "עלה בהסכם אלופי הגבאים... היות שאנשים המכירים את אשת הרבני... המליצו עבורה שראויה לשרת בכל הצריך לעבודת הילדים הנמצאים בחדר הת"ת הסכמנו כולנו למנותה ולעשותה עקרת בית שתשגיח על הילדים הנ"ל בטרפס ובלבושם, וזאת תהי" שירותה לבשל להם לילדים מזונם בכל יום ויום, ולתקן להם בכל הצריך לבגדיהם מכף רגלם ועד ראשם ולהשגיח עליהם בכל הצריך כאם על הבנים לנקות ולסרוק ראשם".

²¹ רמב"ם תלמוד תורה ב ב.

²² פלא יועץ ערך ילדות. וראה סעיף רעד.

²³ ראה סעיף רעד. וראה משא חיים, מסים וארנוניות מערכת מ כה.

²⁴ שו"ת שרידי אש ב צז. ראה מהרי"ל הלכות מילה יט עמ' קל. וראה מנהגי אמשטרדם ד ב ד ח.

²⁵ על זכות הממזר לחיים ראה משך חכמה דברים כב כב ד"ה ומתו גם שניהם; שו"ת משנה הלכות ה קפא; שו"ת ציץ אליעזר ח טו סוף פ"ג; חשוקי חמד מגילה עמ' רצג - רצד. על זכות הממזר ללמוד תורה ראה משנה עם פירוש הרמב"ם סוף הוריות. על המצוה לסייע לממזר לקיים מצות ראה שו"ע או"ח רפב ג. על זכות ממזר לגור בירושלים ראה שו"ת ציץ אליעזר י ג ושו"ת משנה הלכות ב כו. על צדקה לממזר ראה הרב שלמה דיכובסקי, "מזונות הבנים - תקנת חכמים מיוחדת בדיני צדקה", תחומין טז עמ' 79.

²⁶ בדרך כלל ילדים הם פחות מגיל מצוות אך לעיתים יש צורך להגן גם על ילדים שהם בני מצוה. וראה שו"ע חו"מ רלה ט, שנער ראוי למכור קרקעות רק לאחר גיל עשרים.

²⁷ רש"י בבלי בבא בתרא כא א. וראה שו"ע יו"ד רמה ז.

אין לוקין שלא להוציא לעז עליה שזינתה ונמצא מוציאין לעז על בניה שהם ממזרים".²⁸ השו"ע פוסק: "תענית אלו שמתענים על הצרות, אין מתענים בהם... קטנים", והמג"א מוסיף: "וכן נוהגים שאין גוזרים על פחותים מ"ח לזכר וט"ו לנקיבה".²⁹

החלטות ציבוריות הכרוכות בפגיעה בילדים צריכות להתקבל בנוהל מיוחד.³⁰

החלטה הפוגעת בקטין מסוים מתקבלת רק על ידי בית דין.³¹

גם כיום תקפות כל מצוות התורה ותקנות חכמים הנוגעות למחויבות לילדים.³² לא זו בלבד אלא שהפוסקים בדורות האחרונים אף הוסיפו חיובים הנוגעים למצבים ונתונים שהתחדשו, כגון החיוב לידע כל ילד מאומץ מי הם הוריו הביולוגים,³³ וההוראה שמותר לבצע מחקר רפואי בילדים אך ורק בתנאים מחמירים.³⁴

פוסק הרב שטרנבוך: "ונוכח הייתי כשבא בעה"ב אחד להגאון מטשעבין ושאל שיש לו בית חרושת גדול במקום שרובם ככולם חפשיים והפועלים שמה הם מחללי שבת, ורוצה להעתיקו לבני, והפועלים יהיו שומרי שבת כולם ויפטר כל הפועלים בבית חרושת שלו עכשיו ומרן זצ"ל השיב: 'פרנסה פוגע בפיקוח נפש ואם הם מחללי שבת בניהם הקטנים אינם מחללי שבת ואין דוחין נפשות בשביל נפשות וצריך להתיישב הרבה אם כדאי לפגוע בהם".³⁵

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל הילדים, בין שנולדו בנשואין או שלא בנשואין, יהנו במדה שווה מהגנה סוציאלית".³⁶ באמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות מופיעות גם זכויות ילדים,³⁷ אולם כעשרים שנה לאחר קבלתה נוסחה אמנה בדבר

²⁸ שו"ע אבהע"ז כב.ב. על חשש חכמים מפני לעז ראה שו"ע שם י ה; שו"ע שם קנ א; שו"ע שם קמח א; טור אורח חיים ג.

²⁹ מג"א שו"ע או"ח תקעו ס"ק י.

³⁰ ראה סעיפים צט ק קלז.

³¹ ראה שו"ת תשובות והנהגות א תתכה; קובץ תשובות ג רלא; הרב גדליה אהרן רבינוביץ, "תקנת בנים המוכים על ידי ההורים", הלכה ורפואה א עמ' שמב; הרב צבי גרטנר, "קונטרס דם רעד"; "ישראל טו עמ' תרלד – תרלט. וראה ישורון שם פסקי הרבנים עמ' תרמ – תרסד.

³² ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16 סעיף 24: "ינתנו חוקים בישראל לשם... הגנת האם והילד...". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

³³ ראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז ד סד; שו"ת משנה הלכות תניינא ב קצא; קריינא דאגרתא ב קא; הליכות שלמה א תפלה פרק שנים עשר יח; שו"ת קנין תורה בהלכה א מח; נשמת אברהם ה חו"מ מב (א) 2; חשוקי חמד ברכות עמ' רכד.

³⁴ ראה נשמת אברהם ה יו"ד קנה ס"ק ג. וראה שיעורי תורה לרופאים סימן קמ שאסור לכרות כלית קטן להצלת אחיו אפילו בהסכמת הוריו.

³⁵ שו"ת תשובות והנהגות ג תעו.

³⁶ הכרזה כה 2.

³⁷ ראה כתבי אמנה 1040 2 10 (ב); שם 10 3. שם סעיף 14 ו; שם 23; שם 1040 1 24 – 2. וראה ההח"מ 888.

זכויות הילד המוקדשת כולה לזכויות ילדים.³⁸ הגדרת ילד לפי אמנה זו: "כל יציר אנוש מתחת לגיל שמונה עשרה".³⁹

רוב הזכויות שקבעה האמנה בדבר זכויות הילד הן זכויות שקבעה התורה, שתקנו חכמים, או שהם ממדת התורה.

"המדינות החברות ינקטו בכל האמצעים המתאים להבטיח כי הילד מוגן מפני כל צורה של אפליה או ענישה על יסוד מעמד, פעילויותיהם, השקפותיהם או אמונותיהם של הורי הילד, אפוטרופסיו החוקיים, או בני משפחתו".⁴⁰

"בכל הפעולות הנוגעות לילדים... תהא טובת הילד שיקול ראשון במעלה".⁴¹

"המדינות החברות מכירות בזכותו הטבעית של כל ילד לחיים. המדינות החברות יבטיחו עד מירב המידה האפשרית את הישרדות הילד והתפתחותו".⁴²

"הילד ירשם תכף לאחר לידתו ותהיה לו מלידתו הזכות להקרא בשם,⁴³ הזכות לקבל אזרחות וככל האפשר הזכות להכיר את הוריו ולהיות מטופל על ידם".⁴⁴

"המדינות החברות מקבלות על עצמן לכבד את זכותו של הילד לשמור על זהותו, לרבות אזרחות, שם וקשרי משפחה כמוכר בחוק...".⁴⁵

"המדינות החברות יבטיחו כי ילד לא יופרד מהוריו בניגוד לרצונם אלא רק כאשר קובעות רשויות מוסמכות הכפופות לביקורת משפטית... מדינות חברות יכבדו את זכות הילד המופרד מהורה אחד או משניהם לשמור על יחסים אישיים ומגע ישיר עם שני ההורים על בסיס סדיר, זולת אם מנוגד הדבר לאינטרסים של הילד".⁴⁶

"מדינות חברות יבטיחו לילד המסוגל לחוות דעה משלו את הזכות להביע דעה כזו בחופשיות בכל ענין הנוגע לו, תוך מתן משקל ראוי לדעותיו, בהתאם לגילו ולמידת בגרותו של הילד".⁴⁷

"... תינתן לילד הזדמנות להישמע בכל הליך שיפוטי או מינהלי הנוגע לו במישרין או בעקיפין באמצעות נציג או גוף מתאים בצורה המתאימה לסדרי הדין שבדין הלאומי".⁴⁸

"המדינות החברות מכירות בזכותו של ילד להנות מבריאות ברמה הגבוהה ביותר הניתנת להשגה... משום ילד לא תישלל הגישה לשירותי טיפול ובריאות".⁴⁹

³⁸ כתבי אמנה 1038. ראה Human Development Report 2000 עמ' 51, ש 191 מדינות אישרו אמנה זו.

³⁹ כתבי אמנה 1038. 1. על היחס לילד החרוג ראה סעיף ער.

⁴⁰ כתבי אמנה 1038. 2. וראה סעיף שמו.

⁴¹ כתבי אמנה 1038. 3.

⁴² כתבי אמנה 1038. 6 – 1.

⁴³ הערת הרב נבנצל: "אין כן מנהג ישראל, כידוע".

⁴⁴ כתבי אמנה 1038. 7. Human Development Report 2000 מדווח בעמ' 75 שבמדינות הבלתי מפותחות רבים מן הילדים אינם רשומים כלל ברישומי הרשויות, בסך הכל כארבעים מיליון ילדים ברחבי העולם, ומשמעות הדבר היא שהם אינם מקבלים שירותי בריאות וחינוך.

⁴⁵ כתבי אמנה 1038. 8.

⁴⁶ כתבי אמנה 1038. 9 1 3.

⁴⁷ כתבי אמנה 1038. 12.

⁴⁸ כתבי אמנה 1038. 2.

"המדינות החברות מכירות בזכות של הילד להיות מוגן מפני ניצול כלכלי ומפני ביצוע עבודה העלולה להיות הרת סכנות או לפגוע בחינוך הילד או להזיק לבריאותו או להתפתחותו הגופנית, הנפשית, הרוחנית, המוסרית או החברתית".⁵⁰

"לא יוטל עונש מות, אף לא מאסר עולם בלא אפשרות שחרור, עבור עבירות שנעברו על ידי אנשים שטרם מלאו להם שמונה עשרה שנה".⁵¹

"ילד שהחופש נשלל ממנו ינהגו בו באנושיות ותוך כיבוד אישיותו כבן אדם ובאופן המתחשב בצרכיהם של בני גילו. במיוחד, ילד שהחופש נשלל ממנו יופרד מן המבוגרים, אלא אם כן מצריכה טובת הילד שלא לעשות כן..."⁵²

בחוקות המדינות השונות בדרך כלל לא מופיעה רשימה מפורטת של זכויות הילדים⁵³ אך כמה מן העקרונות הנזכרות באמנה נזכרות גם בהן. כמה מן החוקות קובעות שיש להבטיח לילד כבוד עצמי וכבוד, וכן להבטיח לו משפחה וחברה,⁵⁴ שתהא לו זכות לברר מי הוריו,⁵⁵ שתהא לילד, בהתאם לגילו, אפשרות להשפיע על החלטות הנוגעות לו.⁵⁶ חוקות אחדות קובעות שיש להגן על ילדים מפני אלימות, אכזריות, ניצול ופעולות החותרות תחת הרגש המוסרי;⁵⁷ שאסור להעסיק ילד קטן,⁵⁸ שאסור להעסיק נערים עובדים בלילה, ואסור לתת להם עבודה מסוכנת או המזיקה לבריאותם.⁵⁹

בכמה מדינות מורה החוקה שעל המדינה לדאוג לילדים שהוריהם אינם מסוגלים לטפל בהם.⁶⁰ באחרות קיימים סעיפים האוסרים על אפליה ילדים שנולדו מחוץ לנשואין.⁶¹

מדינות אחדות מדגישות כי החלטות הפוגעות בילדים יתקבלו על ידי בית משפט.⁶² בפולין קיימת הוראה חוקתית למנות נציב תלונות הציבור לענין זכויות הילדים.⁶³

⁴⁹ כתבי אמנה 1038 24 1. יש לציין שמדינת ישראל מממנת תחנות לאם ולילד הנותנות שירותי טיפול ומעקב הן לנשים בהריון והן לילדים.
⁵⁰ כתבי אמנה 1038 32 1.
⁵¹ כתבי אמנה 1038 37 א. וראה סעיף שנב.
⁵² כתבי אמנה 1038 37 ג.
⁵³ ראה ICL חוקת ברזיל סעיף 227 (0).
⁵⁴ ראה ICL חוקת ברזיל 227 (0) שזו חובת המשפחה, החברה והמדינה.
⁵⁵ ראה ICL חוקת פאראגוואי 53.
⁵⁶ ראה ICL חוקת פינלנד 5; שם חוקת פולין 72 (3).
⁵⁷ ראה ICL חוקת פולין 72 (1).
⁵⁸ ראה ICL חוקת פולין 65 (3); וראה שם חוקת קרואטיה 64 (2); חוקת הודו 24.
⁵⁹ ראה ICL חוקת ברזיל 7 XXXIII (0). וראה שם חוקת איטליה 37 (3) בענין הגנה מיוחדת על נערים עובדים.
⁶⁰ ראה ICL חוקת איטליה 30 (2).
⁶¹ ראה ICL חוקת איטליה 30 (1); חוקת גרמניה 6 (5).
⁶² ראה ICL חוקת פורטוגל 27 (3) d).
⁶³ ראה ICL חוקת פולין 72 (4).

קפת. חובות ילדים להוריהם¹

- פסוק מפורש בתורה: "כבד את אביך ואת אמך למען יארכון ימיך על האדמה אשר ה' אלקיך נתן לך"², הירושלמי אומר: "...הקיש כיבוד אב ואם לכיבוד המקום"³. פוסק השו"ע: "איזהו כבוד? מאכילו ומשקהו, מלביש ומכסה, מכניס ומוציא, ויתנו לו בסבר פנים יפות..."⁴. ופוסק השו"ע: "חייב לעמוד מפני אביו"⁵. כותב ספר חרדים: "שידמה בלבו שהם גדולים ונכבדי ארץ שזהו עיקר כיבודם ומתוך כך ודאי יכבדם בדבור ובמעשה"⁶. הגמרא אומרת: "מכבדו בחייו ומכבדו במותו"⁷.
- פסוק מפורש בתורה: "איש אמו ואביו תיראו"⁸, ופוסק השו"ע: "איזה מורא? לא יעמוד במקומו המיוחד לו לעמוד שם בסוד זקנים עם חבירו, או מקום המיוחד לו להתפלל; ולא ישב במקום המיוחד לו להסב בביתו; ולא סותר את דבריו ולא מכריע את דבריו בפניו... ולא יקראנו בשמו..."⁹.
- הירושלמי אומר: "הקיש מורא אב ואם למורא שמים..."¹⁰.
- פוסק השו"ע: "אחד האיש ואחד האשה שוין במורא ובכבוד של אב ואם, אלא שהאשה אין בידה לעשות, שהיא משועבדת לבעלה, לפיכך היא פטורה בכבוד אב ואם בעודה נשואה ואם נתגרשה או נתאלמנה חייבת"¹¹.
- בכל מצוות האחוה יש קדימות להורים על פני כל אדם אחר.¹²
- נוסף לכל האיסורים הנוגעים לפגיעה בזולת מוסיפה התורה איסורים מיוחדים הנוגעים לפגיעה בהורים בכל צורה שהיא – "מכה אביו ואמו מות יומת"¹³, "מקלל אביו ואמו מות יומת"¹⁴, "ארור מקלה אביו ואמו"¹⁵.
- פוסק השו"ע: "המקלל אביו או אמו, אפילו לאחר מיתתו, חייב סקילה..."¹⁶.

כל החובות תקפות גם כאשר ההורים הם שוטים,¹⁷ חולי נפש¹⁸ ובעיניים מסוימים גם אם הם רשעים.¹⁹

¹ ראה א"ת ערך כבוד אב ואם.

² שמות כ יא.

³ ירושלמי פאה א א.

⁴ שו"ע יו"ד רמ ד.

⁵ שו"ע יו"ד רמ ז. וראה ערוך השלחן יו"ד רמ כד: "וזהו בכלל כיבוד". ויש לדון בדבריו ואכמ"ל.

⁶ ספר חרדים פרק ט לה.

⁷ בבלי קידושין לא ב. וראה שו"ת שרגא המאיר ד ג בענין גדרי חובת אמירת קדיש ביום הזכרון.

⁸ ויקרא יט ג.

⁹ שו"ע יו"ד רמ ב.

¹⁰ ירושלמי פאה א א.

¹¹ שו"ע יו"ד רמ יז.

¹² ראה שו"ע יו"ד רמא ג; גליון מהרש"א על שו"ע יו"ד רמא ה בשם שו"ת שבות יעקב.

¹³ שמות כא טו. וראה שו"ע יו"ד רמא א בהגה.

¹⁴ שמות כא יז. וראה שו"ע יו"ד רמא א.

¹⁵ דברים כז טז. וראה שו"ע יו"ד רמא ו. וראה חפץ חיים פתיחה ארורין ג.

¹⁶ שו"ע יו"ד רמא א.

מצות כבוד הורים אינה מחייבת ציות מוחלט להורים בכל מקרה. פוסק הרמב"ם: "מי שאמר לו אביו לעבור על דברי תורה בין שאמר לו לעבור על מצות לא תעשה או לבטל מצות עשה אפילו של דבריהם, הרי זה לא ישמע לו שנאמר איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו כולכם חייבין בכבודי".²⁰ פוסק הרמ"א: "אם האב מוחה בבן לישא איזו אשה שיחפץ בה הבן אין צריך לשמוע אל האב".²¹

בן פטור מלהענות לדרישת ההורים לספק להם את צרכיהם מכספו שלו אלא אם כן הם נזקקים.²²

כאשר הורים חוטאים הבנים מצווים להוכיחם,²³ ובלבד שהתוכחה תהיה בכבוד הראוי.²⁴ אם הורים גורמים נזק לילדיהם מותר לתבעם לדין.²⁵

בית דין אינו כופה בנים לכבד את הוריהם,²⁶ אך הוא מעניש בחומרא בן המבזה את הוריו. פוסק המחבר: "ויש לבית דין להכות על זה מכת מרדות ולענוש כפי מה שראוי".²⁷ אין מצוה לפרנסים זולת חובתם לעודד עושי מצוה.

חובות הילדים להוריהם תקפות גם כיום.

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם והאמנות השונות אינן מזכירות כלל את חובות בנים להוריהם, אולם במספר מדינות קיימות הוראות חוקתיות שעל ילדים בגרים שמצבם הכללי מאפשר להם זאת לסייע להורים נזקקים.²⁸

¹⁷ ראה ספר חינוך לג מנחת חינוך (א)[ה].

¹⁸ ראה שו"ע יו"ד רמ"י.

¹⁹ ראה שו"ע יו"ד רמ"י ח ורמ"א שם. וראה שו"ת תשובות ונהגות א תקכח. על מקלל ומכה הורים רשעים ראה שו"ע יו"ד רמא ד - ה. וראה סעיף רב.

²⁰ רמב"ם ממרים ו יב. וראה שו"ת מעשה אברהם יו"ד מג שבן אינו צריך להענות להוראת אב לעבור על מצות שבין אדם לחברו. וראה שו"ת חיים שאל ה.

²¹ שו"ע יו"ד רמא כה בהגה. ראה תורה לשמה רע, שבן פטור מלעשות מעשה שוטנים שהוריו דורשים ממנו לעשות. וראה פרי יצחק סוף סימן נו. וראה חשוקי חמד שבת עמ' תרסט – תרע, שבן אינו צריך ללכת בשליחות הוריו למקום מסוכן. וראה א"ת ערך כבוד אב ואם. ב. הכיבוד.

²² ראה שו"ע יו"ד רמ"ה. על תחרות עסקית בין אב ובין בנו ראה חשוקי חמד פסחים עמ' תיב – תיג. וראה מנחת אשר ויקרא סימן נט א. וראה חשוקי חמד ב"ק עמ' תב שמותר לבן להצביע נגד דעת אביו, באסיפת אגודה שיתופית בה הם חברים.

²³ ראה חשוקי חמד שבת עמ' רצב – רצד.

²⁴ ראה שו"ע יו"ד רמ"א. וראה ספר החינוך מח: "שלא יכה הבן האב והאם ואפילו אם הם יכו אותו הכאה רבה בכל זמן שלא ישאו נפשם להמיתו". ושם מקורו מבבלי מכות ח ב "ואף על גב דגמיר מצוה קעביד", וי"ל ואכמ"ל.

²⁵ ראה שו"ת מהר"ם מרוטנברג דפוס פראג רמא; שו"ת שלמת חיים תע.

²⁶ ראה שו"ע יו"ד רמ"א בהגה.

²⁷ שו"ע יו"ד רמא ו. וראה משא חיים מערכת ד כב; שו"ת יביע אומר ב חו"מ ד, דוגמאות לפסיקות המתיחסות למצות כבוד הורים במכלול השיקולים של הפסיקה.

²⁸ ראה ICL חוקת ברזיל 229; חוקת סין 49 (3); חוקת פאראגוואי 53; חוקת קרואטיה 63 (4).

קפט. חובות לקרובים

כבודם ראוי לכבד בני משפחה יותר מאשר שאר כל אדם,¹ ולהזהר מאד מלבוזות את המשפחה.²

קירובם הגמרא אומרת: "וחרפה לא נשא על קרובי" - זה המקרב את קרוביו.³ כותב היעב"ץ: "כל הקרוב קרוב יותר תהיה האהבה פרטית וגדולה להם".⁴

כותב הרמב"ם: "ומדה זו מאמצת אותה ומקפידה עליה תורת האמת הזו מאד, כלומר העדפת הקרובים וההתאגדות עמהם, כבר ידעת דבר הנביא 'ועוכר שארו אכזרי', ולשון התורה בצדקות, 'לאחיך לעניך' וגו'. והחכמים ז"ל מחבבים מאד מדת האדם שהוא מקרב את קרוביו ונושא את בת אחותו. וכבר למדה אותנו תורה במדה הזו הפלגה גדול מאד, והיא שראוי לו לאדם לקרב את קרוביו ולהעדיף הענקת המשפחה מאד...".⁵

סיוע אומר החכם מכל אדם: "הלוא פרס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית כי תראה ערם וכסיתו ומבשרך לא תתעלם".⁶ פוסק הרמב"ם: "עני שהוא קרובו קודם לכל אדם".⁷ כותב הפלא יועץ: "והאיש הישר ביותר ראוי לו לקרב את קרוביו העניים ולבקרם ולהביאם לביתו ולכבדם ולנשואם...".⁸

יש לסייע באופן מיוחד לקרובים בהכנסת כלה,⁹ בביקור חולים,¹⁰ בגמילות חסדים,¹¹ בקבורה,¹² וכד'.¹³

פוסק הרמב"ם: "הנמכר לעכו"ם אם לא השיגה ידו לגאול קרוביו פודין אותו וקרוב קרוב קודם שנאמר או דודו או בן דודו יגאלנו".¹⁴

¹ מסתבר שכשם שמצוה להעדיף בצדקה וכד' כך מצוה להעדיף בכבוד. על מצוה לנהוג כבוד בחמיו ובחמותו ראה שו"ע יו"ד רמ כד. על מצוה לנהוג כבוד באח גדול ראה שו"ע יו"ד מב כב. וראה שו"ת אגרות משה או"ח ה י: "ובשביל זה כתבתי דמוכרחין ליתן שם הילדים על שם הזקנים והזקנות שהוא כבוד המשפחה".

² ראה בבא בתרא קנד ב. וראה רשב"ם שם ד"ה לינוול ולינוול.

³ בבלי מכות כד א. הפסוק מתהילים טו ג וראה פירוש רש"י שם. ויש לחלק בין קרוב לקרוב ובין קירוב לקירוב ואכמ"ל.

⁴ בירת מגדל עוז, בית מדות, עלית האהבה, פרק יב ב, דף נז א.

⁵ מו"נ ג מב. וראה גם שם ג מט.

⁶ ישעיהו נח ז. וראה רש"י על אתר: "מבשרך – מקרובך". וראה שו"ע יו"ד רמז ס"ק א.

⁷ רמב"ם מתנות עניים ז יג. וראה שם מתנות עניים ו יא; נקדש בצדקה פרק יד. וראה רמב"ם נזירות ב טו, שיש תוקף למחאת קרובים במקרה שאב מדיר את בנו נזיר. מסתבר שללמד על הכלל כולו יצא, ועל קרובים לסייע ולהגן באופן מיוחד על בני משפחה השייכים לשכבות החלשות.

⁸ פלא יועץ ערך קרובים.

⁹ ראה שו"ת מהרש"ך ב קפא; הנשואין כהלכתם א יב.

¹⁰ ראה שו"ת אגרות משה חו"מ ב עד ג.

¹¹ ראה עלינו לשבח בראשית שו"ת יח.

¹² ראה גשר החיים ב פרק יב ג.

¹³ ראה רמב"ם שכנים יד ה. וראה העמק דבר ויקרא יט יח על ואהבת לרעך כמוך: "אי אפשר לפרש כמשמעו, כידוע דחיך קודם לחיי חבירך, אלא הרמב"ם פירש בהלכות אבל פ"ד כמו שאתה חפץ מחברך, והדבר מובן שלא יסכל האדם שחבירו יאהבהו כמו נפש עצמו, אלא בגדרי הראוי לפי הקורבה ודרך ארץ, באותו אופן עליך לאהוב בני אדם...".

פוסק הרמב"ם: "מצוה ביד גואל הדם להמית את הרוצח, וכל הראוי לירושה הוא גואל הדם".¹⁵

ערבות פוסק החכם צבי: "דבכל מצוה שיכול לזכות את קרובו או אחרים, קרוביו קודמים".¹⁶

על תוכחה לקרובים כותב רבינו בחיי: "שאם רואה אדם בקרובו שהוא עושה עברה ראוי לו להכלימו לבא כנגדו ושתהיה בו ידו בראשונה, ושלא יחוס על כבודו ושלא יחפה עליו, כענין שכתוב: 'וחרפה לא נשא על קרובי'".¹⁷ כותב הפלא יועץ: "אם רואה ומבין שקרובו עשה שלא כהגן שראוי לו להיות ראשון להכות על קדקדו לבל תהיה האמת נעדרת..."¹⁸ אדם מישראל עלול להעניש על חטא קרוביו יותר ממה שהוא נעניש על עבירה של שאר כל אדם.¹⁹

מן הראוי לקרב קרובים גם אם הם אינם מתנהגים כיאות. כותב הרמב"ם במורה: "... ואפילו הרע לו קרובו ועשקו, ואפילו היה אותו הקרוב בתכלית השחיתות, הכרח שיביט הקרוב על המשפחה בעין החמלה; אמר יתעלה 'לא תתעב אדמי כי אחיך הוא'".²⁰ פוסק הרב שטרנבוך: "... דאף שבעלמא במחלל שבת בפרהסיא שאינו עושה מעשה עמך פטורין להוכיחו... מכל מקום באביו שנטמע בין העכו"ם חייב לגואלו, וסיבת החיוב אינו רק מצד צדקה שחייבין לכל עניי ישראל, אלא דין גאולה לקרובים ואפילו מחללי שבת צריך להשתדל לפי כחו לגואלם שזהו הלכה מיוחדת".²¹

גדול שכרו של המקרב את קרוביו. פסוקים מפורשים בתהילים: "מזמור לדוד ה' מי יגור באהלך מי ישכן בהר קדשך הולך תמים ופעל צדק... לא עשה לרעהו רעה וחרפה לא נשא על קרבו... עשה אלה לא ימוט לעולם".²² אומרת הגמרא: "האזהב את שכניו והמקרב את קרוביו... עליו הכתוב אומר 'אז תקרא וה' יענה תשוע ויאמר הנני'".²³

יש לשקול בזהירות התקרבות יתר לקרובים רשעים. רבי שלמה אלעמי כותב באגרת המוסר: "קרב את קרוביך... אבל לא תשא ותתן עם הרעים ממשפחתך כי סרבים וסלונים הם אותך".²⁴ אין לסייע לקרובים באופן האסור על פי התורה והחוקים. מזהיר הכלבו: "ואין לאיש לעזור לקרובו להחליש כח בית דין ואם עשה כן מה כתיב שם? 'ואם העלם יעלימו וגומר וכו'... ואם הגביה יד בית דין והחליש כח קרוביו מה שכרו: 'וירו משפטך ליעקב וגוי' ברכ ה' חילי'".²⁵

¹⁴ רמב"ם עבדים ב ז.

¹⁵ רמב"ם רוצח ושמירת נפש א ב.

¹⁶ שו"ת חכם צבי ע. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ב קיג.

¹⁷ פירוש רבינו בחיי על התורה דברים יז ב.

¹⁸ פלא יועץ ערך קרובים.

¹⁹ ראה בבלי שבועות לט א. וראה חשוקי חמד יומא עמ' קנה.

²⁰ מו"נ ג מב. וראה רש"י על התורה בראשית לז ב: "לפי שהיו אחיו מבזין אותו והוא מקרבן".

²¹ שו"ת תשובות והנהגות א שנה.

²² תהילים טו א. וראה פירוש רד"ק שם. וראה בבלי מכות כד א.

²³ בבלי יבמות סב ב. על יחס מיוחד לשכנים ראה סעיף קסה.

²⁴ אגרת המוסר דף יב ב.

²⁵ כלבו קמב. וראה רש"י תהלים טו ג ד"ה על קרבו. וראה רש"י בבלי סנהדרין מה ב ד"ה אין דנין שנים ביום א': "... ודן את כולם ביום אחד מפני קרוביהם שלא יתקשרו להציל".

כותב הפלא יועץ: "צריך שלא יצא מן השורה בשביל קרוביו ולא ייפה להם את השקר ולא יעזרם על השקר... אין ראוי לאדם שיעזר את אחיו ואת קרוביו במחלוקתם עם אחרים אפילו על דבר אמת".²⁶

בית דין כופה לפדות קרוב שמכר את עצמו לעבד לעכו"ם כדי שלא יטמע בגויים.²⁷ לדעת הצפנת פענח כופים קרובים לתת צדקה לקרובם.²⁸

ראוי לפרנסים לעודד אחוה וערבות בין קרובים.²⁹ העקידת יצחק מחדש: "שהעול המגיע מהקרוב והאח הוא יותר רע ומגונה מהנעשה בין הרחוקים כי על כן שמו מסדרי הדתות העונשים יותר קשים לחוטאים אצל הקרובים".³⁰

הציבור מצווה לסייע רק לעניים שאין להם קרובים בעלי יכולת המסוגלים לסייע להם. פוסק המחבר: "עני שיש לו קרובים עשירים שיכולים לפרנסו אין גבאי העיר חייבים לפרנסו אף על גב דקרוביו גם כן נותנים בכיס".³¹

החובות כלפי קרובים תקפות גם כיום.

*

בדורות האחרונים המשפחה תופסת מקום פחות מרכזי.³² בהכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם או באמנות אין הוראה לנהוג כלפי בני משפחה בשונה משאר כל אדם.³³ אך האמנה האפריקאית בדבר זכויות האדם והעמים קובעת שכל אחד חייב לכבד את בני משפחתו.³⁴ כמה מדינות קובעות בחוקתן שהשלטון אינו חייב לתמוך בנזקקים שיש להם קרובים עשירים.³⁵ בספרד קובעת החוקה שכל אזרח יקבל סיוע מבלי להתחשב בתמיכת הקרובים.³⁶

²⁶ פלא יועץ ערך קרובים. וראה שם גם ערך משפט ודין. הערת בני הרב טוביה שלמה: ראה חפץ חיים שההדיר הרב משה קאופמן, הלכות רכילות כלל ט ס"י זרע חיים, שהריטב"א על כתובות נב ב סובר, בלשון שניה, שהאיסור אל תעשה עצמך כעורכי הדינים לא נאמר לקרוב, ובלבד שהוא לא ילמד את קרובו לטעון טענת שקר.

²⁷ ראה רמב"ם עבדים ב ז.

²⁸ ראה צפנת פענח מתנות עניים ז א. וראה נקדש בצדקה סעיפים שכא שכב.

²⁹ ראה ערוה"ש אבהע"ז ב ג. וראה סעיפים קנו קסד.

³⁰ עקידת יצחק שער שלשה ועשרים. וראה ספר הברית א טז ג. וראה סעיף רצט.

³¹ שו"ע יו"ד רנז ח. וראה כע"ז רמב"ם עבדים ב ז.

³² ראה, EB (2000), family, The modern family, Forms of family organization.

³³ ראה סעיפים קסט קעא.

³⁴ ראה AFRICAN CHARTER ON HUMAN AND PEOPLES' RIGHTS 29 1.

³⁵ ראה ICL חוקת בולגריה 51 (3); שם חוקת ברזיל 203 V. וראה סעיף ער.

³⁶ ראה ICL חוקת ספרד 50.